

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ
«ТИЛ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ» КАФЕДРАСИ

ЛИНГВИСТ

(Илмий мақолалар тўплами)

III

Тошкент
«Akademnashr»
2012

УДК: 811.512.133
КБК 81.2Ўзб-5
Л55

Л55   **Лингвист:** илмий мақолалар тўплами / ЎзР Олий ва ўрта таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти; масъул муҳаррир Ҳ.Дадабоев. – Т.: Akademnashr, 2012. – Жилд III. – 216 б.

ISBN 978-9943-389-49-6

УДК: 811.512.133
КБК 81.2Ўзб-5

Тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг аксарияти ўзбек тилшунослигида ечимини кутаётган долзарб масалаларга тааллуқли бўлиб, улар хусусида таниқли олимлар қатори аспирант, магистр ва бакалаврларнинг фикр-мулоҳазалари ҳам акс этган.

Тўплам тилшунослар, тадқиқотчилар, магистр ва бакалаврларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ҳ.Дадабоев, профессор

Тақризчилар:

С.Муҳамедова, фил. фан. докт.,
Ҳ.Қаҳҳорова, фил. фан. номз.

Ўзбек филологияси факультети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2012 йил 26 апрелдаги 8-сонли баённома).

ISBN 978-9943-389-49-6

© Лингвист. III жилд.
© «Akademnashr» нашриёти, 2012 йил.

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликни қўлга киритиши натижасида ижтимоий-гуманитар фанлар, алалхусус, лингвистика бўйича ўз ечимини кутаётган қатор долзарб масалалар кесимида фундаментал тадқиқотлар олиб боришга кенг имкониятлар яратилди.

Она тилига бўлган эътиборнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши тилшуносларни, айниқса, тил муаммоларини ҳал этишда муносиб улуш қўшишга бел боғлаган ёш йигит ва қизларни турфа мавзулар доирасида изланишлар олиб боришга илҳомлантирди.

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети «Умумий тилшунослик» кафедраси қошида бир неча йилдан бери «Лингвист» тўғараги фаолият кўрсатиб келмоқда. Тўғарак истеъдодли талабалар, магистрлар ва тадқиқотчилардан шакллантирилган. Тўғарак аъзолари турли тадбирлар уюштириш қатори илмий тадқиқотлар олиб боришга ҳам йўналтирилган. Тўғарак томонидан тўпламларда мақолалар чоп этилмоқда, кичик ҳажмдаги рисоалар нашр қилинмоқда.

Кафедра мажлисларидан бирида «Лингвист» тўғараги аъзолари томонидан олиб борилаётган изланишлар мазмун-моҳияти билан кўпчиликни, биринчи галда, талабаларни ошно қилиш мақсадида ҳар йили илмий мақолалар тўплами тайёрлашга қарор қилинди ва у факультет Илмий кенгаши томонидан маъқулланди.

«Лингвист» тўпламидан ўрин олган илмий мақолалар ичида кафедра профессор-ўқитувчилари ишларининг ҳам берилиши асар сифатининг талаб даражасида бўлишини таъминлаган.

Тилшунослик соҳасида мавжуд долзарб масалаларни ижобий ҳал этишга дадил қўл урадиган ёш истеъдод эгаларини кашф этишдек олий мақсадни ўз олдига қўйган «Лингвист» тўғараги фаолиятига муваффақият тилаган ҳолда унинг эшиги изланувчилар учун ҳаммиша очиклигини яна бир бор таъкидлаб, тўплам ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни қуйидаги манзилга жўнатиш сўралади:

*Тошкент, Талабалар шаҳарчаси - 1
ЎЗМУ, ўзбек филологияси факультети.
«Тил назарияси ва амалиёти» кафедраси*

*Ҳ.Дадабоев,
филол. фан. докт., проф.*

ОГАҲИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИДАГИ ЎЗЛАШМА ҚАТЛАМ ХУСУСИДА

Сўз ўзлаштириш ҳар қандай тил луғат таркибининг шаклланиш ва бойишида асосий манбалардан бири ҳисобланади. Сўз ўзлаштириш лингвистик ва эквалингвистик олимлар билан чамбарчас боғлиқ жараён бўлиб, унинг таъсирини сезмаган бирорта тил дунёда бўлмаса керак. Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва ҳ.к. муносабатлар натижаси ўлароқ бир тилдан иккинчи тилга сўзлар, терминлар ўзлашади. Айни шундай вазият, ҳолат қардош туркий тиллар, жумладан, ўзбек адабий тили тарихий тараққиёти босқичларида ҳам яққол намоён бўлади.

Маълумки, қардош туркий халқлар мозийда туркий бўлмаган халқлар, мамлакатлар билан яқиндан алоқага киришган, савдо-сотик, дипломатик, маданий, сиёсий, ижтимоий муносабатларни йўлга қўйган. Бундай муносабатлар боис туркий тиллар фонетикаси, лексикаси, синтаксисидан нотуркий тилларга хос элементлар пайдо бўлган.¹

Чет тилларга оид ўзлашмалар туркий тиллар, хусусан, ўзбек адабий тили луғат таркибини, инчунин, терминологик тизимини ривожлантиришда муҳим ўринга эга. Ўзлашмаларнинг аксарияти маъмурий-давлат бошқаруви, ҳарбий иш, илмий соҳа ва маиший турмушга доир маъноларни ифодалашда фаоллик кўрсатган. Шу ўринда ўзлашмаларнинг мавзуий майдон нуқтаи назардан бири-бирдан фарқланишини таъкидлаш лозим. Чунончи, эски ўзбек тили ҳарбий терминологияси, асосан, мўғулча ўзлашмалар ҳисобига кенгайиб борган бўлса, маъмурий, сиёсий, тижорий, илмий, диний терминлар аксарият арабча ва форсча-тожикча ўзлашмалардан ташкил топган. Айни пайтда, хитой, суғд, санскрит тилла-

---

¹ Қаранг: Мусаев К. Лексикология туркских языков. – М.: Наука. 1984. – С.120.

ридан жуда вақтли туркий тилларга кириб келган элементлар ҳам қўлланишда давом этган.¹

Огаҳий асарлари лексик таркибида ишлатилган хитойча ўзлашмаларнинг сони, оз бўлса-да, ўз аксини топган. Хитойча ўзлашмалар ҳақида профессор Н.А.Баскаков, Ж.Клосон ва бошқа олимларнинг дунёқарашлари маълумлиги сабабли², биз фақат мавжуд таълимотларга суянган ҳолда уларнинг Огаҳий асарларида қандай маънода ишлатилганига тўхталамиз, холос.

Илк бор X аср қадимги туркий тил обидаси «Олтин ёруқ»да қайд этилган *бахши* ўзлашмаси «Риёз уд-давла» матнида «котиб, мунший» маънода ишлатилган: Ямутия улусининг акобир ва нозимидин Давли бахши ва Холмуҳаммад вакил... тараққий топиб эрдилар (РД. 43).

Дастлаб қадимги туркий Энасой битиклари тилида «ҳукмдор унвони», «солиқдан озод этилган шахс» каби маъноларда қўлланган *тархан* (кўплиги *тарқат*) термини биз ўрганаётган Огаҳий асарлари матнида алоҳида мавжуд бўлмаса-да, лекин унинг иштирокида *-лиғ* аффикси билан ясалган ва «солиқдан озод қилинганлик» маъносини ифодаловчи *тархонлиқ* ясамаси «Риёз уд-давла»да қайд этилади: *Ул халқнинг барчасига тархонлиғ ёрлиғин каромат қилди* (РД. 64). Мазкур гап Хива хонлигида тархонлик фахрий унвонининг XIX асрда ҳам мавжуд бўлганини далиллайди.

Қадимги туркий Ўрхун-Энасой битиклари матнида фаол қўлланган *қаған* термини Огаҳий асаридаги *хоқон* фонетик шаклида, умуман, мамлакат бошлиқларини улуғловчи олий унвон маъносини касб этади. Истилоҳнинг мазкур вазифаси анча илгарироқ, чунончи, Алишер Навоий асарларида ифодаланган. Ушбу анъана XIX асрда ҳам ўз кучини йўқотмаган: *Хоқони гардунҳашам, шахриёри Исканда шавкат... Абулғози Оллоқули Муҳаммад Баҳодирхон* (РД. 40)

---

¹ Қаранг: Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI – XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – С.133 – 134.

² Қаранг: Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // Советская тюркология. 1987. – №5. – С.69 – 75; Sir Gerard Clauson An Etimological Dictionary of pro-thirteenthcentury Turkish Oxford 1972; Дадабаев Х. Кўрсатилган асар. – С.136 – 136.

Қан фонетик шаклида Ўрхун-Энасой битиклари матнида ишлатилган мазкур термин «хон, давлат бошлиғи» маъносини англатган. Огаҳий асарларида *хон* термини чингизийлар сулоласи вакилларига, шунингдек, чингизийларга мутлақо алоқаси бўлмаган салтанат бошлиқларига нисбатан ҳам қўлланаверган. Мазкур ҳодиса XIII – XVII асрларда дифференциал маъноли *хон* терминининг умумий маъно касб этганини кўрсатади.

«Байроқ, алам, белги» маъносидаги *туғ* ўзлашмаси Огаҳий асарлари тилида «бирор мансабдор, амалдорга рамз сифатида бериладиган нишона, белги» маъносини билдирган: *Авазхожа шайхулисломнинг туғин олиб, амири равшанзамир Муҳаммад Солиҳ оталиқға марҳамат қилдилар (ЖВС. 25)*. Келтирилган фактик мисолдан Хива хонлигида *шайхулислом* мансаби эгаси ҳукмдор томонидан шу мансабни тасдиқловчи *туғ* билан таъминлангани, сарофроз этилганини билдиради. Муаррих асарларида олдинги давр эски ўзбек адабий тили ёдгорликларида деярли қўлланмаган *чой* лексемасининг «Гулшани давлат»да қайд этилишини таъкидлаймиз: *Муҳаммадниёз девонбеги кеча тевага қанд ва чой юклар, издин келиб, ул жанобнинг хизмати шарафин топти (ГД. 179)*.

Эски ўзбек адабий тилида, бошқа қардош туркий тилларда бўлгани каби, XIII асрдан эътиборан лексик таркибдан мустаҳкам ўрин эгаллашга эришган мўғулча ўзлашмалар, асосан, ҳарбий терминология таркибида, қисман, ижтимоий-сиёсий терминлар тизимида фаоллик кўрсатган. Эски ўзбек адабий тили ҳарбий лексикасида қўлланишда бўлган мўғулча ўзлашмалар профессор Г.Дёрфер, профессор Ц.Номинханов ҳамда ушбу сатрлар муаллифи томонидан тадқиқ этилган. «Бобурнома» лексикасидаги мўғулча ўзлашмалар ҳақида мулоҳаза юритган З.Холманова номлари қайд этилган олимлар фикрларига суянган.¹ Огаҳий тарихий асарларининг катта қисми, юқорида қайд этилганидек,

---

¹ Doerfer G. Türkische and mongolische Elemente im Weupersischen. Bd. I – IV. – Wiesbaden, 1965 –1972; Номинханов Ц. О монгольских административно-политических и военных терминах XIII – XIV вв., сохранившихся в узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1943; Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. – №6. – Б.32 – 37; Холманова З. «Бобурнома» лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007.

Хива хонларининг ҳарбий юришлари, уруш ва жанглари, қарор (лашкар)гоҳ ёки қишлоқ (қишки кўнимгоҳ)да жойлашиши, шикор қилиши сингари воқеаларни тасвирлашга бағишланган. Воқеалар баёнида Огаҳий ҳарбий ишга оид кўпдан-кўп терминларни қўллаган. Ҳарбий терминлар таркиби асл туркийча, қисман, форсча-тожикча, арабча ва салмоқли миқдорда мўғулча лексик бирликлардан ташкил топган. Ҳарбий терминлар таркибидаги мўғулча ўзлашмалар бизнинг мақола ва монографияларимизда чуқур таҳлил этилгани боис, бу мақолада фақат баъзи ижтимоий-сиёсий терминлар тизимида ишлатилган мўғулча ўзлашмаларга диққатни қаратиш билан чекланамиз. Шу ўринда таҳлилга тортиладиган мўғулча ўзлашмаларнинг маъмурий-ҳарбий ҳаётдаги маъно (тушунча)ни ифодалашга хизмат қилганини таъкидлаш лозим бўлади. Кези келганда ясавул (туркийча-мўғулча), суюрғол каби лексик бирликларнинг ҳам ҳарбий, ҳам ижтимоий-сиёсий терминлар тизимида қўлланганини таъкидлаймиз.

XIII асрдан ўзбек адабий тили лексик хазинасида ҳужум вақтида асирлардан тирик қалқон сифатида фойдаланиш ҳарбий тактикаси мўғуллар томонидан ҳарбий юришларда кенг истифода этилгани тарихдан яхши маълум. Бундай тирик қалқон мўғулча *ҳашар* ўзлашмаси билан ифодаланган. Огаҳий даврида мўғулча ўзлашма семантикасида маъно силжиш ҳодисаси юз берган ва ўзлашма ёрдам, кўмак берувчи, ҳашарчиларга нисбатан қўлланган: *Атроф-жавонибдин ҳашарий ва корғузору устоди ширинкор ва баннойи¹ жалодатшиорларни жамъ қилиб* (РД. 153). Демак, бугунги ўзбек тилидаги *ҳашарчи* сўзининг маълум ва машҳур маъноси XIX асрда шаклланган деган фикрни илгари суриш имконини беради.

Салтанат олдидаги улкан хизматлари эвазига муайян шахсга ҳукмдор томонидан тортиқ, иноят қилинадиган кўчмас мулк *суюрғол* термини билан юритилгани яхши маълум. Чингизийлар, темуррийлар ва хонликлар даврида бу институт фаолияти ўта қамровли бўлган. Аркони давлат, аёни ҳазрат, атоқли саркардалар суюрғол билан сарафроз этилган. Бериладиган (тортиқ қилинадиган) суюрғолнинг ҳажми (катта-кичиклиги) суюрғол эгасининг мавқеи, давлат олдидаги хизмати, обрўси билан ўлчанган.

Огаҳий асарларида ушбу ўзлашма фаоллиги билан характерланади. Матнларда суюрғол термини нафақат инъом қилинган мулк, худуд, вилоят, туман, мавзе, балки тақсимланадиган қўй ва отларни ҳам англатган: *Соруқ халқининг пешкаш йўсинида келтирган бешумор қўйларин лашқари зафаршиорга ва яхши отлардин шужъаойи номдорға бахшиш ва суюрғол қилиб...* (РД. 50).

Темурийлар, шайбонийлар даврида қўрғон ва қалъа ҳокимлари, яъни комендантлари мўғулча *доруға* ўзлашмаси ёрдамида ифодаланган. Терминнинг қайд этилган маъноси Огаҳий тарихий асарларида ҳам ўз аксини топган: *Қултон доруға қалъа забтика мутасадди бўлуб, Қўнғиротда қолди* (ГД. 201).

Темурийлар даврида аскарларнинг бирор жойга тушиб, атрофини хандақ ёки аравалар, четанлар билан ихота қилиши мўғулча *кура*н истилоҳи билан англашилган. Ўзлашманинг ушбу маъноси Огаҳий асарларида ҳам сақланиб қолган (ГД. 174). Айни чоғда, ўзлашма «уруғ, қабила, гуруҳ» маъносини ифодалаш учун ҳам йўналтирилган: *Муҳаммадкарим девоннинг ҳамроҳлиги билан умаронинг мактубин олиб, ямут қурони жонибиға озим бўлдилар* (ГД. 163).

Огаҳийнинг тарихий асарлари тилида қўлланган мўғулча ўзлашмалардан яна бири Чингизхоннинг иккинчи ўғли, 1241 йили Қорақурумда вафот этган, лекин 1224 йили Чингизхон томонидан Мовароуннаҳрни идора қилиш унга топширилган *Чигатой* антропоними билан боғлиқ лексик бирликдир. Маълумки, Чигатойга бошқариш учун берилган минтақа Чигатой улуси, унинг аҳолиси чигатойлар номи билан юритилган. Огаҳий асарларида *чигатой* халқи бирикмаси қайд этилади: *Бунаҳ ва ўғруқ эҳтимоли чигатой халқининг иззатпийроси Муҳаммадьякуб оқоға таъйин топди* (РД. 47). «Гулшани давлат» тилиди *Чигатой* топоними ўз ифодасини топган: *Дарҳол сипоҳи нусратиштимол суръату истеъмол билан Чигатой сари илғор қилдилар* (ГД. 133).

Араб тилининг туркий тилларга кучли таъсири XII асрдан воқеланган. Олдинги асрларга оид эски туркий тил обидаларида, хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарида арабча ўзлашмалар ҳали кўпчиликни ташкил этмайди. Лекин XIV асрга келиб арабча ўзлашмаларнинг туркий манбалар тилидаги сони салмоқли бўлиб, диний,

илмий соҳага оид маъно-мазмунини ифодалашда фаоллик қилган.

Таъкидлаш жоизки, Огаҳий тарихий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминлар тизимида арабча ўзлашмалар миқдор жиҳатдан кўп, уларнинг ҳар бирига алоҳида муносабат билдиришнинг имкони йўқлигини ҳисобга олиб айримларигагина диққатимизни қаратамиз. Арабча ўзлашмалар ижтимоий-сиёсий терминлар мавзуй гуруҳларининг деярли барчасида иштирок этади.

«Салтанат, давлат» маъносини англатувчи *мамлакат* ва унинг кўплик шакли *мамолик* Огаҳий асарларида фаол ишлатилган. Шу ўринда ҳар икки лексик бирликнинг кичик вилоят, туманларга нисбатан ҳам қўлланганини таъкидлаймиз. «Давлат, ҳукумат; подшоҳлик, ҳукмронлик», мавҳум маъноси, шунингдек, *салтанат* истилоҳи билан ҳам англашилган: *Ҳазратӣ хидеви комғор мазкур бўлган сафардин мурожаат қилиб, мустақарри салтанатда ором тутғандин сўнг вуқуъға етди (ЖВС. 60)*. Таҳлил этилаётган маъно, шунингдек, *вилоят, ўлка, билод, давлат, мулк* истилоҳлари билан ҳам англашилган. *Дорул мулк* изофаси кўтаринкилик, эмоционал-экспрессивлик, бадийлик *белгиси билан бошқа лексемалардан фарқланган. Қалъа (кўплиги қилоъ), ҳисор «қўрғон, мудофаа истехкоми»* маъносини билдирган.

Ҳудудий бўлинишга бевосита алоқадор *мавзе, марҳала* «йўл устида тушиб ўтиладиган жой; *атроф, жавониб* «тарафлар, атрофлар, ёқлар», *манозил, манзил* «ўрин, жой, манзил» сингари лексемаларга асарда кенг ўрин берилган.

Турли «гуруҳ, уруғ, аймоқ, бирлашма» маъносини очиш *тавойиф* (бирлиги *тойифа*), *жамоа, тойифа, табоқот, хайл* лексемалари зиммасида бўлган.

Турли мансаб, рутба, лавозимларни англатишда ҳам арабча ўзлашмаларнинг улуши салмоқлидир. Чунончи, *мартаба, мансаб, маносиб, рутба: черик сўнидин юрмак учун аларға қаровуллуқ рутбасин тахсис тутди (РД. 62)* лексемалари, умуман, кенг, мавҳум маъноларни англатган.

«Муайян давлат ёки мамлакат аҳолиси» семемасини ифодалаш, асосан, *халқ, фуқаро, раоё, райят, халойиқ, аҳл* ўзлашмаларига юклатилган.

Тобе юртлардан олинадиган солиқ турлари *ушр, хирож, закот* терминлари, қилинадиган турли совға-саломлар эса *туҳфа, туҳ-*

фот, инъом, ҳадоё «совғалар», ҳадя «тортиқ», эҳсон лексемалари билан англашилган.

Кўпдан-кўп мавхум маъноларни ифодалашда *вазорот «вазирлик», итоат «бўйсунуш», инод «бўйин товлаш», рисолат «элчилик», мухолифат «душманлик», муфсид «фасодчи», мулозамат «хизматкор», обо, аждод «ота-боболар, аждодлар», сафарот «ташриф, сафар қилишлик»* каби ўзлашмалар ўта кўп келган.

Маъмурий-бошқарув аппаратининг катта-кичик мансабдорлари номларини англатишда ҳам арабча ўзлашмаларнинг ўрни сезиларлидир. *Хусусан, ҳоким, ҳукмрон, султон, саҳибулфармон, амир, волий, вакил, ақобир, вазир, мураббий «устоз», умаро, мулозим, маҳрам «ички» хизматчи, омил «солиқчи», қози, нақиб, садр «раис», мулозим «хизматчи», кубаро «улуғлар, машхурлар», амирул-умро, қосид, расул «элчи», қойиммақом «ворис, меросхўр»* каби ўзлашмалар шулар жумласига киради.

Дин ва шариат намояндаларини номлашда ҳам арабча ўзлашмаларнинг ўрни салмоқлидир. Жумладан, *шайх, шайхулислом, муфтий, мутаваллий, авлиё, махзум, сўфий, раис* каби арабча ўзлашмалар шулар қаторидан ўрин олган. «Буйруқ, фармон» маъноси *амр, ҳукм* «келишиш, аҳдлашиш» маъноси *мувофақат*, «икки томоннинг бир-бирига ишонч билдириши, самий дўстлик» *мусодақа*, «муқим жойлашган» *мутаваттин, мутамаккин* ўзлашмалари билан ифодаланган. Келтирилган ашёвий материаллар кесимида Огаҳий тарихий асарларида қўлланган ижтимоий-сиёсий терминлар таркибида арабча ўзлашмалар миқдорининг қай даражада эканлиги хусусида хулоса чиқариш мумкин.

XI – XIX асрлар давомида ўзбек адабий тили нафақат ислом мафкураси, араб тили, шунингдек, форс-тожик тилининг кучли таъсири остида қолди. Туркий ва форсий халқлараро азалий, яқин муносабатлар негизида туркий тиллар, алалхусус, ўзбек тили лексик бойлигида жуда катта миқдордаги ўзлашмалар қўлланилди. Айни чоғда, ўзбек тили лексик элементлари форс-тожик тилига кириб борди, унинг луғат захирасини янада кенгайттирди. Туркий тиллардаги форс-тожик ўзлашмалари Е.Поливанов, Ҳ.Неъматов, Б.Султонов, Л.Рустамов, А.Меметов сингари туркологлар тадқиқотларида акс этган. XI – XIV аср туркий манбалар тилидаги ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий терминология

таркибидаги форсча-тожикча ўзлашмалар бизнинг монография-мизда махсус ўрганилган.¹

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, XI – XIV асрлардаги туркий манбалар тилида қўлланган форс-тожик тили лексик элементлари Марказий Осиё, Олтин Ўрда, Шарқий Туркистон, Волгабўйи туркий тиллари луғат таркибидан мустаҳкам ўрин олди ва кейинги даврларда ҳам фаол қўлланишда бўлди. Арабча лексемалар сингари форсча-тожикча ўзлашмалар Огаҳий даври ўзбек мумтоз адабиёти намуналари тилида сон жиҳатдан зиёдлиги билан характерланади.

Биз текшираётган ижтимоий-сиёсий терминлар таркибида форсча-тожикча истилоҳларнинг ўрни, мавқеи яққол кўзга ташланади. Улар юқорида зикр этилган мавзуий гуруҳларнинг барчасида ўз улушига эга.

Тадқиқ этилаётган ижтимоий-сиёсий терминлар таркибида мавжуд форсча-тожикча лексик элементларни давр нуқтаи назаридан тасниф қиладиган бўлсак, уларни икки катта, яъни XI – XIV аср эски туркий тил ҳамда XV – XVI аср Алишер Навоий ва унинг издошлари асарларида қайд этилган ўзлашмалар гуруҳига тақсимлаш мумкин бўлади. XI – XIV аср эски туркий тил обидалари, жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»и тилида форсча-тожикча унсурларнинг улуши нисбатан паст даражада бўлса-да, XIV аср манбаларидан Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий», Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», Сайфи Саройининг «Гулистон би-т туркий», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Маҳмуд ибн ас-Саройининг «Нахжул-фародис» асарларида форс-тожик мумтоз адабиётининг, форсийдан туркийга қилинган таржималарнинг роли катта бўлган.

Огаҳий, маълумки, форс-тожик тилида ёзилган 19 та асарларни ўзбек тилига моҳирона ўгирган. Шубҳасиз, ушбу мутаржимлик фаолияти унинг асарларида форсча-тожикча ўзлашмалар (сўзлар, истилоҳлар, изофалар, гап қурилиши конструкциялари)-нинг қўлланишида акс этган дейиш ўринли. Айниқса, форс-тожик тилига оид жимжимадор сўзлар иштирокида узундан-узун жумлалар тузиш Алишер Навоий ижодидан мерос бўлиб келаётган

---

¹ Қаранг: Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б. 143 – 148.

анъана Огаҳий учун бегона эмасди. Зеро, Алишер Навоийни ўзининг салафи, устози деб санаган Огаҳий буюк мутафаккирга эргашган, унинг йўлини давом эттирган.

XI – XIV асрларга оид форсча-тожикча ўзлашмаларнинг Огаҳий асарларидаги иштироки сезиларли. Улар сирасига *пахлавон* «жасур, ботир, пахлавон, полвон», *подшоҳ* «хукмдор», *шоҳ* «хукмдор», *рўза* «рўза», *сарбоз* «аскар», *сарвар* «бошлиқ, раҳбар», *сарҳанг* «саркарда», *сулҳнома* «тинчлик ҳақидаги битим», *фарёд* «дод, арз», *фармон* «буйруқ, ҳукм», *фаррож* «хизматкор», *хонадон* «сулола, лила», *хонақоҳ* «меҳмонхона», *хожа* «жаноб»; *хўжайин*, *хусрав* «шоҳ, подшоҳ», *шаҳриёр* «шоҳ, ҳукмдор», *шаҳр*, *шаҳар* «шаҳар», *шоҳона* «шоҳларники каби, шоҳларча», *шаҳзода* «шаҳзода» каби лексик бирликларни киритиш лозим.

XV – XIX асрларда эски ўзбек адабий тилига ўзлашган форсча-тожикча элементларнинг сони ва сифати, албатта, олдинги асрларга қараганда фарқланган. Хусусан, ижтимоий-сиёсий терминлар тизимидаги қатор тушунча ва маъноларни ифодалашда уларнинг ўрни сезиларли бўлган. Ушбу жиҳат Огаҳий асарлари лексикасида ҳам ўз аксини топган, Чунончи, *сарупой* «сарпо», *некхоҳ* «яхши хоҳишли», *хусравона* «подшоҳий», *пешкаш* «тортиқ, совға», *саромад* «омадли, бахтли»; *саранжом* «тугаллаш», *номдор* «машҳур», *турктоз* «турклар ҳужуми, ҳамласи» каби лексемалар мавҳум маъноларни ифодалашга хизмат қилган бўлса, хонликда мавжуд мансаб ва лавозимларни англатишда қуйидаги истилоҳлар фаоллик кўрсатган: *меҳтар*, *сардор*, *сипоҳдор*, *кадхудо* «оқсоқол, бошлиқ»; *марзбон* «чегарадаги ҳудуд ҳокими»; *мирохур* «хукмдор от боқарлари бошлиғи»; *эшон* «эшон»; *мироб* «хонликдаги сув учун масъул шахс»; *додхоҳ* «фуқароларнинг аризасини ҳукмдорга етказувчи амалдор» ва ҳ.к.

Огаҳий асарларида ўзга ўзбек мумтоз адабиёти намояндalари тилида мавжуд бўлмаган, бўлган тақдирда ҳам маъноси бутунлай ўзгача форсча-тожикча бирликлар ҳам ишлатилади.

Хусусан, *нома* «хат, мактуб» лексемаси иштирокида ҳосил қилинган *муҳаббатнома* «севинч хати, мактуби» (ЖВС. 81) *таҳниятнома* «табрик, муборакбод номаси, мактуби» (РД. 20), *мусаддоқатнома* «содиқлик ҳақидаги мактуб» (ЖВС. 51), *эътиқоднома* «ишонч мактуби, ишончнома»; *маъзаратнома* «узрнома,

кечирим мактуби», *ихлоснома* «мухлислик мактуби», *инойтнома* «севинч ва илтифот мактуби» қўшма сўзлари айнан Огаҳий тарихий асарлари тилида фаоллиги билан характерланади.

Форсча-тожикча ўзлексемалар таркибида изофаларнинг ҳаддан зиёдлиги киши диққатини тортади. Форсий изофаларнинг туркий тилларда шаклланиши анча илгариги даврларга бориб тақалса-да, уларнинг кенг миқёсда ишлатилиши XV – XIX асрларга тўғри келади. Алишер Навоий ўзининг назмий ва насрий асарлари тилида форсий изофадан туркий изофали бирикмалар қатори кенг фойдалангани сир эмас. Шундай ҳолат Огаҳий тарихий ёдгорликлари матнида ҳам намоён бўлади. Форсий изофаларнинг ижтимоий-сиёсий соҳада ҳам муҳим ўринга эга бўлганини қайд этган ҳолда муайян ашёвий материалларни келтириш билан кифояланамиз.

Маъмурий-бошқарув тизимига доир тушунчаларни англлатувчи форсий изофалар сирасига *дарғоҳи олампаҳо* «хукмдор саройи» (РД. 19), *соҳибқирони жаннатмакон* «хукмдор, хон», *хилъоти хусравона* «шоҳона тўн, кийим» (РД. 20), *зубдаи дудмон* «сулола (хонадон) сараси» (РД. 21), *элчихонаи хумоюн* «қутлуғ элчихона» (ГД. 199), *ҳазрати аъло* «аъло ҳазратлари, хон, хукмдор» (ГД. 198), *аркони давлат* «салтанатнинг улуғ кишилари, таянчлари» (ГД. 194), *остони олийшон* «довруғи кетган сарой» (ЖВС. 62) кабиларни киритиш жоиз.

Хуллас, Огаҳий тарихий асарлари сўз бойлиги ўта ранг-баранг ва турфа бўлиб, унда асл туркий, арабча, форсча-тожикча, мўғулча, хитойча лексик бирикмалар ёнма-ён қўлланган. Ижтимоий-сиёсий терминлар тизими ҳам тарихий-этимологик жиҳатдан айнан қайд этилган тилларга хос истилоҳлар заминидан шаклланган, қўлланган.

Шартли қисқартмалар:

ГД – Гулшани давлат. Огаҳий. Асарлар. – Тошкент, 1980. VI жилд.

ЖВС – Жоме ал-воқеоти султоний. Огаҳий. Асарлар. – Тошкент, 1980. VI жилд.

РД – Риёз уд-давлат. Огаҳий. Асарлар. – Тошкент, 1978. V жилд.

АЛИШЕР НАВОИЙ ФОНЕМАНИ ҚАНДАЙ АНИҚЛАГАН?

Дунё тилшунослари унлиларнинг фонематик хусусиятини турлича аниқлайдилар. Прага тилшунослари қоидалар асосида Америка фонологлари дистрибуция методидан фойдаланадилар. Мазкур қоидага мувофиқ, унлилар контраст (қарама-қарши) дистрибуцияда маъно ажратса, яъни сўз маъносига таъсир қилса фонема, маъно ажратмаса вариант ҳисобланади.¹ Хўш, Алишер Навоий унлиларнинг фонематик хусусиятини қандай метод асосида аниқлаган? Бахтимизга «Муҳокамат ул-луғатайн»да бу ҳақда аниқ маълумот бор.

Фонемани аниқлаш методи. «Муҳокамат ул-луғатайн»даги тўртта **ўт** ва тўртта **тўр** сўзларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, шоир бу сўзларни улар таркибидаги **ў** нинг узун-қисқалик даражаси бўйича жойлаштирган. Мазкур даражаланиш **дақиқ** ва **арик** терминлари орқали кўрсатилган. Демак, мумтоз ўзбек тилидаги унлиларнинг фонематик хусусияти даражаланиш методи орқали кўрсатилган.

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да **тўр** сўзида бир-биридан узун-қисқаликда фарқланувчи тўртта **ў** фонемаси ҳақида шундай ёзади: «**تۆر** **тў**:рки, домдур, яна **تور** **тў**:р ки, андин дақиқроқдур: қуш ўлтурур йиғочдур ва **تور** **тў**:рки, уйнинг тўридур ва **تور** **тў**:рки, барчадин ариқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур».²

Ушбу мисолда биринчи **тў**:рда чўзиқ **ў**:, иккинчи **тў**:рда биринчидан қисқароқ **ў**:, учинчи **тў**:рда иккинчисига нисбатан қисқа **ў**:, тўртинчи **тў**:рда ҳаммасидан қисқа **ў** ишлатилгани ҳақида маълумот берилган.

Бу сўзларда чиндан-да чўзиқ **ў**: ишлатилганини Маҳмуд Кошғарий девонидан ҳам билиш мумкин. Олим чўзиқ **ў**: фонемаларини **шамма** ва **ишбоъ** терминлари орқали кўрсатган:

¹ Энциклопедический словарь юного филолога. – М., 1984. – С.91 – 92.

² Алишер Навоий. Ўн беш томлик. – Тошкент, 1967. Т.14. – Б.114.

تور – тў:р – **шамма**: билан – уйнинг тўри;

تور – тў:р – **ишбаъ**: билан – балиқ ва қуш тутадиган асбоб.¹

Шоир ўт сўзи мисолида ҳам бир-биридан узун-қисқалиқда фарқланувчи тўртта ў фонемаси ҳақида маълумот бериб шундай ёзади: «**اوت** ў:тки шайъи муҳрик (куйдирувчи нарса)дур ва **اوت** ў:т мурур (юр) маъниси била ва **اوت** ў:т муқаммирға бурд жиҳатдин амр (қиморда ют) ва **اوت** ў:т ки баридин ориқ ҳаракатдур, каллани ўтға тутуп, тукин аритур маънидадур».²

Бу мисолда ҳам тўртта ў нинг фонематик хусусияти даражаланиш методи орқали кўрсатилган.

Демак, Алишер Навоий Европа олимларидан салкам олти юз йил илгари унлиларнинг фонематик хусусиятини даражаланиш методи орқали кўрсатган.

Фонема вариантыни аниқлаш методи. Шоир фонема вариантыни аниқлашда дистрибуция (куршов) методидан фойдаланган. Мазкур методнинг моҳияти шундаки, бир хил дистрибуциядаги унлилар ўзаро ўрин алмашганда сўз маъносига таъсир қилмаса, фонема варианты ҳисобланади.

Алишер Навоий **алиф** (ا) ва **ҳои ҳавваз** (ه), **вов** (و) ва **замма** (–), **йой** (ي) ва **касра** (–) маънога таъсир қилмаган ҳолда бир-бирини ўрнида эркин ишлатилиши мумкин деб ёзади. Бу эса улар бир-бирига вариант эканини кўрсатади. Шоир мазкур хусусият билан мумтоз ўзбек тилидаги унлилар форс тилидан тубдан фарқ қилишини уқтириб, ўзбек тилида қофия яратиш форс тилига нисбатан суҳулият, яъни осонроқ, енгилроқлигини таъкидлайди. Ҳозирда бу усул Америка олимлари томонидан дистрибутив метод деб аталади.

а) **алиф** ва **ҳои ҳавваз**. Кузатишлар шуни кўрсатадики, араб-форс тилидан ўзбек тилига ўтган сўзлар нафақат семантик, балки фонетик жиҳатдан ҳам ўзгаришга учраган. Чунончи, араб-форс сўзлари таркибидаги **чўзиқ унлилар** ўзбек тилига ўтгач, интерференция қонуниятига биноан, **оддий унли** мақомини олган. Шу сабабли Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий а ни араб-форс сўзларидаги **алифли сўзларга** қофия бўла олишини таъкидлайди. Шу билан бирга, шоир туркий қисқа а ли сўзлар

¹ Махмуд Кашгари. Диван луғат турк. – Алматы, 2005. – С.831.

² Алишер Навоий. Кўрсатилган асар. – Б.114.

араб-форс тилидаги қисқа **а** ни ифодаловчи **ҳойи ҳаввазли** сўзларга ҳам қофия бўла олишини кўрсатиб ўтган. Шоир ёзади: «Ул жумладин бири, **алиф** била **ҳо** орасида муносабат ва мушоракат берибтурларки, бир лафзни ҳам охири **алиф** лафз бирла қофия қилса бўлур. Андоқки, **ара** «ора» лафзин **сара** «сарой» ва **дара** «кел» била қофия қилса бўлур»¹, **сара** «тоза» ва **дара** «водий» била ҳам қофия қилса бўлур.

Ушбу иқтибосда икки нарсага эътибор бериш керак. Биринчидан, араб-форс сўзлари ўзбек тилига ўтгач, интерференция қонунига мувофиқ, бу сўзлар таркибидаги унлиларда чўзиқликнинг фонологик белгиси йўқолгани учун, Алишер Навоий арабий-форсий **а** унлисини туркий оддий **а** унлисига вариант бўла олишини қайд этган. Чунончи, **сара** ва **дара** сўзларида чўзиқ **а**: нинг фонологик белгиси йўқолгани учун, шоир уни туркий **ара** сўзига қофия бўла олишини кўрсатган.

Иккинчидан, Алишер Навоий туркий **ара** сўзини қисқа **а ҳойи ҳаввазли** «сара – сара «тоза» ва **дара** «водий» сўзларига қофия бўла олишини ҳам таъкидлаган. Ушбу мисоллар Алишер Навоий фонетик қонуниятларни яхши билганлиги учун қофия танлашда қийналмаганини кўрсатади. Бу мисол билан шоир туркий **алиф** форсий **алиф** ва **ҳойи ҳаввазга** вариант бўла олишини кўрсатган. Бундай ҳолатни қуйидаги мисолда ҳам кўриш мумкин: «Андоқки, **йада** лафзин **сада**: «овоз» ва **ба:да** «май» била ҳам қофия қилса бўлур»². Бу мисолда ҳам туркий **йада** сўзидаги **а** унлиси форсча чўзиқ **а**: нинг фонематик хусусияти йўқолгани учун **сада** ва қисқа **а** - **ҳойи ҳаввазли** **ба:да** сўзига қофия бўлиши таъкидланган. Бу ерда ҳам, юқоридагидек, туркий **алиф** форсий **а** ва қисқа **а ҳойи ҳаввазга** қофия бўла олиши кўрсатилган. Ушбу иқтибослар тилшунослик, айниқса, мумтоз ўзбек тили фонетикаси учун муҳим маълумот беради.

б) **вов** ва **замма**. Шоир «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий оддий **у** ни ифодаловчи **вовли** сўзларнинг форсий чўзиқ **у**: ни ифодаловчи **вовли** ва қисқа **у** ни англатувчи **заммали** калималарга қофия бўла олиши ҳақида шундай ёзади: «Ва **вов** била **замма** орасида ҳам ул навъ ширкатдур. Андоқки, **эрур**

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

лафзин حر **хур** «озод», در **дур** «марварид» лафзи била қофия қилса бўлур, غرور **ғурур** «мақтаниш» ва ضرور зарур «керакли» лафзи била ҳам жойиздур». ¹

Ушбу иқтибосда шоир туркий оддий у ли ايور **эрур** сўзини форсий қисқа у заммали حر **хур** ва در **дур** сўзларига, шунингдек, форсий **вовда** чўзиқликнинг фонематик хусусияти йўқолгани учун غرور **ғурур** ва ضرور **зарур** сўзларига қофия бўла олишини таъкидлаган.

в) **йой** ва **касра**. Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий **ёй** (ي)ни форсий **касрага** вариант бўла олиши ҳақида шундай ёзади: «Ва ё била **касра** орасида дағи бир навъдур, андоқки, اغير **а:ғир** «оғир» ва باغير **бағир** «жигар» алфозин صادر **са:дир** «содир этилди» ва قانر **қа:дир** «имкони бор» алфози била қофия қилса бўлур, تعبير **таъбир** «олдиндан башорат қилиш» ва تاخير **таъхир** «кечикиш» алфози била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу суҳулатлар йўқтур». ²

Ушбу иқтибосда туркий اغير **а:ғир** «оғир» ва باغير **бағир** сўзларига «йой»да чўзиқликнинг фонематик хусусияти йўқолгани учун, шоир уларни форсий **касрали** قانر **қа:дир**, صادر **са:дир**, تعبير **таъбир**, تاخير **таъхир** сўзларига қофия бўла олишини таъкидлаган.

Ушбу иқтибос бизга **ёй** ва **касра** бир-бирига вариант эканини кўрсатмоқда. Бу билан шоир **ёй** ўрнида маълум ўринларда **касра** ва, аксинча, **касра** ўрнида **ёй** ишлатилиши мумкинлиги ҳақида маълумот бермоқда. Кўришиб турибдики, Алишер Навоий қарийб олти юз йил илгари **фонема** билан **фонема** вариантини фарқлаган. Фонема маъно ажратиш хусусиятига эга бўлса, фонема варианты бу хусусиятдан маҳрум.

Хулоса сифатида шунини айтиш мумкинки, Алишер Навоий **тў:р** ва **ў:т** сўзлари мисолида маъно ажратиш хусусиятига эга бўлган тўртта чўзиқ **ў:** нинг фонемалик хусусиятини даражаланиш методи орқали кўрсатган.

Шоир **алиф** ва **ҳои ҳавваз**, **вов** ва **замма**, **ёй** ва **касрали** сўзлар мисолида фонема вариантини дистрибутив метод асосида кўрсатган. Уларни ўзаро ўрнини алмаштириб ишлатиш мумкин.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

Афсусланарлиси шуки, биз шу вақтгача Алишер Навоийнинг мазкур маълумотларига эътибор бермай, Европа олимларининг **тил олди-тил орқа, сингармонизм** каби тилимизга ёт қарашлари асосида иш олиб бориб, бебаҳо бойликларимизни **ă, օ, ŷ, ĩ, ę** каби сунъий белгилар билан нашр қилдик. Бу билан уларни халқимиздан узоқлаштирдик. Энди мазкур хатоларга барҳам бериш шарт.

Бу мисоллар бизга уч хил маълумот беради:

1. Алишер Навоийнинг эшитиш қобилияти кучли бўлган;
2. Фонетист сифатида Америка олимларидан қарийб олти юз йил илгари **даражаланиш** ва **дистрибутив** метод орқали маъно ажратиш хусусиятига эга бўлган **фонема** билан бу хусусиятдан маҳрум **фонема вариантини** фарқлаган;
3. Мумтоз ўзбек тилида унлилар бир-биридан **узун-қисқалик** билан фарқланган.

Туркий сўзлардаги **узун-қисқалик** Алишер Навоийга арузда эркин ижод қилишга кенг имкон берган. Шунинг учун у ўзбек тилида «**кўп ва хўб**» ёзган.

ҚУТБНИНГ «ХУСРАВ ВА ШИРИН» ДОСТОНИ ВА УНИНГ ТИЛИ ХУСУСИДА

Туркологияда XI – XIV аср адабий манбалар тилининг турлича номлар билан аталиши учрайди: қорлуқ-уйғур тили, уйғур-қипчоқ тили, ўғуз-қипчоқ тили, қипчоқ тили, қипчоқ-ўғуз адабий тили, қорлуқ-хоразм адабий тили, Олтин Ўрда адабий тили, Шарқий Олтин Ўрда адабий тили, Хоразм ёзув тили, хоразмча туркий тил, Хоразм-Олтин Ўрда ёзув тили, Олтин Ўрда-Миср адабий тили, Мисрдаги қипчоқ-ўғуз адабий тили, мамлук-қипчоқ тили, эски туркий тил ва бошқалар.¹ Ҳақиқатан ҳам, ёзма адабий манбалар тилининг характери аниқлашда ва уларни номлашда баъзи тадқиқотчилар туркий халқларнинг ўғуз, қипчоқ, қорлуқ, уйғур каби этник гуруҳларини асос қилиб олсалар, бошқа туркологлар асарларнинг яратилган жойларига нисбат берадилар, баъзи олимлар эса ҳар иккала омилни ҳам ҳисобга оладилар. Масалан, баъзилар «Муҳаббатнома» тилининг асосини ўғуз-қипчоқ тили ташкил этади десалар², бошқалар бу асарни Олтин Ўрда адабий тили ёдгорлиги ҳисоблайдилар.³ Урта Осиё ва Олтин Ўрда ҳудудларида яратилган адабий асарларнинг ҳозирги туркий тилларга муносабати масаласи борасида ҳам турлича қарашлар мавжуд. Ушбу манбаларнинг кўпчилиги ўзбек тилига алоқадорлиги шубҳасиз, яъни теурийлар даври ўзбек адабий тили шу манбалар тили ҳамда маҳаллий ўзбек шевалари элементларининг фаол иштироки билан боғлиқдир. Шунингдек, мазкур адабий асарлар тили минтақада яшовчи туркман, қozoқ, татар

---

¹ Қаранг: Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ташкент, 1967. – С.9 – 10; Нажиб Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешенных письменных тюркских языках // Советская тюркология. 1970. – №1; Ўша муаллиф. О некоторых недостатках в изучении истории тюркских языков // Советская тюркология. 1970. – №6.

² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969. – С.177.

³ Цербаков А.М. «Огуз-наме», «Муҳаббат-наме» памятники древнейгуьурской и староузбекской письменности. – М., 1959. – С.5.

каби туркий халқлар адабий тилининг шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнаган.¹ Шунинг учун бу манбаларнинг тил жиҳатдан ўзбек халқигагина нисбат берилиши бир томонлама қараш бўлиб, ўзбек тилида ёзилган деб таъкидланиши тилнинг вазифасини чегаралаб қўяди. Шу тариқа Ўрта Осиё ва Олтин Ўрда ҳудудларида яратилган адабий асарларнинг туркий адабий ёдгорликлар деб аталиши, ўз навбатида, ўзбек адабий тилининг шаклланишига асос бўлган адабий тил тушунчасини ҳам ифодалайди.²

XI – XIV аср адабий манбалари ҳақида Самойлович, М.Ф.Кўпрулизода, Е.Блоше, А.Пелло, Е.Э.Бертельс, А.Зайончковский каби тадқиқотчилар дастлабки умумий маълумотларини эълон қилдилар.³ Шарқшунос Н.Тоҳиржонов «Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони» мавзусида номзодлик диссертацияси ёзган.⁴ Қутбнинг мазкур достони давр адабий манбаси ва тили ёдгорлиги сифатида тилшунослик ва адабиётшунослик йўналишида тадқиқотлар объектига айланди.⁵ «Хусрав ва Ширин» достонининг тил хусусиятларига доир ўзбек тилшунослари томонидан олиб борилган қатор тадқиқотлар майдонга келди. Достоннинг давр тили хусусиятлари билан боғлиқ жиҳатлари кенг планда, асосан, Э.Фозилов ва А.Нажиб томонидан ўрганилган. Э.Фозилов XIV аср Хоразм ёдномаларидан «Хусрав ва Ширин» асарига асосий эътиборни қаратади, манба матни транслитерациясини жорий алифбода нашр қилади.⁶ Асар тили лексикасининг махсус ўрганилиши А.Нажиб тадқиқотлари ва давр тили лексикаси асосида тузган луғатларида ўз аксини топган.⁷

---

¹ XIII – XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.2.

² Кўрсатилган асар. – Б.9.

³ Бертельс Е. Навои и Джами. – М., 1965. – С.169; Зайончковский А. Старейшая тюркская версия поэмы «Хосрав и Ширин» Кутба. – Варшава, 1958.

⁴ Тагиржанов А. «Хосрав и Ширин» Кутба: Дисс... канд. филол. наук – Л., 1948.

⁵ XIII – XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.14.

⁶ Фозилов Э.И. XIV аср Хоразм ёдномалари. – Тошкент, 1973.

⁷ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. – М., 1979.

Тил жамият ва халқ тарихи билан боғлиқ равишда ривожланиб боради. Жамиятда рўй берган ўзгаришлар ўз даври ёзма манбаларида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан, тил лексикаси тарихини ўрганиш, бир томондан, ҳар бир сўзнинг тадрижий тараққиёт йўллари очиб берса, иккинчидан, ўша тилнинг айрим даврлардаги сўз бойлиги ва муайян фонетик, морфологик, синтактик хусусиятларини ёритишга ёрдам беради.¹

Бинобарин, лексика тарихини ўрганиш, умумий тил тарихини тадқиқ этиш учун ҳам муҳимдир.²

Ўрта Осиё, Дашти Қипчоқ, Волгабўйидаги туркий халқлар адабий тилларининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларини атрофлича тадқиқ этишда XI – XIV аср ёзма ёдгорликлари тилини лисоний таҳлил этиш, унинг ҳудудий диалектлар билан муносабати, ўз даврига хос айрим сўзларнинг эскириши, архаиклашиши, истеъмолда бўлган сўзларнинг фаол ва нафооллиги каби масалаларни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.³

Мўғуллар истибдоди Ўрта Осиё ва Кавказ халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларга барҳам беролмади. Хоразмлик шоир Қутб томонидан Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий қаламига мансуб «Хусрав ва Ширин» достонининг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиниши ана шу алоқанинг муҳим маҳсулидир.⁴ Асар таржимаси XIV аср ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим роль ўйновчи ва Хоразм диалекти хусусиятлари устун бўлган адабий тил ёдгорлигидир. Достон таржимаси Қутбнинг ўзбек тили бойликларини, унинг ўзига хос лексик, грамматик, фонетик хусусиятларини мукамал эгаллаганини кўрсатади.

Қутб Низомий достони байт-мисраларини сўзма-сўз таржима қилмайди, балки уни ўзбек тили бойликларидан унумли фойдаланган ҳолда ижодий ўгиради. Адиб тасвири сўз, ибораларни таржима қиларкан, уларнинг моҳиятига мос келадиган халқ мақоллари ва таъбирларини ўйлаб топган. Натижада достоннинг

¹ Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. – Тошкент, 2008. – Б. 13.

² Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Тошкент: Фан, 1959. – Б. 134.

³ Холманова З. «Бобурнома» лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 16.

⁴ Аширбоев С. Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

мазмунни, унинг образлигига, шунингдек, туркий тилнинг бойишига ҳам эришган. Бу ўринда Қутб халқ мақолларини айнан ишлатмай, уларнинг мазмунини меъёрий мисраларга сингдириб юборган. Қутб ишлатган баъзи халқ мақоллари бирмунча ўзгарган ҳолда ҳозир ҳам ишлатилади.

«Хусрав ва Ширин» достони таржимаси тил хусусияти жиҳатидан Олтин Ўрда туркумига кирувчи «Муҳаббатнома», «Таашшукнома» каби поэтик асарлар тилидан фарқланади. Достон тилида Олтин Ўрда туркумига кирувчи ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ҳам, қорахонийлар давридаги ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ҳам учратиш мумкин.¹ Бу ҳолатни, айниқса, достон тили товушлар таркибида кўриш мумкин. Дз товуши қадимги туркий тил битикларидан ўзгарган ҳолда қўллана бошлаган. Масалан: *кэдзурди* (кийдирди), *эдзарлаб* (эгарлаб) каби. Баъзида д ўрнида з шакли сўзлар ҳам учрайди: *Азақ* (оёқ), *азрылды* (айрилди), *козуруб* (кийдириб) ва бошқалар.

Шунингдек достон тилида й шакли сўзлар ҳам д, дз шакли сўзлар билан параллел қўлланиб келган. Масалан:

Замон тож кийди.

Кэл, эмди сэн бу опкаларни қойғыл,

Бир анча ҳам нифақ била узр қол (273).²

Кўриниб турибдики, достон тилида феълларнинг турли фонетик вариантлари параллел ишлатилган. Бу эса феъл шакли сўзларнинг баъзи кўринишлари эскира бориши, яъни вариантларидан бирининг архаиклашиши ҳолати сезилади. Феълларда ҳар хиллик, унинг вариантларидан бирининг бир асар доирасида эскириши буйруқ феълнинг III шахс бирлиги -су шакли орқали ҳосил бўлганлиги *кэлсу* (келсин), *йэтсу* (етсин) *болсу* (бўлсин), *қалмасу* (қолмасин) каби мисолларда кузатилади:

Буйурды кэлсу тэб барбатчыны шах,

Ачық болсун тэди кэлгинча дарғаҳ (215).

---

¹ XIV аср Хоразм ёдномалари / Нашрга тайёрловчи Э.Фозилов. – Тошкент: Фан, 1973.

² Келтирилган мисоллар қуйидаги нашрдан олинди: XIV аср Хоразм ёдномалари. – Тошкент: Фан, 1973.

Рашиш ясовчи -у, -йу аффикси асар тилида кенг қўлланган: *издаб* (ахтариб), *издайу кэлу башладылар* (ахтариб кела бошладилар) каби.

Феълнинг орзу-истак майли, шахс бирлиги ва кўплигини ҳосил қилувчи аффикслар таржима тилида турлича ишлатилган: *-им*, *-нинг*, *-йин*, *-ғайин*, *-ғалин*, *-ғалин* кабилар. *Жавралым* (қайтарайинчи), *бақайын* (қарайинчи)

Издалинг (ахтарайинчи) каби шарт майлининг тўлиқ шакли асар тилида қисман сақланган.

Тапсыман (агар топсам) каби.

Хуллас, «Хусрав ва Ширин» достони Олтин Ўрда туркумига кирувчи ёдгорликларнинг дастлабки ҳисобланиб, у эски ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим манба ҳисобланади.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК»НИНГ ХИТОЙДА ЎРГАНИЛИШИ

XIX аср охири – XX аср бошларида туркий халқларга оид жуда кўплаб ноёб асарлар топилди. Шу даврда аниқланган муҳим асарлар орасида «Девону луғотит турк» ҳам бор эди. Марказий Осиё халқларининг XI асрдаги ҳаёти билан боғлиқ барча маълумотларни кенг қамраб олган «Девон» фанда алоҳида аҳамиятга эга. Асар 1913 йили Истанбул шаҳридаги эски китоблар сотиладиган дўконларнинг биридан Али Амирий томонидан топилди. Килисли Муаллим Рифат икки ой давомида асар саҳифаларини тартиблаб чиқди. «Девон»ни нашрга тайёрлаш учун бир ярим йилча тер тўкиб, 1915 – 1917 йилларда бир жилдли асарни уч жилд ҳолида чоп эттирди. Ушбу нашр асар ҳақидаги дастлабки тадқиқотларга асос бўлди. «Девон» ўзбек, турк, уйғур, озарбайжон, қозоқ, инглиз, немис, рус ва форс тилларига таржима қилинди.

Асар чоп этилиши билан, уни ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди. Туркийшуносликнинг турли марказларида, жумладан, Хитойда ҳам асарни ўрганишга бағишланган кўплаб тадқиқотлар юзага келди¹, «Девон» уйғур ва хитой тилларига таржима қилинди.

Хитойда XX асрнинг 40-йиллари охиридан бошлаб «Девон»ни илмий асосда ўрганишга киришилди. 1949 йили уйғур тилидаги «Давр» журналинда И.Мутъийнинг «Туркий тилларнинг қисқача тарихи» номли мақоласида «Девон» ҳақида маълумот берилди.² Айрим маълумотларга кўра, хитойлик олимлар томонидан турли тилларда ҳозиргача 300 га яқин илмий мақолалар эълон қилинган.³

¹ Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va «Devonu lug'otit turk» bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. – Toshkent: Akademnashr, 2011.

² Абибулла М. К вопросу об изучении в Китае творчества Махмыта Кашгарлы // «Mahmit Kaşgarlı türkologiya ilmi esaslandiricidir» atli Halkara ilmi maslahati. – Aşqabat, 2008. – С.356 – 357.

³ Ху Чжен-хуа. «Дивани лугат ат-турк» в Китае // «Mahmit Kaşgarlı türkologiya ilmi esaslandiricidir» atli Halkara ilmi maslahati. – Aşqabat, 2008. – С.274.

«Девон» уйғур тилига беш маротаба таржима қилинган. Ганиқли шоир ва олим Қутлуғ Шавқий 1930 йилларда Туркия-Миср-Ҳиндистон сафарида бўлиб, «Девон»нинг Килисли Рифат нашридан олиб қайтди ва шоир Муҳаммад Али билан биргаликда асарни таржима қилишга киришди. Таржима якунланмасдан, ҳар иккала таржимон қатл этилади.

«Девон»нинг уйғурча таржимасига иккинчи маротаба 1946 йили Кошғарли Исмоил домулла киришган.¹ У асарнинг биринчи жилдини таржима қилганидан кейин сирли равишда вафот этган. 1953 – 1954 йилларда ака-ука Муҳаммад Файзи ва Аҳмад Зиёлар асарни тўлалигича уйғур тилига таржима қилишди. Аҳмад Зиё ва бошқа уйғур зиёллари маочилар томонидан қатағон қилинган.

Аҳмад Зиё озодликка чиқиб таржимани якунлайди ва уни Кошғар губернатори Сайфуллаевга тақдим этади. Ушбу таржима 1956 йили Урумчидаги адабий ёдгорликлар музейи фондига олинади. 1957 йили Аҳмад Зиё таржимасининг сифати ва савиясини аниқлаш учун Кошғарда Муҳаммадхон Пайзи, Ясин домулла, Амир Ҳусан қози, Сулаймон домулла, Муҳаммад Аминхўжа ва Ю.Мухлисодан иборат ҳайъат тузилади. Ҳайъат таржима аниқ ва тўғри амалга оширилганини аниқлаб, уни чоп этишга тавсия қилади.

«Девон»нинг уйғурча таржимасини нашр этиш бўйича Эмин Турсун, Иброҳим Мутъий, Аҳмад Зиё, Бурхон Шоҳидий, Юсуфбек Мухлисодан ташкил топган ҳайъат тузилган. 1957 йили Шинжон Уйғур Автоном Республикаси Маданият вазирлиги таржимани нашр қилиш учун маблағ ажратиб Пекинга юборади. «Миллатчиларга қарши кураш» даврида ушбу таржима қўлғамаси ўтда ёқилиб, Аҳмад Зиё 20 йилга қамалади, унинг оиласи узоқ қишлоқлардан бирига сургун қилинади.

1963 – 1966 йилларда Хитой Фанлар академияси Шинжон филиали мудирини ёрдамчиси Сайроний ҳам «Девон»нинг уйғур

---

¹ Мухлис Ю. Об уйгурском переводе «Диван лугат ит-тюрк» // Советская тюркология. – Баку, 1972. – №1. – С.150; Hesen Zeynep. Çin'de Kaşgarlı Mahmud ve Divan-i Lüğat-i-Türk Üzerine Yapılan Çalışmalar // 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi. 28 – 30 Mayıs, 2008, – Ankara, 2009. – S.347 – 357; Asker Ramız. Divanü Lüğat-it-Türk İstatistikleri // 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi. 28 – 30 Mayıs, 2008. – Ankara, 2009. – S.33 – 44.

тилидаги тўртинчи таржимасини амалга оширган. Бу таржима ҳам чоп этилмади, «маданий инқилоб» даврининг қурбонига айланади.

1981 – 1984 йилларда «Девон»нинг уйғур тилидаги таржимасини Урумчида Шинжон халқ нашриёти ўн минг нусхада босиб чиқаради. Уни нашрга Абдусалом Аббос (1 – 3-жилдлар), Абдурахим Ўткир (1 – 3-жилдлар), Абдурахим Ҳабибуллоҳ (1-жилд), Абдулҳамид Юсуфий домулла (1-жилд), Абдурашид Карим Собит (2 – 3-жилдлар), Халил Солиҳ (1 – 3-жилдлар), Хўжа Нур Хўжа (1-жилд), Усмон Маматниёз (1 – 3-жилдлар), Собит Рўзи (1 – 3-жилдлар), Иброҳим Мутъий (масъул муҳаррир, 1 – 3-жилдлар), Эмин Турсун (муҳаррир, 1 – 3-жилдлар) ва Мирсултон Усмонов (1 – 3-жилдлар, 2 – 3-жилдларни таҳрир қилган) тайёрлашган. Нашрда асарнинг таржимони кўрсатилмаган.¹

Ушбу нашрнинг биринчи жилдида «Машхур уйғур олими Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Туркий тиллар луғати» асари» номли мақола берилган (1 – 49-бетлар). Кейин уйғурча таржимага шарҳ ва изоҳлар (51 – 65-бетлар), тўртта бетдан «Девон» қўлёзмасининг фотонусхаси жой олган. 1 – 688-бетларда «Девон»нинг таржимаси берилган.

«Машхур уйғур олими Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Туркий тиллар луғати» асари» мақоласи олти бўлимдан ташкил топган. Унинг биринчи бўлимида Маҳмуд Кошғарий даври, «Девон» яратилган тарихий шароит ҳақида маълумот берилган.

Мақоланинг иккинчи бўлими Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва ижодий фаолиятининг тадқиқига бағишланган. Муаллифларнинг тахмин қилишича, Маҳмуд Кошғарда, Азак ёки Ўпол қишлоғида туғилган. У Ўполдаги Ҳазрати Мулом қабристонида дафн қилинган бўлиши ҳам мумкин.

Мақоланинг учинчи бўлимида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»ни тузиш йўлидаги изланишлари: ўзидан олдинги ва замондошлари томонидан яратилган луғатларни кунт билан ўрганиб, ўзи тамомила янги йўл тутганлиги таҳлил қилинган.

---

¹ Kashgari Maxmut. Turkiy tillar divani – Divanü lüğat-it-türk. – Urumchi: Xalk Nashriyoti, 1981. I, 62+687 (arab alifbosida); Kashgari Maxmut. Turkiy tillar divani – Divanü lüğat-it-türk. – Urumchi: Xalk Nashriyoti, 1983. II, 533 (arab alifbosida); Kashgari Maxmut. Turkiy tillar divani – Divanü lüğat-it-türk. – Urumchi: Xalk Nashriyoti, 1984. III, 612 (arab alifbosida).

Тўртинчи бўлимда «Девон»нинг тузилиши, мазмуни хусусида фикр юритилган.

Бешинчи бўлимда қорахонийлар давридаги давлат тили хоқонийлар тили бўлганлиги, унинг ўзига хос фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари ҳақида фикр билдирилиб, бу тил «Девон» тузиш учун асос бўлгани қайд қилинган.

Олтинчи бўлимда эса «Девон»нинг турк ва ўзбек тилларидаги нашрлари, уларнинг ноширлари хизматига юқори баҳо берилган. Шу билан бирга, турк тилидаги нашрда Бесим Аталай йўл қўйган айрим камчиликлар ҳам кўрсатилган. Булар: а) айрим сўзлардаги фонетик ҳодисалар нотўғри талқин қилинган ва шунинг оқибатида баъзи сўзлар транскрипцияси хато берилган; б) қорахоний-уйғур тилидаги **ө** ҳарфи билдирган товуш барча ўринларда **е** билан ифодаланган.

Муаллифларнинг ёзишича, Маҳмуд Кошғарий уйғур миллатига мансуб.

«Девон»нинг биринчи жилди 62+687 бет бўлиб, унда 3274 та бош мақолача берилган ва 140 жойда изоҳ келтирилган.

«Девон»нинг иккинчи жилди 533 бет, 1380 та бош мақолача берилган ва 183 жойда изоҳланган, учинчи жилд 612 саҳифа, 2207 бош мақолача ҳамда уларга берилган 220 та изоҳдан иборат.

Уйғурча таржимада Б.Аталай нашридаги айрим мунозарали жойлар бартараф этилган. Сўзларнинг талаффузини имкон қадар аниқ кўрсатишга ҳаракат қилинган.

Таржиманинг матни араб алифбосида, бош сўзлар ва мисоллар лотин алифбосида берилган.

«Девон»да туркий халқларга оид кўплаб маълумотлардан ташқари Хитой билан туркий халқлар ўртасидаги маданий ва савдо-сотиқ алоқалари, Хитойдаги айрим жойлар, у ерларда яшайдиган қабилалар ҳамда хитойча сўзлар тўғрисида ҳам муҳим маълумотлар берилган. Масалан, Маҳмуд Кошғарий «Тавғач» сўзини шундай изоҳлаган: «Тавғач – Мочин мамлакатининг оти. Бу мамлакат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин, аслида, учтадир: 1) Юқори Чин – бу Шарқда бўлиб, бунга Тавғач дейилади. 2) Ўрта Чин, буни Хитај дейилади. 3) Қуйи Чин, буни Бархан

дейлади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Тавғачни Мочин, Хитойни Чин деб юритилади».¹

Ёки хитойда яшовчи тубут қабиласи ҳақида шундай маълумот келтирилган: «**тўбўт** турк диёрида яшовчи бир қавм. Мушк олинадиган кийик шуларнинг ерида бўлади. Унинг киндигини кесиб олинади. Бу мушк қутисидир. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган Собит деган кишининг авлодларидир. У киши шу ерни ёқтириб, жойлашиб қолган ва авлоди кўпайган. Авлодлари кўплигидан, турклар еридан бир минг беш юз фарсах ерни олганлар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир. Уларнинг тилларида арабчанинг таъсири бор. Чунки улар онани **ума**, отани **аба** дейдилар».²

Бундан ташқари, асарда учта хитой тилидаги сўз, Хитойдан келтириладиган кўплаб товарларнинг, шаҳар ва қишлоқларнинг номлари ҳам берилган. Асардаги бундай маълумотлар халқларнинг келиб чиқиши, тили, яшаш шароити ва яшаш манзили, ўзаро алоқалари каби қатор масалаларни аниқлаштиришда муҳим далил бўлиб хизмат қилади.

XI асрда яратилган «Девон»даги бундай маълумотлар хитойлик мутахассисларни ҳам қизиқтириши табиий, албатта. Шу боис «Девон» 2002 йили хитой тилига таржима этилиб, Пекин шаҳридаги Миллатлар наширётида уч жилд ҳолида чоп қилинди. Хитой тилидаги таржимада бош мақолача сифатида чиқарилган туркий сўзлар дастлаб араб алифбосида, ундан кейин лотин алифбосида сиёҳи қалинлаштирилган ҳарфларда берилган.

Асарнинг биринчи жилди 18+554 бетдан иборат бўлиб, уни Ҳе Руи Винг Йи, Хиао Зхонгйи, Лиу Жингжиа таржима қилган, Мирсултон Усмонов ва Чҳен Хиа таҳрир этган.

Биринчи жилднинг титул варағидан кейинги саҳифа рақами қўйилмаган бетда Маҳмуд Кошғарий томонидан тузилган доира

---

¹ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Тошкент, 1960. Т.I. – Б.422 – 423.

² Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Тошкент, 1960. Т.I. – Б.337.

шаклидаги туркий дунё харитасининг хитой тилига қилинган гаржимаси (айрим жой номлари латин ёзувида ҳам берилган), унинг орқа томонида ушбу хаританинг арабча нусхаси берилган. 1 – 8-бетларда келтирилган Фанлар академияси олимлари жамоаси томонидан ёзилган муқаддимада «Девон», унинг 1072 – 1074 йиллар оралиғида ёзилганлиги, 1914 йили топилиб, 1928 йили немис, 1939 – 1941 йилларда турк, 1960 йили ўзбек тилига гаржима қилингани ҳақида умумий маълумот берилган. 9 – 11-бетларда эса изоҳ, кейин саҳифа қўйилмаган 4 та бетда «Девон» қўлёзмасининг расми келтирилган. «Девон»нинг хитой тилидаги гаржимаси матни, «Муқаддима» яна қайтадан 1-саҳифа билан бошланган. Асарнинг луғат қисми «әр//ар» бош мақолачаси билан бошланиб, «zaqunqutud» бош мақолачанинг таржимаси билан якунланган. Биринчи жилдда 3262 та бош мақолача берилган. 145 жойда изоҳ келтирилган.

Иккинчи жилд 378 бетдан иборат, унда сўзбоши ёки сўнгсўз йўқ, Хиао Зхонгйи, Лиу Жингжиа таржимасида, Қи Қингшуп ва Тоҳиржон Муҳаммад таҳририда босмадан чиққан. Иккинчи жилдда 1378 та бош мақолача берилган. 178 жойда изоҳ келтирилган. «Tardī» бош мақолачаси билан бошланиб, «yunlatti» бош мақолачаси билан тугаган.

«Девон»нинг учинчи жилди 439 бетдан ташкил топган, охириги варағига бет қўйилмасдан олимлар жамоаси томонидан ёзилган 2 саҳифалик сўнгсўз берилган. Ушбу жилдни Хиао Зхонгйи таржима, Қи Қингшуп ва Тоҳиржон Муҳаммад эса таҳрир қилган. Учунчи жилдда 2203 та бош мақолача берилган. 215 жойда изоҳ келтирилган. «уар» бош мақолачаси билан бошланиб, «yinqkələndi» бош мақолачаси билан тугаган.

Маълумки, Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан 2008 йил ЮНЕСКО томонидан Маҳмуд Кошғарий йили деб эълон қилинди. Шу тадбир доирасида дунёнинг кўплаб мамлакатларида Маҳмуд Кошғарий фаолияти ва ижодий меросини ўрганиш бўйича турли халқаро анжуманлар, симпозиумлар ўтказилди.

Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллигига бағишланган бир қанча илмий, илмий-амалий анжуманлар Хитойда ҳам бўлиб ўтди. Масалан, 2008 йил октябрь ойида Шинжон университетиди, ноябрда Кошғар туманида, декабрда Шинжон университети, Шин-

жон педагогика университети ва Шинжон тиббиёт университетларининг биргаликда ўтказган анжуманларини мисол қилиб келтириш мумкин. Айниқса, Пекин шаҳридаги Марказий Миллатлар университетида 2008 йил 24 – 26 ноябрь кунлари юқори савияда ўтказилган халқаро конференция алоҳида аҳамият касб этди. Унда Маҳмуд Кошғарий фаолияти ва «Девону луғотит турк» асари билан шуғулланиб келаётган 120 дан ортиқ хорижлик олимлар қатнашиб, турли мавзуларда маъруза қилишди. Шу билан бирга, конференцияда Шинжон университетининг кўп тил-ёзув ахборот техникаси асосий лабораториясида тайёрланган «Девон»нинг уйғур, хитой, турк ва инглиз тилларидаги электрон нусхаси тақдироти ҳам ўтказилди.

Юқорида хитойлик олимлар томонидан 300 га яқин мақолалар эълон қилингани қайд этилди. Улар орасида айрим мунозарали, баҳс-талоб, илмий асосланмаган фикрлар ҳам бор. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг уйғур миллатига мансублиги, «Девон»даги сўзларнинг асосий қисми уйғур тилига оидлиги ҳақидаги мақола ва тадқиқотлар шулар жумласидандир. Бу каби ишлар алоҳида ўрганишни кун тартибига қўяди.

«ТАЪВИЗ УЛ-ОШИҚИН»ДАГИ ИБОРАЛАР ВА ТАСВИРИЙ ИФОДАЛАР БАДИИЯТИ

Кўчма маъноли турғун бирикмалар бадий нутқда фикрнинг эмоционаллигини, марказий нуқтада турган тушунчанинг таъсир эффеќтини оширишда муҳим роль ўйнайди. Оғаҳий шеъриятида¹ таъби тийра бўлмоқ, бўюн сунмақ, боши кўкка етмоқ, бел боғламоқ, кирпик ила қудуқ қазимоқ, бош эғмоқ, кўз учида боқмоқ, ҳоли қоттиғ бўлмоқ, тоза жон топмоқ, азоб чекмақ, оёқ чекмоқ, кўнгул бермоқ, бошига тош ёғмоқ каби туркий ҳамда жону жаҳон нақдин нисор айламоқ, жавр остида қолмоқ, тили лол бўлмоқ, жон бермоқ, қошида маскан қилмоқ сингари ўз ва ўзлашма қатлам лексемалари асосида юзага келган иборалар мавжуд. Уларда «руҳий ҳолат», «эмоциянинг кучи» ва «сифат белгиси» услубий яратувчанлик ҳамда халқона ифода асоси сифатида кузатилади.

Бўюн сунмоқ фраземаси «мутеъ бўлмоқ, эгилмоқ, қарам бўлмоқ, тобеъ бўлмоқ» маъноларига тенг келади. Сунмоқ туркийча «сунмақ» – узатмоқ² маъносидаги сўз бўлиб, ҳозирги адабий тилда «бўйсунмоқ» шаклида қўлланилади. Бу лексема фраземанинг яхлитланиши асосида юзага келган.

*Қуёш тожин бошимға гар фалак қўйса бўйсунмон,
Нединким маҳвашимнинг бошима етса аёқи бас (66).*

Кирпик ила қудуқ қазимоқ ибораси игна билан қудуқ қазимоқ иборасига тенг келади. Бадий ифода услубидан келиб чиқиб муаллиф образлилик тамойили ва лексик қўллаш асосида игна сўзини кирпик сўзи билан алмаштирган. Игна ташқи восита, предмет сифатида англашилса, киприк лирик қаҳрамон

¹ Муҳаммад Ризо Оғаҳий. Ишқ аҳлининг тумори. Танланган асарлар. – Тошкент: Халқ мероси, 1999.

² Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар (XV – XIX аср қўлёзма луғатлар таснифи). – Тошкент, 2004. – Б.12.

вужудидаги нозик аъзо сифатида маъно таъсирчанлигини кучайтиради ва бўрттиради:

*Гар кирпик ила қазсанг юз тоза қудуқ ондин,
Сероби мурод ўлмоқ кўрғузмағувси суврат (42).*

Аксарият иборалар кесимлилик хусусиятига эга. Нутқда гапнинг ядроси ҳисобланган кесим ҳолат, миқдор даража сифатини англатувчи белгилли хусусиятларни турғун бирикма таркибида образлилик асосида намоён қилади.

Фраземалар маълум бир воқеликни номлабгина қолмасдан, воқеликка муносабатни ҳам ифодалайди. Масалан, *кўз учида қарамоқ* «беписанд қарамоқ» маъносини англатади ва салбий оттенкани ҳосил қилади:

*Боқиб кўз учидин пинҳон, фош этдинг тағофуллар,
Йўқу борим ҳамул пинҳон ила фошингдин айлансун (91).*

Кўз учидан боқмоқ ийҳом санъатини ҳам юзага келтирган. «Кўз остидин яширин қарамоқ ва беписанд қарамоқ» маънолари мисрада янги маъно ҳосил қилади. Тўғри маънода кўз қорачиғининг кўз қирраси, яъни учига келиши ёрнинг ибоси ва уятчанлиги ифодаси сифатида образлиликни таъминласа, кўчма маънода беписандлик маъносини англатувчи фразеологик бирликни намоён қилади. Байтда тағофул арабча беписандлик, лоқайдлик маъносини ифодаловчи сўз сифатида фразеологик бирикманинг ифода кўламини далиллайди. *Кўз тикмоқ, кўзи нисор бўлмоқ* бирикмаларига зид маъно сифатида воқеликка салбий тарздаги муносабат юзага келади. Иккинчи мисрада *йўқу борим* бирикмаси *айлансун* предикатив бўлак билан валентлик ҳосил қилган ва *йўқу борим айлансун* тарзидаги фраземани юзага келтирган. Бу халқ тилида фаол кўлланувчи *ўзим айланай* иборасига мувофиқ келади.

Фраземаларнинг аксарияти моносемантик хусусиятга эга. Оғаҳий шеърлятида полисемантик хусусиятга эга фраземалар ҳам кузатилади. Ҳосила маъно шоирнинг хусусий тафаккури маҳсули сифатида акс этади:

*Кел, эй чобуксуворимким, баче зору интизорингман,
Бошимни кўкка еткурким, йўлине узра ғуборингман (90).*

Боши кўкка етмоқ ибораси: 1) «беҳад қувонмоқ»; 2) «юсакка кўтарилмоқ» маъноларини ифодалайди. Чавандоз ёрнинг от суриб келишидан беҳад қувониш бир образлиликни ифодаласа, унинг йўлида чанг-ғубор сифатида от туёқлари зарбидан кўкка кўтарилиш лирик **қаҳрамон менининг** юсакликка кўтарилиши билан баробарлик касб этади.

Ибора бадий санъатлар асосида маъно нозиклигини ёрқинлаштиради, полифоник қаватланиш ҳосил бўлади:

*Назокатлиғ лабин кулғу чоғи кўрмиш дурур аўё
Ки, ҳайратдин оғиз очмиш бўлиб осима сар ғунча (101).*

Байтда *ҳайратдан оғиз очмоқ* ибораси ғунчанинг очилиши тасвирига ҳусни таълил санъати асосида бадий аниқлик киритса, иккинчи ўринда ёрнинг кулгусини кўриб ғунчанинг ҳайратдан лол бўлиши, оғзи очилиши жонлантириш санъати орқали фразема кўчимлилигини таъминлайди.

Баъзан фраземанинг яхлит маъноси фонида таркибидаги лексемаларга хос маънолар ҳам сезилиб тургани сабабли, бундай фраземаларнинг маъноси кўп қиррали, бой бўлади, анчагина мураккаб ҳолатда гавдаланади; ички образ ҳаёт бўлади:

*Оғаҳий тил тиғи тортиб ол маоний мулкини,
Ўйлаким олғай жаҳон тортиб шаҳи доно қилич (46).*

Тил тиғи тортмоқ фразеологик бирикмадир. У тасвирий ифодага яқин туради. Мумтоз адабиётда тилнинг кескир, ўткир учли асбобга (ханжар, қилич, кескир пичоқ, найза) ўхшатилиши маълум ҳодиса. *Тил тиғи*: 1) «таъсирли, сара сўз»; 2) «заҳарли сўз» каби маъноларни ифодалайди. *Тиғ* даволовчи, инсон умрини сақловчи восита сифатида ҳам қаралади. Байтда у ижобий маъно оттенкасида келган. *Тортмоқ* феълнинг луғат¹да 19 та маъноси изоҳланган. Бу ерда отга қўшилиб келган ва қўшма от ҳосил қилган. Халқ тилида *тил тортмай ўлмоқ* ибораси бор. *Тил тортмоқ* бирикмаси унда мустақил маъноли феъл сифатида ибора таркибидаги предикатив бўлакнинг белгили ҳолати зудликни, тезликни ифодалашга хизмат қилади.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2008. Т.IV. – Б.145.

Фразеологик қўллаш, яъни уларни янги луғавий мазмун билан ишлатиш ижодқордан тил қонуниятларини пухта билишни талаб қилади. Баъзан фраземадан чиққан ҳосила маъно унинг тўғри маъносини намоён этиши мумкин. Бунда ҳам образлилик бўлади, аммо у ҳаётий воқеапикка яқин туради:

*Онда ҳар шамъики равшан бўлғусидир кечалар,
Қоврилиб ўз ёғига бошдин оёғи ёнадур (50).*

Ўз ёғига қоврилмоқ фраземаси «ортиқ даражада изтироб чекмоқ» маъносига тенг келади. Ёрнинг шамга истиоравий қиёсланиши орқали боғланиш фраземани ҳосил этса, шамнинг предмет сифатидаги тушунчаси бирикманинг тўғри ифодасини юзага келтиради. Тўғри ва кўчма маънодаги мазкур ифодаланиш ийҳом, хусни таълил, ташхис каби бадий санъатлар асосида иборанинг маъновий кўламини кенгайтирган.

Тасвирий ифода ўхшатиш конструкцияли қиёсга яқин туради. Бунда грамматик восита иштирок этмайди. Субъект иштирок этса, соф ўхшатиш, қатнашмаса, метафорик кўчим асосидаги ифода ҳосил бўлади.

*Шулаъи хирмон аро чуркангусидир оқибат,
Онда роҳат шамъига ҳар жон қуши парвонадур (51).*

Байтда «роҳат шамъи» ҳаёт, умр, «жон қуши» кўнгилдир. Инсон ҳамиша ҳаётга ташна ва парвона сингари умргузаронлик қилади. Тасвирий ифода туб туркий ва ўзлашма сўзлардан иборат.

*Кирпигинг жон қасди айлар қошинг имоси била,
Ё раб, андоқ ўқ мунингдек ё била ёланмасун (69).*

Кирпик ўқ, қош ёй сифатида тасвирий ифодани ҳосил қилади. Анъанавий зўкин ўхшатиш шаклидаги қиёс онда муқаррар тасвирий ифодани гавдалантиради.

Огаҳий шеъриятида туб туркий сўзлардан иборат тасаввуфий манзара ҳосил қилувчи тасвирий ифодалар ҳам мавжуд. *Синғон сафрон (106)* бут бўлмаган кўнгил, *ит (47)* рақиб, *чароғ (36)* мақсад нимсон сифатида тушунчавий манзара ҳосил қилади.

Лексик маъно бир предмет, белги ёки ҳаракатнинг номини маълум бир объектни кўчириш йўли билан ривожланади. Лексик

кўчим туфайли воқелик ёки предметнинг маъно доираси, белги хусусияти ёрқинлашади. Бир предметнинг номини бошқа бир предметга белги сифатида келтириш ёки бирор нарсага хос ҳаракатнинг номини бошқа бир ҳаракат белгисига мувофиқ келтириш орқали тасвирий ифода пайдо бўлади. Нутқда тасвирий ифоданинг кўплиги нутқий эмоционалликни оширади, образликни кучайтиради, энг муҳими, нарса ёки воқеликка муносабатни теранлаштиради.

Юқоридаги илмий-бадий далиллардан келиб чиқадиган хулоса куйидагича:

– Огаҳий девонида туркий тил фразеологизмини бойитувчи сермазмун иборалар кўп;

– улар услубий хосланган шаклларда ҳам намоён бўлади;

– иборалар бадий санъатларнинг юзага келишига ҳам хизмат қилган. Бунда улар синтезлашув натижасида фразеологик хусусиятини йўқотади ва тўғри маъно ҳам ҳосил қилади;

– тасвирий ифодалар лексик қўлланишнинг ўзига хос туридир. Огаҳий шеъриятида тасвирий ифодаларни тасаввуфий, анъанавий ва услубий тасвирий ифодалар сифатида таснифлаш мумкин.

– туркий сўзлар лексик қўлланиш табиатининг фаоллиги билан ўзига хос ўрин тутди.

З.Т.Холманова,
филол. фан. докт.

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ГРАММАТИКАСИ ТАЪЛИМИДА ГЕНЕОЛОГИК ТАҲЛИЛЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ҳозирги тилшуносликда тиллар ўртасида генетик алоқадорликнинг янги қирралари очилмоқда. Тил оилалари янги замонaviй принциплар асосида тадқиқ этилмоқда. Тахминан 200 тил оиласидан 22 таси Евросиёга, 20 га яқини Африкага, қолганлари Америка, Австралия, Янги Гвинеяга тўғри келади. Фан-техника тараққиёти жараёнида тил оилаларининг сони кейинги даврларда камайиб бориши кузатилади. XIX аср охирида, асосан, 4 та тил оиласи ажратилган: туркий, мўғул, тунгус-манжур, корейс. XX асрда бу тилларнинг қардош эканлиги кўп таъкидланди ва умумлаштирилиб *олтой тиллар оиласи* деб номланди. Бу каби анъанавий тил оилаларидан кенгроқ бўлган, бир-бирига қардошлиги тўла асосланмаган тил оилаларини «макротилоилалари» (макросемья) деб номлаш таклиф қилинган. Э.Сепир Шимолий Америка, Ж.Гринберг Африка ҳудудидаги тилларни макротилоилаларига ажратган. В.М.Илмич-Свитич тадқиқотларида акс этган ностратик гипотеза (лотин тилида *poster* «бизники» маъносини беради) тил оилаларини янада кенгроқ доирадаги генетик асосга бирлаштиришни назарда тутди. Ностратик макротилоиласига ҳинд-европа, афразия, урал, олтой, картвель, дравид тиллари киритилган. Бу тиллар ўртасидаги ўхшашлик, асосан, олмошларда кузатилади: татар. *мин*, морд. *мон*, «мен»; занск. *tipens*, рус. *мне*; мар. *тый*, рус. *ты*; удм. *ми*, телугу *теми*, хауса *ти*, рус. *мы*; коми *тайо*, мўғ. *теге*, рус. *том*; ўзб. *ким*, фин. *кел*, сомали *кита* «ким». Ўзаро ўхшашлик бошқа бир қатор лексик асосларда ҳам кузатилади: туркий *qulaq*, груз. *qiri* «қулоқ» ва фин тилида *kuule*, грек тилида *klyo* «эшитмоқ»; туркий *qarun* «қорин», арабча *qurb*, тамилчада *качирраи*, лот. *согрус* «тана»; мўғул тилида *тоген* «дарё», тамилчада *тагаи* «ёмғир», русча *море*; туркий *туман* «туман», русча *темный*; туркий *kelin*, лот. *glos*, русча *золовка*,

фин тилида *kaly* «уканинг хотини, хотиннинг синглиси». Ностратик гипотеза кўпгина фактларга эга бўлса-да, ҳали кўпчилик томонидан эътироф этилмаган.

Олтой тилларига мансуб бўлган турк, мўғул, тунгус-манжур ва корейс тилларининг генетик алоқаларини ўрганиш кенг ёйилмоқда. Бу тиллар ўртасида кўплаб ўхшашликлар кузатилади.

Турколог олимларнинг аксарияти ўз тадқиқотларида олтой тилларининг генетик қариндош эканини таъкидлашган. Лингвист Ж.Дени туркий, мўғул, тунгус-манжур гуруҳига кирувчи тилларнинг умумий белгиларини қайд этган. Улар қуйидагилар:

1. Фонетика соҳасида: унлилар уйғунлиги, сўз бошида сонор товушларнинг ишлатилмаслиги, сўзда ундош товушларнинг ёнма-ён келмаслиги, сўз охиридаги н товшининг беқарорлиги;

2. Морфология соҳасида: грамматик роднинг йўқлиги, ўзакнинг мустақил маъно англатиши, агглютинатив хусусиятга эгалиги; суффиксал ҳарактерда эканлиги, яъни префиксларнинг йўқлиги, предлоглар ўрнига кўмакчиларнинг қўлланиши, грамматик сон – бирлик ва кўпликнинг мавжудлиги.

3. Синтактик сатҳда: гапнинг муайян қурилишга эгалиги, сон билан ифодаланган аниқловчиларда сонда мослашувнинг учрамаслиги, сўроқ маъносининг ифодаланишида юкламаларнинг қатнашиши, аниқловчи вазифасида келувчи сифат, сон, олмошларнинг аниқланмишга мувофиқ ўзгармаслиги кабилар.

4. Лексик сатҳда: луғат таркибида умумий қатламнинг мавжудлиги, бир бўғинли сўзларда муштаракликнинг сезилиши, сиёсий-ижтимоий муҳит таъсирида ҳукмрон тил лексикасининг ўзлашганлиги ва шу кабилар.¹

Туркий тиллардаги қадимий морфологик шакллар таҳлил қилинганда, олтой назариясидаги фикрлар маълум маънода асосини топади.

1. Турк – мўғул – тунгус алоқалари морфологиянинг ҳамма бўлимларида кўринади. Бу уч гуруҳга мансуб тиллар учун умумий бўлган морфологик кўрсаткичлар тўлиқ аниқланган эмас (айрим туркий тилларда ҳозирги келаси замон сифатдоши, мўғул тилларидаги равишдош, тунгус-манжур тилидаги ҳозирги замон сифат-

---

¹ Шайкевич А.Я., Абдуазизов А.А., Гурджиева Е.А. Введение в языковедение. – Ташкент, 1989. – С.228.

доши аффикслари ҳамда ўрин ва йўналиш билдирувчи **-ра, -ру** қўшимчаларини ҳисобга олмаганда).

Қадимги турк ва мўғул тилларидаги морфологик муносабатларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини куйидагича қиёслаш мумкин:

Турк мўғул тиллари учун умумий бўлган морфологик кўрсаткич сифатида ўрин келишиги (-да) жўналиш келишиги (-а), ҳаракат номи (-ку), шахс оти (-чи), ўринни билдирувчи -даки сифат типидagi сўз ясовчи қўшимча, от ва феъл ясовчи (-м, -вул, -ла) қўшимчалари характерлидир.

Сифат даражаларининг қадимги туркий тилдаги *у-уруқ* (оппоқ), *коп-кок* (кўм-кўк), *сум-сучуг* (жуда ширин), *кар-кара* (ниҳоятда қора) шакллари мўғул тилидаги *сав-сауап* (оппоқ), *иб-илауап* (қип-қизил), *коа-коке* (кўм-кўк); бурятча *дав-дахал* (оппоқ), *ив-илан* (қип-қизил), *хав-хага* (қоп-қора) шаклларига мос келади.

Туркий тилларда ҳам, мўғул тилларида ҳам *алип корди*, *олуп кетти*, *јозуп борди* каби эски ўзбек тилига хос кўмакчи феълли сўз қўшилмалари учрайди.

Туркий ва мўғул тиллари ўртасидаги морфологик яқинлик туркий тилларнинг турли гуруҳларида турлича намоён бўлади.

Фарбий мўғул тилларида туркий тиллар билан умумий бўлган морфологик элементлар жанубий мўғул тилларидагига нисбатан кўпроқ учрайди.

Қирғиз ва қозоқ тилларидаги мўғулча тил шаклларига мослик ўзбек ва туркман тилларида шу каби шакллар миқдорининг кўпайиши учун асос бўлган. Сибир ва Алтой тилларида бундай элементлар қиёслаб бўлмайдиган даражада кўп. Тува, ёқут тилларида ҳам бундай элементлар миқдори нисбатан кўпки, мазкур жиҳат ушбу тилларнинг ўзига хослигини таъминлайди.

Турк ва мўғул тиллари ўртасидаги мосликни қирғиз, тува, ёқут тилларига оид куйидаги мисоллар орқали кўриш мумкин:

1. Қирғиз тилидаги айрим шаклларнинг мўғул тиллари билан қиёси: **-лқа, -ол, -л, -лақ, -мол:** *калқа* (эшик), *тонулқа*- (юриш), *уасалқа* (безак), *табилқа* (топилма), *табилқа* (топилма), *такол* (топшириқ бажарувчи шахс), *такол* (таянч), *болјол* (белгиланган муддат), *јірқал* (нашъа), *қозқилон* (кўзғолон), *самал* (ўспирин).

2. Тува тилидаги сўзларда мўғул тили билан умумий бўлган қўшимчалар: **-л, -лқа, -лда, -мал, -дувар:** *савварилқа* (полиз),

чурулқа (чизиш), чілда (йиғим-терим), казимал (қазилма), бадувар (биринчи), дорт-дуқар (тўртинчи), он дуқар (ўнинчи).

Тил қариндошлигига оид қайдлар кузатиларкан, шундай хулосага келиш мумкин:

1. Туркий-мўғул-тунгус-манжур тилларидаги алоқадорлик морфологиянинг барча бўлимларида кузатилади. Масалан, бу умумийлик кўплик тизимида қуйидагича намоён бўлади: **-(u)д** кўплик қўшимчаси: точп (от) – мочид (отлар), валуақип (шаҳар) – валуад (шаҳарлар); похоч (ўртоқ) – поход (ўртоқлар); tuyal (бузоқ) – tuyad (бузоқлар).

2. Конкрет морфологик ўхшашликлар таҳлили турк-мўғул-тунгус тилларига хос қадимий шаклларни тиклаш имконини беради. Тиллардаги параллеллик морфологик элементларнинг бир гилдан иккинчи тилга ўтиши натижасида юзага келган.

3. Тилларнинг чатишуви ва ўзаро алоқасида уч хил нуқтаи назар фарқланади. Биринчи қараш тарафдорлари (А.Шлихер, М.Мюллер, қисман А.Мейе) бир тил тизимининг бир қанча тизимлари таъсирида шаклланиганини истисно қилган ҳолда тиллар чатишувини инкор этадилар. Иккинчи қараш тарафдорлари (Г.Шухардт, В.Пизани, Ж.Бонфанте ва бошқалар) учун тиллар чатишуви ҳеч қандай тўсиқ билмайдиган доимий ва кенг қўламли жараён. Учинчи қараш тарафдорлари (И.В.Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородицкий, Л.В.Шчерба, Б.Я.Владимирцов, А.Росетти) нисбатан асосли фикрга эга бўлиб, тиллар чатишувига географик, маданий яқинлик, савдо алоқалари, қабила-элат ва халқларнинг муносабатга киришуви асосида юзага келадиган реал тарихий факт деб қарашади. Уларнинг фикрича, чатишув қайси даражада бўлмасин, шу чатишган тил асосидаги қадимий тилни ажратиш мумкин бўлади.¹

Тилнинг чатишуви ҳақида гап кетганда фақат лексика соҳасидагина эмас, балки фонетика, морфология, синтаксис даражасидаги бир томонлама ёки ўзаро таъсир ҳам назарда тутилади.

Турк-мўғул-тожик тиллари алоқаси ҳақида сўз борганда, даставвал, турк-мўғул, тунгус-манжур тиллари тараққиётининг

---

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Имя. – Л., 1977. – С.119 – 121.

Ўзига хос тарихий шароитда юз берганини таъкидлаш лозим. Бу тилларда сўзловчи аҳоли баъзан аралаш ҳолда ҳам яшаган.

Олтой тиллари, туркий тиллар фақат генетик жиҳатдан эмас, айти пайтда, типологик хусусиятларига кўра ҳам ўхшашдир. Сўз ўзаги ва сўз шаклларидаги муштараклик грамматика тизимида ҳам акс этган.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ХХ АСР 40 – 80- ЙИЛЛАРИДАГИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧИ

Б.Тўйчибоев «Ўзбек назарий тилшунослиги асосчиси ёхуд «Айюбона тадқиқ» хусусида сўз» мақоласида «...барча фанлар каби тилшуносликка ҳам ҳар бир давр ўз талабини қўйган. Шунинг учун тилшунослик тарихини ўз тарихи билан боғлаб кузатиш мақсадга мувофиқдир. Масалага шу нуқтаи назар билан ёндашадиган бўлсак, ўтган асрнинг қирқинчи йилларидан бошлаб ўзбек тилини назарий жиҳатдан ўрганиш давр талабига айланди. Ўзбек тили илмий грамматикасининг назарий асосларини яратиш учун эса Шарқ ва Ғарб филологиясининг илғор ғоялари билан қуролланган, мумтоз тил, халқ тили, халқ оғзаки ижоди намуналари тили ва адабий тилнинг ички имкониятларини, шунингдек, тараққиёт қонунларини чуқур ҳис қилувчи ҳамда яхши билувчи забардаст олим зарур эди»¹, – деганда тўла ҳақли эди.

Худди шу каби Б.Тўйчибоев «40-йиллардан ўзбек тили илмий жиҳатдан атрофлича, чуқур ўрганила бошланди. Тилшуносликнинг тилдаги ҳар бир сатҳ бирликларини ўрганишга қаратилган фонетика, морфемика, сўз ясалиши, лексикология, морфология, синтаксис каби бўлимлари шакллана бошлади. 1940 йилда бу даврни Айюб Ғулом ўзининг «Ўзбек тилида аниқловчилар» мавзuidaги номзодлик диссертацияси билан бошлаб берди»², – деган фикри ҳам айна ҳақиқат эди. Олимнинг Айюб Ғуломов ҳақида айтган мазкур фикрлари кўпчилик томонидан эътироф этилган. ХХ асрнинг 40 – 80-йиллари ўзбек тилшунослиги тараққиёти ҳақидаги ишларда айнан шу фикрларнинг қанчалик тўғри эканини таъкидловчи далиллар билан тўқнашганмиз (А.Абдуазизов, А.Нурмонов, О.Шарафутдинов, Ё.Тоҳжиев, Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов, Р.Расулов, Р.Сайфуллаева, А.Маматов, М.Наримонова, М.Жўрабоева каби олимларнинг профессор Айюб Ғуломов ҳақидаги фикрлари назарда тутилмоқда – Н.А.). Ҳақиқатан ҳам,

¹ Тўйчибоев Б. Тарихга айланган умрлар. – Гулистон: Зиё, 2011. – Б.29 – 39.

² Ўша жойда.

Айюб Ғуломов ўзбек назарий тилшунослигининг пойдеворини қўйган, фавқулдда истеъдодга эга бўлган бетакрор тилшунос эди. Ўзбек назарий тилшунослигининг бошланиш даври ҳақида гап бораркан, Айюб Ғуломовдан бир йил кейин «Ўзбек тилида сўз туркумларининг сўз ясалиши» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган У.Турсуновнинг илмий фаолияти ҳақида тўхталмаслик мумкин эмас. Айюб Ғуломов 1940 йили «Ўзбек тилида аниқловчилар» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган бўлса, У.Турсунов бир йилдан кейин ўз илмий ишини яқунлаш билан ўзбек назарий тилшунослиги бошланганини тўла намоён этди. Қизиғи шундаки, Айюб Ғуломов «Ўзбек тилида аниқловчилар» монографияси билан ўзбек назарий грамматикаси (тилшунослиги)нинг пойдеворини қўйган, охир-оқибат йирик тилшунослик илмий мактабининг асосчисига айланган бўлса, У.Турсунов юқорида қайд этилган тадқиқоти билан ўзбек назарий тилшунослиги пойдеворини мустаҳкамлади, натижада Самарқанд тилшунослик илмий мактабининг асосчисига айланди.

XX асрнинг 40 – 80-йилларида ўзбек назарий тилшунослигининг шаклланиши ва тараққиётига катта улуш қўшган бошқа олимлар фаолиятига тўхталишдан олдин шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, араб тилшунослиги ривожига ҳиссаси беқиёс, шу билан бирга, жаҳон тилшунослиги тараққиётини таъминлаган Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Навоий, Бобур, Абубакр Саккокий, Ёқут Ҳамавий, Абу Ҳайён, Жалолиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ туркий, Абу Мансур ас-Саолибий каби кўпгина шарқ олимларининг, шунингдек, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида тилшуносликка оид илмий тадқиқотлар олиб борган рус туркологлари: Ф.Е.Корш, А.Е.Кримский, В.А.Гордлевский, М.А.Казембек, Н.И.Ильминский, В.А.Богородицкий, Н.И.Ашмарин, Л.З.Будагов, П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков, А.Н.Самойлович сингари йирик олимлар ҳамда XX асрнинг 20 – 30-йилларида тилшунослик соҳасида тадқиқотлар олиб борган ва юқорида тилга олинган ўзбек олимлари, албатта, кейинги давр ўзбек тилшунослиги тараққиётини белгилашда муҳим ўринни эгаллайдилар. Назарий тилшуносликнинг шаклланишида уларнинг илмий изланишлари асосий манба ҳисобланади. Мазкур тадқиқотчиларсиз ўзбек тилшунос-

нигининг кейинги илмий босқичини белгилаш қийин. Маълумки, ўзбек миллий, илмий тилшунослигининг шаклланишини ана шу олимларнинг изланишлари, қарашлари таъминлади. Бу тадқиқотлар: а) туркий тилшуносликнинг шаклланиши учун бош манба бўлган; б) ўзбек тилшунослигининг алоҳида ажралиб чиқишини таъминлаган; в) ўзбек адабий тили мавқеини белгилаш учун хизмат қилиши мумкин бўлган амалий масалаларни ҳал этишга қаратилган; г) миллий илмий тилшуносликнинг шаклланишига шарт-шароит яратган.

Ўзбек тилшунослигининг XX асрнинг 40-йилларидан кейинги давр тараққиёти ҳақида фикр билдирилганда, шубҳасиз, 1934 йили ЎзФА қўмитаси ҳузуридаги Тил ва адабиёт илмий текшириш институтининг ташкил топиши, бу институтнинг йирик илмий марказга айланганини айтиб ўтиш зарур. XX асрнинг 20-йилларида фаолият кўрсатган Ғ.Юнусов, Е.Д.Поливанов, К.К.Юдахин, А.Зоҳирий, А.Авлоний, Ш.Раҳимий, Ш.Зуннун, Қ.Рамазон, Элбек, Н.Саид, 30-йиллардан бошлаб улар қаторини тўлдирган А.К.Боровков, В.В.Решетов, С.Иброҳимов, А.Ғуломов, У.Турсунов, С.Муталлибов, О.Усмонов, Ф.Камолов, Ғ.Ғозиев, С.Зуфаров, Т.Иброҳимов, И.А.Киссен, З.Маъруфов ҳамда 40-йилларда номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилган В.В.Решетов, А.Ғ.Ғуломов, Ф.Камолов, У.Турсунов, О.Усмонов, З.Маъруфов, А.Маъруфов каби олимлар, 50 – 60-йилларда докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган ва етук тилшунослар сифатида тан олинган В.В.Решетов, А.Ғ.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, Ф.Абдуллаев, М.Асқарова, О.Азизов, С.Усмонов, Ш.Шоабдурахмонов, Ш.Раҳматуллаев, М.Мирзаев, С.Иброҳимов, С.Муталлибов, А.Ҳожиёв, А.Рустамов, Э.Ғозиловнинг ўз ўрни бор.

XX асрнинг 70-йилларига қадар бевосита ўзбек тилшунослиги муаммолари билан шуғулланган йигирма бешта фан доктори ва бир юз ўндан ортиқ фан номзодлари жамоаси шаклланди. Албатта, 70 – 80-йиллар давомида тилшунос фан докторлари, фан номзодларининг сони янада кўпайди. 1982 йилдан то истиқлолгача бўлган даврда мазкур рақамларнинг ўзгарганлиги маълум, яъни фан докторлари сони 100 атрофида, фан номзодлари эса 300 дан ортиб кетди. Алоҳида таъкидлаш керакки, шу вақт оралиғида яратилган тадқиқотларининг деярли барчаси ўша давр учун долзарб, ўзбек тилшунослиги ривожига ўз ўрнига эга

бўлиб, ўзбек тилшунослигининг кейинги тараққиётини белгилаб беришни назарда тутган муҳим муаммолар эди. Зеро, бу тадқиқотларсиз ўзбек тилшунослигининг кейинги давр тараққиётини тасаввур қилиш қийин. Албатта, бу давр тилшунослигининг давр талабидан келиб чиққан камчиликлари бор. Баъзан замонасозликка мойил бўлган, тазйиқлар таъсирида очиқ айтилмаган, методик жиҳатдан бошқачароқ тарзда бажарилган, давр тил сиёсатини қатъий ишонч билан ўзгачароқ тушунган, ижтимоий тузум тараққиётини «барқарор» тарзда давом этади тарзида баҳолаган ҳолда ёндашилган ва ҳ.к. бир ёқламаликларга йўл қўйилган ҳолда тавсифланган ишларнинг ҳам борлиги сир эмас. Мазкур ҳолат, айниқса, тилнинг лексик сатҳини тадқиқ қилиш, терминология доирасидаги изланишларда кузатилиши мумкин. Бундай тадқиқотлар ичида у ёки бу олимнинг илмий фаолиятини тўла билмаслик, ишларидан баҳраманд бўлмаслик, уларга лоқайд ёндашиш кабилар асосида олиб борилганлари, хулосаланганлари ҳам бор бўлиши табиий ҳолдир. Жумладан, русча-байналмилал деб аталувчи бирликларни ўзбек тилига кўплаб олиб киришга хайрихоҳлик, терминологияни тизимлаштиришда ҳам бунга эътибор билан қараш, баъзи йирик олимлар фаолиятини улар яшаган давр ижтимоий-сиёсий вазиятини ҳисобга олмай ёки асарларидан тўла хабардор бўлмай, тилларнинг ўзаро таъсирларини объектив баҳоламай хулоса чиқариш каби одатлар ана шундай камчиликлар қаторига киритилиши мумкин, буларнинг айримларига кейинчалик, ўз ўрнида, муносабат билдиришни мўлжаллаганмиз.

ТИЛ – МУРАККАБ ТИЗИМ ЁКИ МУЛОҚОТ СИСТЕМАСИНИНГ ГЕТЕРОГЕНЛИГИ

XX аср фанда системашунослик асри бўлди десак, хато қилмаган бўламиз. Бу тилшунослик фанида ҳам ўз аксини топди. Бироқ тилнинг ижтимоий қиймати ва асосий алоқа-аралашув воситаси эканлиги барча замонларда тилшунослар томонидан иккиланишсиз қабул қилингани ҳолда, Арасту давридан бошлаб ўтган асрнинг 60-йилларигача тил мулоқот воситаси сифатида этник, социал-психик, ситуатив каби ўнлаб омиллар билан биргаликда воқеланиб, жонли мулоқот тизимини ҳосил қилиши тилшунослар диққат-марказига кўчмаганди. Олимлар мулоқот жараёнида яхлит бир бутунликни ташкил этувчи антропо-лингво-этно-психо-ситуацион омиллар мажмуи бўлган мулоқот бирликларидан фақат оғзаки ёки ёзма нутқ шаклида воқелана оладиган ҳодисаларни – соф лингво-бирликларнигина тилшуносликнинг тадқиқ объекти сифатида белгиладилар ва уларнинг таҳлили билан шуғулландилар.¹ Лингвистик структурализмнинг уч оқими – Прага функционал лингвистикаси, Копенгаген глоссематикаси, Америка дескриптив лингвистикаси нутқ фаолиятини икки бир-бирига қарама-қарши томонга – имконият (лисон) ва воқелик (нутқ)ка – бўлишди.² Бу ҳолат лингвистик структурализмнинг асосчиси Ф.де Соссюрнинг қуйидаги фикрлари асосида юзага

---

¹ Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистики. Вып.16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С.217 – 237; Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1982. – С.8 – 10; Формановская Н.И. Функциональные и категориальные сущности устойчивых формул общения: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – М., 1979. – 50 с; Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – 285 б; Сафаров Ш. Система речевого общения. Универсальное и этноспецифическое. – Самарканд, 1991. – С.170; Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлил асослари. – Самарқанд, 2007. – 40 б.

² Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006. – 182 б; Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: МГУ, 1982. – С.479.

келганди: «Тил ва нутқни фарқлар эканмиз, ижтимоий умумийликни шахсий хусусийликдан, моҳиятни тасодифий ҳодисадан фарқлаймиз». Бевосита нутқ ҳақида гапираркан, Ф.Соссюр «нутқда ҳеч қандай умумийлик йўқ»¹ ёки «нутқ алоҳида бир шахснинг ихтиёри ва онгининг маҳсулидир»² деб таъкидлайди.

Лингвистик структурализм лисонни идеал тизим сифатида тадқиқ қилиб, фақат амалда ҳеч қачон воқеланмайдиган лисоний системани, лисоний имкониятни текшириш билан кўпроқ банд бўлиб қолди, шу боис лисон лингвистикаси кенг ривожланди. Нутқ гўёки аҳамиятсиз бир ҳодиса сифатида қаралиб, ўткинчи, оний ва бевосита кузатишда берилганлик хоссаларига эга бўлганлиги сабабли эътибордан четда қолиб кетди. Натижада назария ва амалиёт орасида узилиш юз берди.

Маълумки, муайян системалар ўз таркибининг гетерогенлиги билан характерланади. Гетерогенлик системаларнинг ҳаётийлигини таъминлайди. Прагмалингвистиканинг ўрганиш объекти бўлган мулоқот ана шундай гетероген тизим эканлиги билан характерланади.

Ўзбек тилшунослигида мулоқот системасининг айрим хусусиятлари тадқиқ қилинган. Масалан, С.Мўминов докторлик диссертациясида бу тизимнинг таркибий қисми ёки бир қирраси бўлган мулоқот хулқининг ижтимоий хусусиятларини ўрганган бўлса³, Г.Тоирова бу системанинг онийлиги ҳақида ўз мулоҳазаларини билдирган.⁴ Ш.Сафаров «Прагмалингвистика» китобида мулоқот системасининг айрим унсурлари ҳақида маълум бир фикрларни баён қилган.⁵

Ҳар қандай система, идеал ёки реал бўлишидан қатъи назар, ўзаро муносабатга киришувчи унсурларнинг яхлит бутунлигидан иборат. Ана шу яхлитлик даражаси системанинг кучи ва барқарорлигини белгилайди. Нарса ёки ҳодиса ўзи мансуб бутунлик учун унсур, ташкил этувчиси учун система ёки бутунлик сифатида

---

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С.696.

² Ўша жойда.

³ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.

⁴ Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, 2007.

⁵ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008.

мавжуд бўлади. Бу бизнинг талқинимиздаги мулоқот системаси учун ҳам тегишли.

Мулоқот системаси ҳақида гап кетганда айтиш лозимки, у нутқда ҳам мураккаб таркибли реал ва жонли система сифатида юзага чиқади. Аникрофи, мулоқот мавҳум системаси жонли системаларнинг онгдаги инъикоси, умумлашган портрети, олам лисоний картинасининг бир парчасидир.

Ҳар қандай реал мулоқот системасида қуйидаги унсурлар мавжуд бўлади:

- а) макон;
- б) замон;
- в) вазият;
- г) лисон;
- е) шахс.

Бу унсурлар бир тизимга мансубликдан бошқа умумий белгилардан мутлақо холилиги билан аҳамиятли. Умумийликдан хошлик реал системаларнинг яшаш шартидир.

Мулоқот тизими – мураккаб оний система. У кишиларнинг мулоқоти жараёнида жонли ҳаёт кечириб, мулоқот тугаши билан, «мулоқот архиви»га тушади. Тадқиқотчи ана шу «архив» материалларини илмий текшириш орқали муайян мулоқот тизими ҳақида маълум бир назарий хулосалар чиқаради.

Таъкидлаш лозимки, умумийлик ва хусусийлик диалектикаси мулоқот системасида ҳам ўз аксини топади. Мулоқотнинг умумий қонуниятлари ва хусусий шакллари мавжуд. Маълум бир макон ва замондаги мулоқот оний система сифатида ўзида барча жонли тизимлар хоссаларини акс эттиради. Юқорида умумий белгилари зикр этилаётган тизим ўзида хусусий мулоқот системаларининг умумий қонуниятлари синтездан иборат мавҳум, идеал системадир. Демак, идеал системаларнинг ўзи яна икки гуруҳга бўлиниши ҳақида хулосага келиш мумкин:

- а) гомоген идеал системалар;
- б) гетероген идеал системалар.

Гомоген идеал системаларга лисоний система ва унинг таркибий қисми бўлган лисоний сатҳий системаларни киритиш мумкин. Идеал лисоний системалар ва идеал мулоқот системаси воқеланиш нуқтаи назаридан қиёсланганда, улар орасидаги муҳим ва принципаал фарқ келиб чиқади. Бу фарқ улар ораси-

даги айрим жиҳатларни ойдинлаштиришга асос бўлиш билан бирга, бошқа томондан, системаларнинг системавийлик хусусиятларини реал баҳолашга кўмаклашади.

Лисоний системалар нутқда шу ҳолича воқелана олмайди. Бошқача айтганда, унли фонемалардан иборат гомоген идеал лисоний система нутқда фақат олтига унли товушдан иборат реал нутқий системани ҳосил қила билмайди. Демак, айтиш мумкинки, лисоний системаларнинг системавийлиги намоён бўлолмайди, у воқеланмайдиган системадир. Воқеланмайдиган система инсоний тафаккур маҳсули сифатида мавжуд. Онда ўрнашган мавҳум мулоқот системаси эса бор ҳолича, яъни ҳар бир унсурунинг белги ва хусусиятлари билан бирга юзага чиқади. Ҳар бир жонли мулоқот системасида юқорида қайд этилган ҳар хил жинсли макон, замон, вазият, лисон, шахс унсурларидан бирортаси иштирок этмаслиги мумкин эмас.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В национальной программе по подготовке кадров подчеркивается, что в целях её реализации необходимо создание всех условий для активного изучения английского языка в системе непрерывного образования, а также внедрение интенсивных методов его изучения. Сегодня научной информации стало намного больше, и всё больше осуществляется поразительных открытий. Наука не стоит на месте. Учёные-педагоги нашли выход из сложившегося положения в индивидуальном обучении, т.е. в деле самоподготовки.

Однако при существующей системе обучения студент получает необходимые знания, главным образом, в пассивной форме на лекциях, на практических занятиях, в лабораториях, т.е. с преподавателем. Ни в средних специальных учебных заведениях, ни в большинстве вузах не уделяют достаточного внимания самостоятельной работе над научным материалом. Пассивное восприятие снижает уровень творческого мышления. Структура учебного процесса в западных странах, которые мгновенно реагируют на потребности рынка в специалистах и стараются быстрее, чем мы приспособиться к современным требованиям производства, строится на самостоятельном индивидуальном обучении. Поэтому большой процент времени отводится на самостоятельное обучение, а меньший процент на лекционные и практические занятия. Англо-американская структура обучения предпочтительнее для самостоятельной работы учащихся. Однако такая самостоятельная работа проходит под патронажем преподавателя, к которому прикрепляют студентов. Студент сам выбирает те предметы, знания которых ему будут особенно нужны для его дальнейшей деятельности. Роль преподавателя при такой системе обучения усложняется, так как он становится ответственным за развитие личности студента и за формирование его мировоззрения. А в свете требований национальной программы по подготовке кадров необходимо изучение гармонично-взаимосвязанных, национально-культурных и обще-

человеческих ценностей на занятиях по английскому языку. В плане развития интеллектуальных способностей обучающихся, умения обосновать и отстаивать свою точку зрения, творческого отношения к родной и иноязычной культуре как условия повышения интереса к изучению иностранных языков, роль непрерывного обучения с акцентом на самостоятельную работу себя оправдывает.

Большую роль в инновационном обучении играет выбор преподавателем таких методов обучения, которые способствуют созданию оптимальных условий для участия студента в процессе обучения.

Научные, технические, экономические и культурные связи между странами и континентами с каждым годом растут и расширяются. Кроме того растёт потребность в обмене научными кадрами, специалистами и экспертами между различными странами. Появляются новые отрасли науки и техники. Рост и развитие международных связей в области науки и техники увеличивает поток научной информации в различных отраслях знаний, что способствует внедрению ускоренных методов в процессе обучения английского языка.

Наиболее эффективными методами интерактивного обучения являются дискуссия, дебаты, метод разбивки на кластер, мозговой штурм. Зигзаг, снежный ком, круглый стол и т.д.

Мы хотели бы подробно рассказать о методе «Круглый стол».

«Круглый стол». Что это такое?

Круглый стол (устный или письменный) – это метод обучения сообща. Структура которого может быть использована для сбора идей путём мозгового штурма и обобщения большого количества ответов на один поставленный вопрос или группу вопросов.

Что развивает?

- А) коммуникативные навыки;
- В) аналитико-синтетические навыки (выделение первостепенных идей. Наличие взаимосвязей, способность резюмирования и т.д)
- В) способность формулировать вопросы высокого уровня;

Г) формирует умение мобилизовать все знания, и применять их в различных ситуациях.

Как это делать?

Шаг 1. преподаватель задаёт вопрос.

Шаг 2. один листок бумаги и одна ручка на группу.

Шаг 3. первый студент (или учащийся) пишет один ответ.

Шаг 4. первый студент (или учащийся) передаёт бумагу своему согруппнику, сидящему по левую сторону, тот пишет свой ответ и т.д.

Шаг 5. Работа продолжается по кругу, до конца отведенного времени.

Шаг 6. Группа заканчивает работу, когда истекает время.

Советы преподавателю:

Основным моментом здесь является вопрос или проблема, вынесенная на рассмотрение. Это должен быть такой вопрос, который потенциально может иметь несколько верных ответов. Соотнесите количество верных ответов. Соотнесите вопрос с тематикой курса, чтобы каждый студент (или учащийся) мог сделать свой вклад в обсуждение. Как только время вышло, определитесь, что вы хотели бы, чтобы студенты сделали с полученными ответами. Они могут продолжать обсуждать разнообразные ответы или решения или же могут поделиться своими ответами с остальными членами группы. А при проведении устного круглого стола участникам необходимы конверты и карточки для записи ответов.

Интерактивные методы позволяют студенту почувствовать свою интеллектуальную состоятельность, свою успешность как специалиста.

Таким образом, подбор и использование различных методов обучения должны быть направлены на достижение цели – выход в квалифицированную профессиональную среду.

ПОНЯТИЕ О ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЯХ

В последние десятилетия в образовательной сфере широкое распространение получило понятие «педагогические технологии». Этому направлению посвящено большое количество научных публикаций, учебных и методических пособий и т.д. Причем, различные авторы трактуют это понятие по-разному, создавая в педагогике, в том числе в профессиональной педагогике, весьма противоречивую картину. Так, в педагогической литературе на сегодняшний день имеется более трехсот определений понятия «педагогическая технология». Попробуем внести ясность в эту проблему.

Современное понимание технологии пришло в широкий обиход из сферы производства в последние десятилетия. А именно тогда, когда в развитых странах стали выделяться в отдельные структуры фирмы – разработчики ноу-хау: новых видов продукции, материалов, способов обработки и т.д. Эти фирмы стали продавать фирмам-производителям в менее развитых странах лицензии на право выпуска своих разработок, сопровождая эти лицензии детальным описанием способов, средств и условий производства – т.е. технологиями.

Вслед за этим понятие «технология» стало применяться в более широком смысле. Технология, понимаемая в современном, более широком смысле, связана не только с техникой, но и с другими завоеваниями цивилизации. Когда говорят, например, о компьютерной или информационной технологии, то имеют ввиду открываемые ими новые возможности, которые они несут за собой. В этом смысле о технологии стали говорить после того, как выяснилось, что цивилизационные завоевания, достижение новых эффектов труда связаны не только с новой техникой, но и с новыми формами кооперации, организации производства и деятельности. С возможностями концентрации ресурсов, с культурой труда, с накопленным научно-техническим и культурным потенциалом, с целеустремленностью усилий общества и государства и т.д. Постепенно под технологией стали подразумевать сложную реальность, которая представляет собой сферу целе-

направленных усилий (политики, управления, модернизации, интеллектуального и ресурсного обеспечения и т.д.).

Сегодня наметились два подхода в трактовки понятия «технология». В первом, следующем давней исторической традиции – технология рассматривается как «совокупность приемов и способов переработки различных сред». При этом подразумевается, что среды могут быть любыми, в том числе информационными, политическими и т.д.

С учетом сказанного, можно дать следующее самое общее определение технологии: технология ХЕ «Технология» – это система условий, форм, методов, средств и критериев решения поставленной задачи.

Из этого общего определения технологии вытекает и определение педагогической технологии. Соответственно: педагогическая технология ХЕ «Технология» – это система условий, форм, методов, средств и критериев решения поставленной педагогической задачи.

Таким образом, в этом смысле – в смысле технологического подхода – педагогическую технологию можно определить как запрограммированный (алгоритмизированный) педагогический процесс, обеспечивающий достижение запроецированных педагогических целей.

Как уже говорилось, каждая конкретная педагогическая задача реализуется своей технологией. В то же время рассматриваются типовые (общие) педагогические технологии как обобщенные описания тех или иных подходов в построении педагогических систем, как своего рода «конструкторы», из элементов которых строятся конкретные технологии.

Типовых педагогических технологий может быть много: в зависимости от назначения педагогических систем, от исходных научных, педагогических, дидактических, методических концепций, от целевых установок разработчиков и т.д. Среди типовых педагогических технологий по сфере применения в образовании можно выделить:

– в зависимости от психологических структур выделяются и классифицируются следующие технологии: информационные (формирование знаний, умений, навыков); операциональные (формирование способов умственных действий); эмоциональные,

нравственные (формирование сферы эстетических и нравственных отношений); саморазвития (формирование саморазвивающихся механизмов личности); эвристические (развитие творческих способностей);

– по характеру содержания образования технологии бывают: обучающие и воспитывающие, светские и религиозные, общеобразовательные и профессиональные, а также профессионально-ориентированные, гуманитарные и технократические;

– классификация педагогических технологий по типу организации и управления познавательной деятельностью обучающихся: разомкнутая (неконтролируемая, некорректируемая деятельность обучающихся); циклическая (с контролем, взаимоконтролем, самоконтролем); рассеянная (фронтальная) или направленная (индивидуальная); ручная или автоматизированная (с помощью автоматизированных средств обучения);

– по стилю управления педагогические технологии делятся на: авторитарные (жесткая организация, подавление инициативы и самостоятельности обучающихся); дидактоцентристские (приоритет обучения над воспитанием); личностно ориентированные (центром образования является личность обучающегося). В рамках наиболее перспективной личностно ориентированных технологий выделяются технологии сотрудничества (стремятся к демократизму, равенству, партнерству, субъектно-субъектным отношениям); технологии свободного воспитания (делают акцент на предоставлении обучающемуся свободы выбора, самостоятельности в его деятельности);

– и другие.

Подводя итоги рассмотрения понятия «педагогическая технология», отметим, что специфика педагогической технологии состоит в том, что построенный на ее основе педагогический процесс должен «гарантировать» (обеспечивать) достижение поставленных целей. Вторая характерная черта технологии заключается в структурировании (алгоритмизации) процесса взаимодействия преподавателя и обучающихся.

Таким образом, «педагогическая технология» является тем педагогическим феноменом, который сосредотачивает в себе возможность решения многих задач в современных условиях.

Несколько слов о соотношении понятий «дидактика», «методика», «педагогическая система», «педагогическая технология». Дидактика является общей теорией обучения, рассматривая всю совокупность проблем, целей, содержания, форм и методов преподавания и учения, средств обучения. Методика – это «частная дидактика», т.е. теория обучения конкретному курсу, предмету. Та или иная конкретная педагогическая система строится, проектируется на основе конкретизации положений дидактики, методики применительно к данным конкретным целям и условиям обучения.

Педагогическая технология является процессуальной подсистемой педагогической системы.

ONA TILI O'QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan qator qonun va dasturlar, jumladan, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi hamda Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan butkul xalos etish, shuningdek, yuksak axloqiy talablarga javob beruvchi, milliy istiqlol g'oyasiga sodiq, ilm-fanning zamonaviy yutuqlari asosida mustaqil fikr yurita oladigan o'quvchi yoshlarni tarbiyalab kamol toptirish vazifalari belgilab berildi.

Yangi pedagogik texnologiya talablari asosida turli usullarda o'tkaziladigan darsning xilma-xil shakllarini o'rganish bugungi kunning dolzarb muammosiga aylandi. Darslarning samaradorligini oshirish sifatida «Kim g'olib?» musobaqa shaklida olib boriladigan noan'anaviy o'yin mashg'ulotini ko'rsatish mumkin.

Musobaqa shaklida olib boriladigan «Kim g'olib?» deb nomlanuvchi o'yinda «Ona tili» fanidan umumiy lingvistik bilim berish bilan birga, o'quvchilarda nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish ko'nikmasini shakllantirish yo'lga qo'yiladi.

«Kim g'olib?» deb nomlanuvchi o'yinni 6-sinfda «Ot so'z turkumi» mavzusini mustahkamlashda foydalanish mumkin.

«Ot so'z turkumi» mavzusiga oid tarqatma materiallardan foydalanish ko'zda tutiladi.

«Kim g'olib?» o'yin-mashg'ulotini amalga oshirish bosqichlari:

1-bosqich. «Kim g'olib?» o'yinini boshlashdan avval, o'quvchilar guruhlariga bo'linadilar. Guruhlar o'rtasida musobaqani tarqatmalar asosida o'tkazish mumkin. Tarqatmalar ot mavzusiga oid bo'lib, bir necha shaklda tuziladi. Tarqatmalarga javob og'zaki tarzda bayon etiladi. Javob asosida g'olib guruhga maksimal tarzda 5 ball beriladi.

Tarqatmalarni turli shakllarda tuzish mumkin. O'quvchilarning diqqatini tortish uchun tarqatmalarni rang-barang shakllarda bezash maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Shuningdek, ulardagi savollar aniq va ixcham tuzilishi lozim.

Quyida «Ot soʻz turkumi» mavzusi yuzasidan oʻtilgan mavzuni mustahkamlashga doir tarqatma materiallarni tavsiya etamiz.

1-tarqatma

Otlar maʼno jihatdan qanday turlarga boʻlinadi?

2-tarqatma

Otlar tuzilishiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi ?

3-tarqatma

Otlar qanday grammatik kategoriyalarga ega?
Otlara qaysi kelishiklar belgisiz qoʻllana oladi?

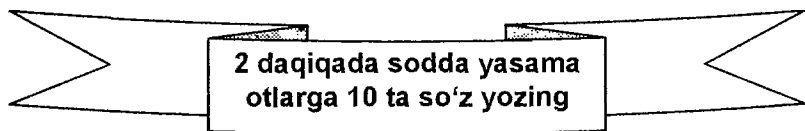
2-bosqichda «Ot soʻz turkumi» mavzusi yuzasidan oʻtilgan mavzular grammatik topshiriqlar asosida mustahkamlanadi. Guruh orasidan tanlangan oʻquvchilarga grammatik topshiriqni yozuv taxtasida bajarish topshirigʻi beriladi. Topshiriqni tez va toʻgʻri bajargan oʻquvchi oʻz guruhiga ball olib keladi.

Grammatik topshiriqlarni quyidagi shakllarda tuzish mumkin:

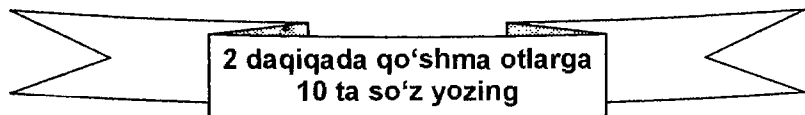
1-topshiriq sharti:

1 daqiqada sodda tub
otlarga 10 ta soʻz yozing

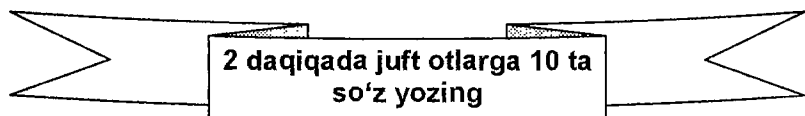
2-topshiriq sharti:

3-topshiriq sharti:

4-topshiriq sharti:

To'g'ri va o'z vaqtida bajarilgan ushbu topshiriqqa 10 ball beriladi. Bunda har bir to'g'ri yozilgan so'zga 1 balldan qo'yiladi.

Xulosa shuki, fanni o'qitishning tajribalaridan nafaqat o'quv mashg'ulotlarining mazmuni va jarayonini mahsuldor bir tarzda uyushtirishda, balki fan bo'yicha har xil didaktik vositalarni yaratishda ham foydalaniladi. Yuqoridagi pedagogik talablarga asoslangan holda ish yuritish pedagogik texnologiyalarning juda muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O'yin mashg'ulotlarini amalga oshirish darsning sifat ko'rsatkichini va samaradorligini oshiradi. O'quvchilarni savollarga to'g'ri va aniq javob berishga undaydi.

К ВОПРОСУ О БЕЗОПАСНОСТИ ПЕРЕДАЧИ ИНФОРМАЦИИ ПО ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫМ ЛИНИЯМ

Как известно, объем научной информации в мире удваивается каждые пять лет. Объем научно-технической информации в мире возрастает за год примерно на 7 млрд. страниц. Интенсивно ведутся работы по обработке, передаче и приёму такого большого объема информации с помощью компьютерной техники и технологий.

Это свою очередь требует обработанную информацию передавать по коммуникационным линиям оперативно, качественно, с меньшими экономическими издержками и с учетом безопасности передаваемой информации. С этой точки зрения произведем сопоставительную оценку обычной кабельной и волоконно-оптической линии, которые являются достаточно защищенными с точки зрения безопасности передачи информации.

Кабельные линии в стоимостном соотношении очень дороги, т.к. на их изготовление уходит масса дорогих, в том числе, хотя в меньшей мере, благородные металлы. Пропускная способность этих кабелей остается недостаточной, т.к. она зависит от сечения жил кабеля, т.е. от сечения проводов уложенных в кабель. Положительной характеристикой этих кабелей является то, что они не подвержены никаким погодным явлениям. Но для удержания этих характеристик на должном уровне, должно соблюдаться с очень высокой точностью качество производства кабеля, технология укладки и монтажа кабеля.

В стекловолоконном кабеле информация передается в виде светового сигнала, по стеклянным волокнам, т.е. по жилам кабеля. Информация распространяется по стеклянным волокнам со скоростью распространения света. Сечения стеклянных волокон могут измеряться несколькими микронами (мкм). Стекловолоконное волокно такого диаметра оказывается гибким и легко наматывается на катушку. Снаружи волокна покрываются тонким слоем

полиэтилена для защиты от механических повреждений. Волоконный кабель можно уложить под землей, можно повесить на столбах - словом, обращаться так же, как мы обращаемся с обычными кабелями. Причем, волоконный кабель имеет явные преимущества. Такой кабель не боится сырости (никаких коротких замыканий или утечек тока не будет) не требует изоляции, не корродирует и не окисляется. А на её изготовление уходит не самый дефицитный материал – кварцевый песок.

Рассмотренные кабельные линии с медными проводниками экранируются металлической оболочкой, которая не предоставляет информацию по медным жилам кабеля, увеличивает стоимость кабеля.

В волоконных кабелях в экранирующей оболочке нет необходимости. Стекланные жилы такого кабеля обернуты пленкой, от этих жил кабеля не распространяют электромагнитные волны. Эти кабели гибкие, потеря световых волн незначительна. Усилительные станции могут находиться на больших расстояниях друг от друга, измеряемых сотнями километров, гораздо большими расстояниями, чем в кабельных линиях передачи с медными жилами.

Таким образом, в настоящее время, как в экономическом и техническом плане, так и с точки зрения безопасности передачи информации, передовыми являются коммуникационные линии связи основанные на волоконно- оптической технологии.

АУДИТОРИАЛ ХОСЛАНГАНЛИГИ НОАНИҚ САРЛАВҲАЛАРНИ МУАЙЯНЛАШТИРУВЧИ ОМИЛЛАР ҲАҚИДА

Сарлавҳалар ўзининг маълум бир йўналишга (мавзуй, ижтимоий мўлжалланганлик) эгалиги билан бошқа тур сарлавҳалардан ажралиб туради. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқувчилар, аввало, сарлавҳага эътибор қаратиб, улар асосида газетанинг у ёки бу матнида нима ҳақида фикр билдирилганини аниқлашга интиладилар (1). Демак, сарлавҳа мазкур ўринда ўқувчи учун кўрсаткич ёки компас вазифасини бажаради (2). У орқали ўқувчи ўзи истаган маълумотни излаб топади. Сарлавҳаларда компас вазифасини бажарувчи асосий бирлик унинг матнидаги махсус лексикадир. Ўқувчи ўзи ўқишни истаган маълумотни газета саҳифаларида қидирганда, «махсус лексика» белги вазифасини бажаради. Масалан, аёллар нашрларида аёлларга хос тиббий терминлар (касаллик номлари, анатомик терминлар), таом номлари, шунингдек, аёллар маиший, ижтимоий ҳаётда фойдаланадиган нарсаларни билдирувчи «номинатив лексика» сарлавҳаларда тез-тез қўлланиб туради. Бундай сарлавҳалар мазмунидан унинг ким учун мўлжалланганини аниқлаш мумкин. Масалан, «*Мастопатия хавфлими?*» сардавҳасидаги *мастопатия* термини аёлларда кўкрак безининг яллиғланишини ифодалайди. Мазкур термин сарлавҳада «сигнал» вазифасини бажаради.

Айрим сарлавҳаларда «сигнал» вазифасини бажарувчи лексика мавжуд бўлмайди ёки унинг мазмуни адресатни очиқ ифода қолмайди. Бундай ҳолларда сарлавҳа адресатини аниқлаш учун бошқа қўшимча воситаларга эътибор қаратиш зарур. А.Фатина бутун газета матнларидаги лисоний воситалар, сарлавҳанинг у ёки бу вазифасининг биринчи ўринга чиқиши, матн ва сарлавҳа бирликлари ўртасидаги муносабат газета мўлжалланган аудиторияга боғлиқлиги ҳақида фикр билдирган (3). Ишимизда бундай бирликларни *сарлавҳа муайянлаштирувчилари* номи билан атадик.

Рукн аёллар нашрларида ўзининг аниқлаштирувчилик белгисига кўра иккинчи ўринда туради (Сарлавҳалар бўйича ўтказилган сўровнома-тест натижалари газетхонлар, аввало, сарлавҳага эътибор қаратишларини асослаб берди). Рукн асосий матн сарлавҳасидан олдин турувчи, газетанинг мавзуй мўлжалланганлик ёки касбий хослигини билдирувчи бирликдир. Рукн сифатида қўлланилган лексик бирликлар сарлавҳани тўлдириб келиши, ҳатто мақола адресатини аниқ намоён қилиши мумкин. *Улар ҳақида ўзимиз тўқиган 5 афсона* номли сарлавҳа мазмунидан унинг нима ҳақидалиги ва унинг кимга бағишланганини аниқлаш қийин. Мазкур сарлавҳанинг рукни «Аёллар эркаклар ҳақида» деб номланган. Демак, матнда аёлларнинг эркаклар ҳақидаги фикрлари баён қилинган ва унинг аёллар учун мўлжаллангани рукн номидан аниқланади. Ёки *Ўқувчининг хонасини қандай жиҳозлаш керак?* номли сарлавҳа кимга мўлжалланган аниқмас (Масала мактаб хонаси ҳақида ҳам бўлиши мумкин). Мазкур мақола «Фарзандлар ва биз» рукни остида чиқиши ва ундаги *биз* лексемасининг қўлланилиши сарлавҳа ота-оналарга бағишланганидан далолат бермоқда.

Баъзи сарлавҳалар мазмунидан адресат ҳақидаги тасаввурни тўлиқ шакллантириш нисбатан қийинчилик туғдиради. «*Қизингиз келажакда она бўлишини унутманг!*» номли сарлавҳада келтирилган *қизингиз* лексемаси мақоланинг ота-оналарга ёки улардан бирига мўлжалланганини англаш қийин эмас. «*Оналар ён дафтарига*» номли рукн эса мақола айнан оналар аудиторияси учун тегишлилигини аниқ билдирмоқда.

Айрим сарлавҳаларнинг тагида ички сарлавҳалар ҳам қўлланилади. Улар асосий сарлавҳани тўлдирувчи, аниқлаштирувчи вазифасини бажаради: «*Е витамини нима учун керак?*» номли сарлавҳа остида «*Аёлларга шунчалик зарурми?*» деган сўроқ гап шаклидаги тагсарлавҳа матн аёллар аудиторияси учун мўлжалланганини билдиради. Тагсарлавҳалар асосий мақоланинг қисмларини ҳам номлаб келиши мумкин. Бунда асосий сарлавҳа умумий тарзда берилиб, тагсарлавҳалар уни қисмга ажратиб, номлаб, аниқлаштириб келади. *Белуштлиқ ташхиси қачон қўйилади?* номли асосий сарлавҳада муаммо қайси жинс вакилига қаратилгани аниқмас, *Аёллар ва эркакларда* номли тагсарлавҳалар мақола икки жинс вакилига ҳам мўлжалланганини билдир-

моқда. Саломатликнинг «олтин» фаслдаги душманлари сарлавҳаси остидаги *Молочница, цистит, аднексит, пиелонефрит* каби тагсарлавҳалар мақоланинг аёлларга бағишланганидан далолат.

Рукн ва тагсарлавҳалардан ташқари кириш матнлари ҳам сарлавҳа мазмунини аниқлаштириб, уларнинг кимга мўлжалланганини ифодалаб келиши мумкин. Мазкур бирлик асосий матндан аввал алоҳида ўринда жойлашган бўлиб, одатда, бошқа шрифт билан терилган бўлади. *Гўзаллик фақат табиийликдами?* номли матн сарлавҳасида «гўзаллик» сўзи қўлланган. Мазкур сўз «нозик» жинс вакилларига нисбатан ишлатилиши маълум, аммо бу ҳақда аниқ фикрни кириш матни асослаб бериши мумкин: *Кўкрак ҳажмини катталаштириш (аугментацион маммопластика) ҳозирги кунда дунёда энг кўп амалга оширилаётган жарроҳлик турларидан бирига киради. Бу амалиёт кўкрак ҳажминигина катталаштирмай, шаклини ҳам ўзгартиради...* Юқорида келтирилган кириш матнида қўлланилган *Кўкрак ҳажмини катталаштириш* бирикмаси айнан аёллар аудиториясига мўлжалланганидан дарак бермоқда. *Қош кўяман деб...* сарлавҳаси ҳам мазмунан ноаниқ ва унинг қандай аудиторияга мўлжалланганини аниқлашнинг имкони йўқ. Мазкур сарлавҳадан олдин қуйидаги кириш матни келтирилган ва бу матннинг илк жумласиданоқ мақола кимга мўлжаллангани ойдинлашади: *Спорт билан шуғулланувчи аёллар кўпчиликини ташкил этади. Машиғулот залида кимдир озиш, бошқа бири эса жисмоний фаоллик учун шуғулланаётганини кўриш мумкин. Мураббий эса, ҳамма нарсада бўлгани каби, спортда ҳам меъёр ва қоидаларга риоя қилиш лозимлигини уқтиради. Нотўғри танланган спорт турининг фойдасидан зарари кўпроқ бўлади.*

Сарлавҳа муайянлаштирувчиларидан яна бир тури иллюстрация-кўргазмалилик (расм, сурат, безаклар)дир. Л.Тульсанова иллюстрация ва матн ўртасидаги ўзаро боғланишнинг кўргазмали (бир маънонинг турли усуллар билан ифодаланиши, бунда матн асосий вазифани бажариб, иллюстрация матнсиз ҳеч қандай маънога эга эмас), тўлдирувчи (вербал ва новербал воситалар орқали ифодаланган маълумот бир-бирини тўлдиради), ассоциатив (иллюстрация маъноси ва матн мазмуни ўртасидаги ассоциатив алоқанинг мавжуд бўлиши), четлаштирилган (матн ва

иллюстрация ўртасида ҳеч қандай алоқа бўлмади) усулларини келтиради (4). Аёллар нашрларида иллюстрация муҳим аҳамиятга эга. У матнда акс этган маълумотнинг таъсирчанлигини оширибгина қолмай, балки адресатни ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. *Мимик ажинларни йўқотиш мумкинми?* номли сарлавҳадаги *мимик* лексемаси аниқлаштирувчи сўз вазифасини бажаролмайди. Чунки ажинлар икки жинс вакилларида ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Саҳифада кўзлари олдида ажинлари бор аёлнинг сурати берилиши эса масалага ойдинлик киритади. Шунингдек, *Шунча пулим қаёққа кетди? Жавоб топилди* номли сарлавҳанинг олдида қўлларида пул ушлаб саволомуз тарзда ўйланиб турган қизнинг сурати сарлавҳа социуми ва адресати ҳақида маълумот беради.

Давлатнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётида юз бераётган ҳодиса ва тадбирлар нашрларнинг асосий материалларидан ҳисобланади. Бундай сарлавҳаларда мазкур тадбирнинг номлари акс этади. «*Ҳаёт учун бирлашайлик!*», «*Сиз учун, биз учун, ҳаёт учун*» номли сарлавҳада эмоционаллик, чорлаш тактикаси мавжуд. Юртимизда «*Ҳаёт учун*» шиори остида ўтказилаётган аёлларда кўкрак саратонига қарши кураш акцияси ҳисоботлари мазкур мақола аёллар масаласи ҳақидалигини изоҳлайди. «*Аёлим ўрнида бир кун*» сарлавҳаси остида берилган мақолада адресант эркак киши эканини *аёлим* сўзшакли намоён қилади. Аммо мақола 8 март «*Халқаро хотин қизлар куни*» арафасида нашр этилгани инобатга олинса, унинг адресати аёллигига шубҳа қолмайди.

Нашрдаги мақолалар мазмунини, унинг қандай ижтимоий аудиторияга мўлжалланганини нафақат лисоний воситалар, балки нолисоний ва ижтимоий омиллар асосида ҳам аниқлаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Дридзе Т. Язык и социальная психология. – М., 1980.
2. Фатина А.В. Функционирование зоголовых комплексов в современной российской газете: Дисс... канд. филол. наук. – СПб., 2005.

3. Фатина А.В. Функционирование зоголовычных комплексов в современной российской газете: Дисс... канд. филол. наук. – СПб., 2005.

4. Тульсанова О.Л. Взаимосвязь текста изображения как основа комплексного рекламного воздействия // Вестник СПб. Гос. Унта. Сер 2: История, языкознание, литературоведение. Вып.3. 1996. – С.129 – 131.

БАДИИЙ ДИАЛОГИК МАНТДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ЎЗБЕК МУЛОҚОТ ХУЛҚИГА ХОС МУЛОЗАМАТ-МАНЗИРАТ ИФОДАЛОВЧИ НУТҚИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

Азал-азалдан ўзбек халқи ўзининг меҳмондўстлиги, яқинларига меҳр-оқибатлилиги, ширинсўз-хушмуомалалиги билан бошқалардан ажралиб туради. Кишилар яқинларининг бошига оғир мусибат тушганида ҳам, шодиёна-қувончли кунларида ҳам бир-бирларининг кўнглини кўтарувчи, юпатувчи, қутлов сўзлардан унумли фойдаланадилар. Бундай лексик бирликлар тилшунослиқда *мулозамат-манзират ифодаловчи нутқий бирликлар* дейилади. Мулозамат-манзиратни ифодаловчи шакллар кишилар ўртасидаги қариндошлик, дўстлик ва яқинлик муносабатларини мустаҳкамлайди. Ана шундай муносабатлар фанда *фатик коммуникация* термини билан юритилади.

Фатик коммуникация термини илк бор инглиз этнологи Б.Малиновский томонидан қўлланилган бўлиб, мулозамат (манзират) кўрсатиш функциясини ифодалайди. Бу термин лотинча «гапириш» маъносини билдиради, баъзан унинг ўрнида «социатив» сўзи ҳам ишлатилади.¹

Кундалик ҳаётни мулозамат-манзират шаклларисиз тасаввур қилиш қийин. Нутқда бундай сўзлар ишлатилмаса, турмуш, атрофдагилар билан муносабат жуда жўн, расмий, ҳатто қўпол бўлиб қоларди. Тилдаги мулозамат-манзират шаклларни ишлатилиш ўрнига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Сўрашув ва хайрлашув жараёнида ишлатиладиган мулозамат шакллари.
2. Тўй-ҳашам ва бошқа шодиёна кунларда ишлатиладиган мулозамат шакллари.
3. Меҳмондорчилик билан боғлиқ мулозамат шакллари.

---

¹ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. докт. дисс. — Тошкент, 2000. — Б.56.

4. Аза-мотам маросимларида ишлатиладиган мулозамат шакллари.

5. Эркалаш-суйиш жараёнида ишлатиладиган мулозамат шакллари.

6. Бемор кишилар билан суҳбат жараёнида ишлатиладиган мулозамат шакллари.

7. Нутқда доимо қўлланишда бўлувчи мулозамат шакллари.

Маълумки, мулозамат шакллари жинс жиҳатидан ҳам фарқланади. Уларни гендер хусусиятларига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) аёллар нутқига хос мулозамат-манзират шакллари;

б) эркаклар нутқига хос мулозамат-манзират шакллари;

в) аёллар ва эркаклар нутқида бирдек қўлланишда бўлган мулозамат шакллари.

Фатик коммуникация жараёнида адресант ва адресатларнинг жинс жиҳатидан фарқланиши содир бўладиган нутқий вазиятда яққол акс этади. Жумладан, аёллар нутқини мулозамат-манзират шаклларисиз умуман тасаввур қилиш имконсиз, чунки бундай сўзлар аёллар нутқининг ширин, мулойим бўлишини таъминлайди. Айниқса, ўзбек аёллари бундай сўзларга кундалик турмушларида деярли ҳар кун, ҳар соатда мурожаат қилиб турадилар. Эркаклар нутқида эса бу ҳолат бирмунча пассив амалга ошади. Яъни эркаклар нутқи кўп ҳолларда расмий оҳангда бўлиб, мулозамат-манзират шаклларида аёлларга нисбатан камроқ фойдаланадилар.

Сўрашув жараёни дастлаб саломлашиш билан бошланади. Аёллар ва эркаклар нутқида саломлашиш тарзи ҳам фарқланади. Қишлоқ ва шаҳар аҳлининг саломлашиш тарзи ҳам бир-биридан фарқли. Масалан, вилоятларда, айниқса, қишлоқларда истиқомат қилувчи ўзбек аёллари саломни тўлиқ бермасдан, ассалом, ассом, салом каби қисқартирилган шакллардан фойдалансалар, эркаклар нутқида эса бу ҳолат ассалому алайкум, саломалайкум, саломалейкум тарзида воқеланади. Эркаклар саломлашиш жараёнида чап қўлларини кўксига қўйиб, қўл бериб ёки иккала қўллари билан қўл сиқишиб, баъзан жуда яқин инсонлар учрашиб қолишганда қучоқлашиб кўришишлари мумкин. Ўсмир ёшдаги йигитлар ва ёш болалар саломлашиш жараёнида новербал воситалар (қўл бериб кўришиш, бошини бошига теккизиб қўйиш,

баъзан елкаларни бир-бирларига теккизиш ва ҳ.к.)дан фойдаланадилар, «салом» сўзини кам ҳоллардагина ишлатишади. Одатда, аёллар кўришиб қолишганда, эркаклардан фарқли ўлароқ, бир-бирлари билан ўпишиб, қучоқлашиб ёки елкаларига қоқиб кўришадилар. Эркаклар орасида ҳам баъзан ўпишиб кўришиш ҳолатлари учрайди, аммо бу ҳолат ўзбек менталитетига ёт бўлган одат саналади.

Сўрашиш жараёнининг кейинги босқичида суҳбатдошлар бир-бирларининг ҳол-аҳволи билан қизиқадилар. Одатда, ўзбек аёллари бир-бирлари билан узундан-узоқ сўрашадилар. Яхши юрибсизми? Аҳволларингиз қалай? Соғлиқларингиз яхшими? Бардамбакуват, чарчамасдан юрибсизми? Эсон-омон юрибсизми? Уйичингиз, хўжайинингиз, бола-чақалар омонми? Хонадонлар тинчми? Агар ёши катта аёл билан сўрашаётган бўлса: Набиралар катта бўлишяптими? Келинларингиз, қизларингиз, ўғилларингиз, қариндош-уруғлар соғ-саломатми? (агар ҳомиладор аёл билан сўрашаётган бўлса) Қийналмасдан, оғиргина бўлмасдан юрибсизми? ва ҳ.к. Бундай нутқий қурилмалар тилимизда жуда кўп учрайди ва улар нутқий одат шаклига кириб қолган бирликлар саналади. Мисолларни бадиий асарлар матнидан келтирамиз:

– Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчмисан, эринг эсон-омон юриптими? (А.Қод.)

– Яхшимисан... эринг яхшими? Боланг катта бўлиб қолдими? (А.Қаҳ.)

Сўрашиш жараёнида икки суҳбатдош кетма-кетликда нутқий муносабатга киришадилар. Яъни жавоб тарзида «Худога шукур, Оллоҳга минг қатла шукур, ўзларидан сўрасак, ўзингиз яхшимисиз» каби нутқий одатга айланиб қолган диний иборалардан фойдаланадилар.

Эркаклар эса аёллар каби узундан-узоқ жумлалар билан эмас, балки қисқароқ жумлалар ёрдамида сўрашадилар: «Яхшимисиз? Ишларингиз жойидами? Уйдагилар тинчми ва ҳ.к.» Жавоб тариқасида: «Шукур, ўзларидан сўрасак?» каби нутқий одатларни ишлатадилар:

– Ҳа, мулла Раҳмат, саломатмисиз? (А.Қод.)

– Қалай, бардаммисиз, ишлаётирсизми? Мактаблар қалай? (А.Қаҳ.)

– Тузукмисиз, ота?

– *Худога шукур... (А.Қод.)*

Тўй-ҳашам, туғилган кун, бирор муносабат юзасидан нишонланадиган қувончли кунларда ишлатиладиган мулозаматни ифодаловчи бирликлар нутқимизда жуда кўп миқдорда учрайди. Жумладан, ўзбек оилаларида қадим-қадимдан нишонлаб келинадиган келин тўйи, қиз узатиш, бешик ва суннат тўйлари, мучал тўйи, таваллуд тўйларида ишлатиладиган табрик-қутловлар ҳам мулозамат ифодаловчи бирликлар саналади. Бундай табрик-қутловни ифодаловчи мулозамат бирликлари жинс жиҳатидан катта тафовутларга эга эмас. Яъни бундай бирликлар эркак ва аёллар нутқида деярли бирдек қўлланишда бўлади. Фақат аёллар доимгидек эркакларга нисбатан бундай бирликлардан миқдор жиҳатидан кўпроқ фойдаланадилар. Жумладан: «Келин муборак бўлсин! Куёв муборак! Иккала ёш бахтли-тахтли бўлишсин! Қўшгани билан қўша қарисин! Ой бахтли-олтин тахтли бўлсин! Борган уйига бахт олиб келган бўлсин! Ували-жували бўлишсин! Серфарзанд-сердават бўлишсин! Борган жойида тошдай қотсин! Борган жойида туп қўйиб, палак ёзсин!» каби нутқий одатлар, асосан, ўрта ва кекса ёшдаги аёллар нутқида учрайди:

– *Эсонмисиз, саруполар муборак?*

– *Қутлуғ... (А.Қод.)*

– *Ўғул муборак бўлсун, болам (А.Қод.).*

– *Берганга қуллуқ бўлсин, ўлтур (А.Қод.).*

– *Айланаю Зулайхо, набиралар қутлуғ бўлсин. Ўғилми-ҳалео?*

– *Қоқиндиқ, қизалоқ (F.F.).*

– *Бахтли бўл, чиқонжон (С.В.).*

– *Ўғил! Битта ўғлинг иккита бўлди, укам! Муборак бўлсин!*

Шукур! Эсон-омон қутулди. Паҳлавондек ўғил туғди! (У.Х.)

Эркаклар эса «Муборак бўлсин! Табриклайман! Қутлуғ бўлсин! Бахтли бўлишсин! Қўша қаришсин! Фарзандлари кўп бўлсин!» каби бирликларни ишлатишади:

– *Тўнлар муборак бўлсин!*

– *Сизга куяв ўғул муборак бўлсин! (А.Қод.)*

– *Энди куявлик муборак бўлсин, бегим?*

– *Қутлуғ бўлсин (А.Қод.).*

– *Айёмлари муборак! (А.Қаҳ.)*

— Тўйлар муборак бўлсин! (Ў.Ҳ.)

— Қўша қарингиз! (F.F.)

Биз келтириб ўтган ушбу мулозамат ифодаловчи бирликлар, асосан, «Қиз узатиш» ва «Ўғил тўй»ларида ишлатилади, нутқимизда ўзбек халқининг бошқа қувончли кунларида ишлатиладиган бундай бирликлар жуда кўп учрайди ва улар ҳақида кейинги ишларимизда батафсил тўхталиб ўтамыз.

Азалдан ўзбек халқи ўзининг меҳмондўстлиги билан дунёга танилган. Халқимиз меҳмон кутиш ва кузатиш жараёнида ҳам фақат ўзига хос, такрорланмас нутқий бирликлардан самарали фойдаланади. Меҳмондорчилик жараёнида аёл киши бошқарувчи вазифасида туради, шу сабабли мулозамат-манзират шакллардан эркакларга қараганда кўп фойдаланади. Меҳмондорчилик билан боғлиқ удумлар республиканинг турли ҳудудларида турлича амалга оширилади. Масалан, Хоразм вилоятида мулозамат бирликларидан аёллар ва эркаклар ҳам бошқа ҳудуд аҳолиси нутқига қараганда кам фойдаланишади. Меҳмонга нисбатан «хуш келибсиз, хуш кўрдик, олиб ўтиринг...» каби мулозаматларни деярли ишлатишмайди. Бундай мулозаматни ифодаловчи бирликларни ишлатиш ва эшитиш ҳам хоразмликлар учун эриш туюлади, бу ҳолат бошқа жойдан Хоразмга меҳмон бўлиб келувчилар учун жуда кўпол муносабатга ўхшаб кўринади, ҳатто баъзан меҳмонларнинг бундай одатлардан хабари бўлмаганлиги учун хафа бўлиб қолган ҳолатлар ҳам учраб турган. Хоразмликлар шунинг учун ҳам «Меҳмоннинг олдига ош қўйинг, икки қўлини бўш қўйинг!» қабилдаги мақолга амал қилишади. Юртимизнинг водий томонларида эса, аксинча, меҳмонга ҳар дақиқада мулозамат кўрсатилмаса, меҳмон ҳатто дастурхонга қўл ҳам урмаслиги мумкин. Бундай ижтимоий-маданий тафовутлар мамлакатимизнинг турли ҳудудларида ҳам кузатилиши мумкин, мазкур масалалар алоҳида тадқиқни талаб қилади. Меҳмондорчилик билан боғлиқ мулозаматлардан қуйидагилари фақат аёллар нутқига хос: «Хуш кўрдик! Қани тўрга (тепага, юқорига) чиқинг! Уйимизнинг тўри сизники! Эшигимиз доимо сиз учун очиқ! Қани олиб ўтиринг, айланай! Дастурхонга қаранг! Дастурхондан олиб ўтиринг! Бемалол ўтиринг! Узингизни худди ўз уйингиздагидай ҳис қилинг! Бемалол ёзилиб ўтиринг, ўргилай! Тортинмасдан, уялмасдан ўтиринг! Ўтирмадинглар-да, меҳмон? Ҳали

ўтирсангиз бўларди. Яна тез-тез келиб туринг!» ва ҳ.к. Қуйида бадий диалогик нутққа оид мисолларни бериб ўтамиз:

— Қани юқориға! Ийманма, Кумуш отин, бу кун-эрта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим биламан.

— Ол, болам, ол! Мен томоқдан уялатурған кишини ёмон кўраман...

— Ҳой Кумуш, ол, жилла қурса, анув варақидан бир-иккита е, юрагинг узилғандир.

— Олинг, қуда, сиз ёшларни қўяберинг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир (А.Қод.).

— Хуш келибсиз, — деди Офтоб ойм.

— Хушвақт бўлиналар, айланай, қих... — деди хотин (А.Қод.).

— Олсанг-чи. Бодомлардан олгин! Тошкентда бодом йўқ-ку... (Ў.Ҳ.)

— Қадамингага ҳасанот, қандай яхши бўлди келганинг! Келинлар меҳмонлар (С.В.).

Эркаклар нутқида бундай мулозаматлар аёлларникига нисбатан кам ишлатилади: «Хуш келибсиз! Қани келинг-чи! Марҳамат юқориға! Зап кепсиз-да! Қани олиб ўтиринг! Келиб туринг!» ва ҳ.к. Бадий манбалар асосида тўпланган ашъвий материалларга мурожаат қиламиз:

— Қани бўлмаса, журинг бизникига, меҳмон... (А.Қод.)

— Қорнингиз, албатта, очдир, меҳмон. Йўл билан, албатта, очиққансиз... (А.Қод.)

— Қўлимни қайтарманг, меҳмон (А.Қод.).

— Жуда яхши, қани юқориға чиқинг, меҳмон (А.Қод.).

— ...Қани, Отабек, кўрпачага чиқингиз! (А.Қод.)

— Жуда соз бўпти-да, Ҳожим! Кўп яхши қилибсиз. Қани кирсинлар... Йўқ, йўқ, ковушни ичкарига ечадилар... Заб келибсиз-да. Ўзим ҳам сизни бир айтиб келаман, бирпас гапиришиб ўтирамыз деб юрган эдим (А.Қаҳ.).

— Қани, қани ўтирсинлар... Бир пиёла чойимиз бор... (А.Қаҳ.)

— Зерикмай ўтирибсизларми, меҳмонлар... Айбга буюрмайсизлар, меҳмонлар, менинг идорада яна бирон соатлик ишим бор. Хўжайин, кун қайтди, шийпонга жой қилдирсангиз... (А.Қаҳ.)

Аза-мотам маросимларида марҳум ёки марҳуманинг яқинларидан кўнгил сўраш мақсадида ишлатиладиган нутқий одатлар

ҳам мулозаматни ифодаловчи нутқий бирликлар саналади. Бундай нутқий одатларга «Бандалик экан, Худо сизларга сабр берсин, Оллоҳнинг иродаси, Кўргулик экан, Ҳар кимнинг бошида бор бу савдо, Ҳаммаси ўтиб кетади, Қолганларга сабр берсин, Қолганларни омон сақласин, Ётган ерлари ёруғ бўлсин, Жойлари жаннатда бўлсин» кабилар киради. Бундай мулозамат ифодаловчи нутқий одатлар аёллар ва эркаклар нутқида бирдек қўлланилаверади:

— *Жойлари жаннатда бўлсин (С.В.).*

— *Мард бўл, ўғлим, мард бўл! (А.Қаҳ.)*

— *Мард бўлинг, Анваржон. Даданеиз дунёга келиб нуқул одам орттирган эканлар, қаранг, бутун шаҳар, ёшу қари... (А.Қаҳ.)*

Эркалаш-суйиш билан боғлиқ мулозамат сўзларга, асосан, ёш болаларга нисбатан эркаловчи оҳангда айтиладиган «ўзим айланиб кетай, ўзим ўргилай, гиргиттон бўлай, асал қизим, тойчоғим, бўйларингизга қоқиндиқ бўлай, болажонимдан ўзим айланай, жоним мени, кичкинтойим, бўталоғим, эрка кўзим, эркатоим ва ҳ.к.» каби нутқий одатлар киради. Бундай мулозамат ифодаловчи бирликлар фақат аёллар нутқида хос:

— *Вой, қорнингни қорачиғидан айланай! Вой, ўзим ўргилай полвон боламдан (Ў.Ҳ.).*

— *Вой, манов боланинг ширинлигини! Вой жужуқларингдан айланай! (Ў.Ҳ.)*

— *Келади, гиргиттон, келади (Ў.Ҳ.)*

— *Вой, менинг жўжача болам? (С.В.)*

— *Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлиб кетай, сени қайси шамол учирди? (Ғ.Ғ.)*

— *Кел-а, бўйингдан гиргиттон, Самаджон, сани қайси шамол учирди, нах жиянларинг тоғамиз, амакимизни топинг, соғиниб ичагимиз узилди деб миянхата қилиб юбордилар-ку (Ғ.Ғ.).*

— *Нинни-ниннигина, неварагинандан ўргулай, йиғламасин-йиғламасин, мана ҳозир бувингиз кўлини артади, дўндиққинам, ўзим бағригинамга босаман! (Ғ.Ғ.)*

— *Оҳ, онагинанг ўргилсин болам... (Ғ.Ғ.)*

Халқимиз ўзининг саховатпешалиги, яқинларга, қўни-қўшнларга меҳр-оқибатли ва эътиборли бўлиш, беморлардан хабар олиб туриш каби юксак инсоний фазилатлари билан машҳур. Бирор бемор билан суҳбатдош бўлган киши, албатта, унинг

кўнглини кўтарувчи, юпатувчи нутқий бирликлардан фойдаланади. Буларга «Оллоҳ шифо берсин! Худонинг ўзи шифо берсин! Дардини берган худо шифосиниям беради! Тезроқ тузалиб кетинг! Тезроқ оёққа туриб кетинг! Ҳали ҳеч кўрмагандай бўп кетасиз! Ҳали чопқиллаб кетасиз! Оллоҳнинг ўзи бандаларига меҳрибон! Илоҳим, соғайиб кетинг! Оттай бўп кетинг, илоҳим!» каби нутқий одатлар киради. Бундай мулозамат-манзиратни ифодаловчи бирликлар ҳам эркак ва аёллар нутқида бирдек қўлланишда бўлади:

— *Худо шифо берар, болам! (А. Қод.)*

— *Худо шифо берсин! – деди Отабек (А. Қод.).*

— *Кўрмагандай бўлиб кетасиз (F.F.).*

— *Унақа деманг, Салтанатхон, ёшсиз, ҳали отдай бўлиб кетасиз! Бу ердагиларни кўриб шукур қилинг (С.В.).*

Бундан ташқари, нутқда доимо қўлланишда бўлувчи «раҳмат, марҳамат, маъзур тутасиз, узр, кечирасиз, рухсат берсангиз, рухсатингиз билан, ижозатингиз билан, миннатдорман, баракалла, соғ бўлинг, саломат бўлинг, йўл бўлсин, оқ йўл, йўлингиз бехатар бўлсин, бошинг тошдан бўлсин, отанга раҳмат, сизга оғир келмаса, муборак бўлсин, ишингиз ўнгидан келсин, хайрлик бўлсин, омад ёр бўлсин, қуллуқ, баракасани берсин, Оллоҳнинг ўзи қўлласин, ўзи мададкор бўлсин, ишингизга ривож берсин» каби мулозаматни ифодаловчи бирликлар ҳам учрайди, бундай нутқий одатлар ҳам гендер жиҳатдан фарқланмайди. Бундай мулозамат ифодаловчи бирликларга ҳар биримиз кундалик турмушимизда тез-тез мурожаат қилиб турамыз. Қуйида аёллар нутқининг ёзма шаклига хос мисолларни бериб ўтамыз:

— *Раҳмат, пошша қиз (А. Қод.).*

— *Кечиринг, Тоҳиржон ака... (А. Қаҳ.)*

— *Раънохон, кўнглингизга олманг! (Ў.Ҳ.)*

Қуйида эркаклар бадиий диалогик нутқида хос мулозамат-манзират ифодаловчи бирликларни мисоллар орқали бериб ўтамыз:

— *Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз... (А. Қод.)*

— *Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмақчиман, уста!*

— *Отанга раҳмат!.. (А. Қод.)*

— *Эйй, баракалла сизга, Шокирбек, қаёғларда қолиб кетдингиз?(А. Қод.)*

- Баракалла ғайратларингизга... (А.Қод.)
- Бизни кечирасиз, бек ака, — деб Раҳмат узр айтди... (А.Қод.)
- Соғ бўлинг, бек ака, борадурган кунингизни тайин қила оласизми? (А.Қод.)
- Ҳорманг!
- Бор бўлинг, ўзингиз ҳорманг, ўпириб ташлабсиз-ку! (А.Қаҳ.)
- Яшанг, опа, яшанг, Болтабой акам қаёққа кетдилар? (А.Қаҳ.)
- Мени кечир, авф эт, Зарифа!.. (З.С.)
- Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқи нутқида доимо қўлланишда бўладиган бундай мулозамат шакллари алоҳида ўрганиш объекти сифатида тадқиқ қилишни талаб этади. Бу тилшунослар олдида турган долзарб масалалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. — Тошкент: Шарқ, 2000.
2. Абдулла Қаҳҳор. Анор. — Тошкент: Фафур Ғулом, 2005.
3. Абдулла Қаҳҳор. Сароб. — Тошкент: Шарқ, 1995.
4. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 3-том. Қўшчинор чироқлари. — Тошкент, 1956.
5. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 жилдлик. 3-жилд. Ўтмишдан эртақлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988.
6. Фафур Ғулом. Танланган асарлар. 3-том. — Тошкент, 1959.
7. Зарифа Саидносирова. Ойбегим менинг. — Тошкент: Шарқ, 1994.
8. Зулфия Қуролбой қизи. Ёвузлик фариштаси. Ҳикоялар. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
9. Саломат Вафо. Оворанинг кўрган-кечирганлари. — Тошкент: Шарқ, 2008.
10. Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. — Тошкент: Фафур Ғулом, 1989.
11. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филол. фан. докт... дисс. — Тошкент, 2000.

SMS TILINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATI

Bugungi kunda eng ommaviy, eng tezkor axborot xizmati SMS (short message service)ning paydo bo'lganiga ham 20 yil to'ldi. Birinchi SMS xabar 1992-yili Vodafone kompaniyasi muhandisi Neyl Papuors tomonidan o'z hamkasblariga yuborgan bayram tabrigi: «Merry Christmas-92» edi. Biroz tanaffusdan keyin bu xizmat abonentlarga taqdim qilindi. Hozirgi kunga kelib SMS shu qadar ommalashdiki, hatto ba'zi yoshlarimiz jonli muloqotdan ko'ra SMS yozishni afzal bilishadi.

SMS bilan biror voqea, hodisa haqidagi xabargina yetkazilmaydi. Biz turli she'rlar, latifalar, aforizmlar va (tayyor) chiroyli gaplar orqali tuyg'ularimiz, kechinmalarimiz, tabrik va mulohazaga chorlovchi fikrlarni jo'natishimiz mumkin. SMS xabarlarining bunday ko'p tarqalishi bois, ba'zi tilshunoslar uni yangi kommunikatsiya vositasi va o'ziga xos til deb hisoblashadi. Hatto nufuzli Oksford universiteti olimlari ingliz tili lug'atiga SMS tilini va smayliklarni alohida bo'lim qilib kiritish kerak degan qarorga kelishgan. SMS tilida ham jonli muloqotdagi kabi so'z boshi o'rnida salomlashiladi, hol-ahvol so'raladi va keyin maqsadga o'tiladi. SMS shakli yozma bo'lganligi sababli, ularda og'zaki suhbatga qaraganda rasmiylik kuchlidir. Lekin ko'pchilik yoshlar qolipga tushgan rasmiy jumladan foydalanishmaydi. SMS muloqot qisqa, dangal suhbatni ta'minlaydi. Barcha SMS tillari uchun umumiy va xususiy jihatlar mavjud. Umumiy jihatlariga abbreviatura, so'z qisqartmasi va smayliklar kiradi.

1. Abbreviatura – gap yoki birikmadagi so'zlarning bosh harflaridan tuzilgan so'z. SMS jo'natmaning keng tarqalgan usuli. Abbreviaturadan ingliz, boshqa chet tillarda so'zlashuvchilar ko'p foydalanishadi. Masalalan: BBN – Bye bye for now (Ko'rishguncha), JAM – Just a minute (Bir daqiqa...), TTYL – Talk to you later (Keyinroq gaplashamiz) kabi. O'zbek SMS tilida ham abbreviaturalar kuzatilmoqda. Masalan: YYT – Yaxshi yotib turing, ShTK – Shirin tushlar ko'r, MSYK – Men seni yaxshi ko'raman, YDO – Yaxshi dam ol.

2. So'z qisqartmasi. Bunda so'z bosh harfi bilan yoki talaffuzida o'xshash son bilan ifodalanadi. Ingliz tilida esa ba'zi harflar talaffuzi ma'lum bir so'zlarga o'xshashligi uchun, bitta harf bitta so'z o'rnida

qo'llanadi. Masalan: L8R – later (keyinroq), U – you (siz), N – and (va), B4 – before (oldin). O'zbek SMS tilida so'z qisqartmalari biroz farq qiladi: Stip. – stipendiya, Univ – universitet, bn – bilan, kk – kerak, l.n – lekin, j.b- javob.

3. Smayliklar SMS jo'natuvchining kayfiyati va holatini bildiruvchi belgilardir. Albatta, bu belgilar barcha uchun umumiy. Masalan: ☺ mamnunlikni, ☹ xafalikni bildiradi.

O'zbek va rus SMS tillarida yuqoridagilardan tashqari ch – 4, sh – w, ya(я) – 9 kabi qisqartmalar ham uchraydi. Rus tilidagi «четыре» so'zi «ch» bilan boshlanganligi sababli, «ch» o'rnida «4» qo'llanadi. Kirill alifbosidagi «ш» harfi «w» ga va «я» 9 ga o'xshaganligi sababli, lotin yozuvidagi sh o'rniga w, ya o'rniga 9 qo'llanadi. Bu qisqartmalar ham, albatta, vaqtni va joyni tejash maqsadida qo'llanadi.

SMS tilining ham o'ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari bor.

Ijobiy tomonlari:

- SMSning ko'lami cheklanganligi sababli, gap va birikmalarni qisqartirish orqali suhbatning qisqa va aniqligiga erishish mumkin;
- Qulaylik. Smsni istalgan paytda va vaqtda yozish imkoniyati;
- Smayliklarning barchaga tushunarlilik ekanligi;
- Psixologlar fikricha, SMS tiliga qiziqish va undan ko'p foydalanish inson tasavvuri va dunyoqarashini kengaytiradi;
- Nihoyat, SMS muloqot vositasining do'stona va pozitiv xarakterda ekanligi.

Salbiy tomonlari:

- So'z yozishdagi qo'pol xatolar, so'zlarning siqib yozilishi savodsizlik bilan yozilgan, chala suhbatni yuzaga keltiradi;
- Tinish belgilarining tushib qolishi yoki no'to'g'ri qo'llanilishi punktuatsiya qoidalarining buzilishiga olib keladi;
- Shifokorlarning ta'kidlashicha, ko'p SMS yozish qo'l panjalarining o'ziga xos kasalliklarini keltirib chiqararkan;
- Psixologlar SMS orqali ko'p muloqot yuzma-yuz muloqotdan qo'rqish, ko'zga tik qaray olmaslik kasalligini keltirib chiqaradi deb hisoblashadi.

Xulosa qilib aytganda, SMS tili, yuqoridagi yutuq va kamchiliklariga qaramasdan, muloqot vositasi sifatida qo'llaniladi va o'ziga xos bir til sifatida shakllanmoqda. SMS tili ham barcha tillar kabi ijtimoiy hodisa bo'lganligi sababli doimo o'zgarishda va yangilanishda. SMS foydalanuvchilarning ko'pchiligi yoshlar bo'lganligi sababli, bu til lug'atini boyi-

tuvchilar ham aynan ulardir. SMS qisqartmalar ko'pchilik tomonidan qabul qilingan va tushunarli bo'lganligi sababli, ular imloviy xato hisoblanmaydi. Qisqartma birinchi marta o'qilganda ham tushunarli bo'lishi, matndan kelib chiqib, mantiqan ma'nosi anglashilishi kerak. Aks holda, uni boshqalar qabul qilolmaydi. Shuni unutmaslik kerakki, bu qisqartmalar faqat SMS va boshqa virtual muloqot vositalari uchundir. Insho, diktant va boshqa yozma ishlarda ularni qo'llash qo'pol xato hisoblanadi.

КЎЗИ ОЖИЗ ШАХСЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ИЖТИМОИЙЛАШУВИ

Инсон туғилибдики, дунёни билишга, англашга интилади. Инсонларда бу жараён кўриш орқали амалга оширилади. Демак, бунда инсоннинг кўриш қобилияти асосий вазифани бажаради. Табиийки, кўриш қобилиятини йўқотган шахсларда унинг бошқа сезги органларига янада кўпроқ юк тушади. Шифокорларнинг берган маълумотига кўра, ҳар йили сайёрамизда кўзида нуқсон бор болаларнинг туғилиши ортмоқда. Мана шу ҳодиса тифлопсихология ва тифлопедагогика фанларининг шаклланишига, ривожланишига туртки бермоқда.

Тифлопсихология грекча «tuphlos» кўзи ожизлик, «psyuxe» – руҳ, жон ва «logos» – фан сўзларидан олинган бўлиб, у кўзи ожиз шахсларнинг руҳиятини ўрганади.

Тифлопсихология ва тифлопедагогика алоҳида мустақил фанлар бўлиб, деярли бир вақтда юзага келган. Жамият томонидан кўзи ожиз шахсларга алоҳида эътибор берилишини жаҳон тифлопсихологияси 5 босқичга ажратади.

1. XII аср охиридан XIX асргача бўлган даврни. Бу босқичда кўзи ожизлар учун махсус ўқув куроллари яратилди.

2. XIX аср. Мазкур босқичда француз тифлопедагоги Луи Браул томонидан «Брайл алифбоси» жорий қилинди. Француз олими Дидро томонидан кўзи ожизлар учун илк марта мактаб ташкил этилди.

3. XIX аср охири ва XX аср бошлари. Бунда ёзув дастгоҳлари ёзув ва ўқиш учун қулай ҳамда ихчам ҳолда келтирилди. «Брайл алифбоси» бирмунча соддалаштирилиб, 1 та ҳарф учун 6 нуқтали катакчалар белгиланди.

4. Биринчи жаҳон урушидан токи XX асрнинг 90-йилларигача. Бу босқичда «Брайл алифбоси»да мураккаб белгиларни ва рақамларни ҳам ифодалаш имконияти пайдо бўлди. Бир неча мактаблар очилди. Франция ва Россияда кўзи ожизлар учун махсус коллежлар ташкил этилди.

5. XX асрнинг 90-йилларидан бугунги кунга қадар. Бу босқичда кўзи ожиз одамларга жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида

қарала бошланди. Улар барча соҳаларда тенг ҳуқуқли бўлиб фаолият кўрсатмоқдалар. Олимлар¹ бу даврларни, асосан, тифлотехниканинг ривожланиши билан ҳам белгилайдилар.

Кўзи ожиз шахсларнинг лисоний ижтимоийлашуви ҳақида тифлопсихолог Коваленко шундай дейди: «Нутқ – кўзи ожизлар билан ишлашда асосий қурол. Қачонки у аниқ маълумот ва меҳнатга таянса». Яна бир тифлопсихолог олим Недлер: «Кўзи ожиз болани тарбиялашда катта талаб қўймаслик керак. Аввало, у ўзи билан курашади. Агар у ожизлигини иложи борича камроқ ҳис қилса, уни нутқий жараёнга олиб кириш осонроқ кечади», – деб маълумот беради. Демак, кўриш органлари зарарланганда маълумотларни қабул қилишда нутқнинг аҳамияти катта бўлади. Кўзи ожиз шахснинг маълумот базаси ноаниқдан аниққа қараб боради.

Бу мавзуни ўрганиш мақсадида биз 2 кўзи ожиз талаба (1-ўғил бола, 2-қиз бола) билан олдиндан тайёрланган саволлар асосида сўровнома ўтказдик. Саволномада инсоннинг ижтимоийлашувини аниқлашга қаратилган «Сиз учун одамлар билан мулоқотга киришиш қийин эмасми?», «Зиддиятларни қандай ҳал этасиз?», «Соғлом кишилар кўзи ожиз кишилар билан қандай муносабатда бўлишлари керак?» деган саволлар ҳам бор эди. Саволномадаги айрим саволларга ретсипиентлар (синалувчилар) қуйидагича жавоб бердилар.

Савол: Санъатни қандай восита билан ҳис қиласиз? Ҳис қила олиш нима ўзи?

А: (ўғил бола) Ҳис қилиш – санъатни, муҳаббатни ҳис қила билиш. Муҳаббат санъатдир, агар у гўзал бўлса! Муҳаббатли бўлиш ҳам санъат. Ҳаётда рақс санъати масаласида бирор нарса айтолмайман. Лекин назарий жиҳатдан унинг қандай амалга оширилишини биламан. Эшитиш орқали ёки ўқиш орқали санъатни қабул қилсам, шулар ҳақида айта оламан. Мусиқа ва бадиий адабиётни ҳис қиламан. Шуларни эшитганда ич-ичимдан завқланаман, юрагим ҳаприқиб кетади, сўз лаззатини ҳис қила олишдан завқланаман. Рақснинг гўзаллигини эшитганман, аммо онгда тасаввур этолмайман. Сизни тасвирлаб беришим мумкин, лекин

---

¹ И.Коваленко, А.Литвак, И.Ганджий, Н.Квачковский, Н.Серковрил, А.Килагин ва бошқ.

бу қаердадир ўқилган ёки эшитилган маълумот бўлади. Ўзим гувоҳ бўлмаганман, шунинг учун тасвир жонли чиқмайди.

Б: (қиз бола) Ҳис қила олиш – кўнгилдан ўтган нарса. Фақат дардни ҳис қилиш-да! Дардни ҳис қилган пайтда кўнгилдан чиққан нарса – санъат асари. Уни ўқигансиз, кўнглингиз кўриниб туради (шеър ҳақида гапира туриб). Ўзгалардаги санъатни асарларида ташбеҳларни қўллашидан, ашула айтишидан ҳис қиламан. Бундай асарлар бировларга ёкиш учун ёзилмайди.

Савол: Келажагингизни қандай тасаввур этасиз?

А: Келажагимни тасаввур қилсам, ақлим бой бўлишини хоҳлайман. Келажақда мени нима кутаётганини биламан. Лекин мен ундан ҳам юксакроқ натижага эришишга интиламан. Ўзимга ишонаман. Ўзимнинг соҳамга янгилик олиб киришга ҳаракат қиламан. «Сен ўқитувчи бўласан» деган ўй хаёлимни қамраб олган, лекин ўзимнинг соҳамда профессор бўлишни хоҳлайман. Келажагимни порлоқ тасаввур этаман.

Б: Келажагимни тасаввур қилолмайман. Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Бугун бормиз, эртага йўқ. Лекин ёрқин келажагим бўлишини хоҳлайман. Магистратура, аспирантурада ўқишни давом эттирмоқчиман. Чунки ўқишдан бошқа, ҳаётда ўз ўрнимни топишдан бошқа овунчим йўқ. Энг қўрқадиган нарсам – уйда ўтириб қолиш! Уйда ўтириб қолсам, келажагимни тасаввур қилиш тугул, ҳаракат ҳам қилмай қўяман.

Юқорида юртбошимиз Ислом Каримовнинг фикрини келтиргандик. Дарҳақиқат, инсон чексиз имкониятлардан фойдаланадими ёки унинг имкониятлари чекланган бўладими, бундан қатъи назар, ўзини ҳеч кимдан кам эмаслигини ҳис қилиб яшаши лозим. Бу, аввало, ўзининг, қолаверса, жамиятнинг, давлатнинг ютуғидир.

«LEET SPEAK» YOXUD BUGUNGI KUNDA QANDAY YOZUVDAN FOYDALANAMIZ

Bugungi kunda biz chiroyli yozuvlar bilan konvert ustidagi manzil-larni yozmay qo'ydik, pochta orqali otkritkalar jo'natmaymiz, ishqiy maktublar yozmaymiz. Bularning hammasi savodxonligimizga qanday ta'sir ko'rsatadi degan savol bugungi kun tilchilarini qiynaydi. Ammo yuqorida qayd etilganlarning o'rnini SMS matnlar va chatlardagi yozishmalar egallagan. Ana shunday yozuv turi haqida ma'lumot bermoqchimiz.

Ayrim sabablarga ko'ra, insonlar yozuvlarida imlo xatolar qiladilar, so'zlarni qisqartirib yozadilar, masalan, SMS xabarlarida ko'p so'zlarning sig'maganligi, matnning to'liqmasligi, moddiy tomondan iqtisod qilish nuqtayi nazaridan xatolar qilinadi.

Ayniqsa, yozuv transformatsiyasini kirill yozuvidan foydalanuvchilar aksariyati ishlatadi. Ular SMS matnlaridagi rus so'zlarini lotin yozuvida yozadilar. Bunday urf bugungi kunda yoshlarning yozishmalarida ko'pincha uchraydi.

Б	6
Ж	>/<
Й	u*
Л	LI yoki /I
П	II yoki /7
Ф	qp yoki (!)
Ш	W yoki LLI
Щ	W, yoki LLL
Ъ	b
Э	-)
Ю	IO yoki 10
Я	9 yoki 9I

Yozuvning yangi shakli bo'lgan «Leet speak» raqamlar ko'rinishida ham bo'ladi. «Leet» yoki «Leet speak» ingliz yozuvining o'zgargan va maktablarda, geymerlar, wannabe-xakkerlar tomonidan keng qo'llaniladigan turi.

1337 soni «Leet»ning sonlar ko'rishidagi yozuv shakli hisoblanadi. «Leet»ni og'zaki shaklda qo'llab bo'lmaydi, uni faqat yozuv shaklida ishlatish mumkin. Oldin hech ham foydalanilmagan bu yozuv ba'zi insonlarda uyalish va tushunmaslik hissini uyg'otadi.

«Leet speak»ning asosiy vazifalari harflarning maksimal qismini raqamlar va grafiklar bilan almashtirish hisoblanadi. Dastlab yozuvning bu ko'rinishi so'z filtrlari sifatida ishlatilgan, keyinchalik bu yozuv yoshlar o'rtasida ommalashib ketdi va «Leet» zamonaviy hayotga mos keluvchi, ya'ni, «zo'r» bo'lgani uchun keng foydalanila boshlandi.

«Leet Google»

Dunyodagi eng mashhur qidiruv tizimi bo'lgan «Google» tizimining «Leet» ko'rinishi ham mavjud va u quyidagicha ko'rinishda bo'ladi:

900913

!!111 (oneoneone)

«Leet»ning yana bir ajralib turuvchi xislati matndagi gaplarda «!!!» belgisining ko'p ishlatilishidir. Ba'zida bexosdan yoki ataylab «!» belgisi o'rniga «1» raqami ishlatiladi va izoh sifatida ular bir tugmada joylashganini aytib o'tishadi. Matndagi bu belgi internetda his-tuyg'uni ifodalashda keng ishlatiladi. Aloqaning mazkur turi «oneoneone» yoki «одинодинодин» deb ataladi.

Ba'zi bir hollarda «1» raqamidan kinoyani ifodalashda ham foydalaniladi.

Xuddi shunday ma'lumotlarni «?» belgisi haqida ham aytish mumkin. Rus tilida «?» foydalanilganda, quyidagicha ko'rinishni aks ettiradi: «чтоо-оо-оо??»

Xulosa qilib aytganda, «Leet speak» yozuvi hozirgi zamonaviy hayotimizda fikrlarni SMS matnlarda qisqa va aniq ifodalashga xizmat qilsa-da, savodxonligimizga o'z salbiy tasirini ko'rsatadi.

Ф.Холметова, ЎзМУ ўқитувчиси

ҒАФУР ҒУЛОМ ҲИКОЯЛАРИДАГИ ОКСЮМОРОН ХУСУСИДА

Ҳар қандай бадиий асарнинг таъсирчанлигини унда қўлланилган тасвир воситалари таъминлайди. Уларсиз бадиий асар қуруқ ва зерикарли бўлиб қолади. Чунки китобхон учун асарда қаламга олинган воқеаларгина эмас, уларнинг қай тарзда ва қандай ифодалангани ҳам аҳамиятлидир. Ёзувчининг маҳорати бадиий тасвир воситаларини қай даражада ишлата олишига боғлиқ.

Ғафур Ғуломнинг насрда бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланганини оксюморон мисолида кузатамиз.

Оксюморон (юнон. фаросат билан, лекин бемаъни) мантиқан бири иккинчисини инкор этадиган, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тушунчани ўзаро зид қўйишдан иборат услубий фигура, бадиий адабиётда образлилик, ифодалилик каби мақсадларда кенг қўлланади.¹

Ушбу услубий фигурани Ғафур Ғулом ҳикоялар бадиياتини кучайтиришга хизмат қилдирганини қуйидаги ашёвий материаллар тасдиқлайди.

Камоли нодонликдан оқ билан қоранинг фарқига бора олмай, эшоннинг бутун макр-ҳийлаларига «хўп тақсир»дан бошқа чурқ этиб сўз қайтармайдиган, бир тўда гўл мурид – мухлислар («Эшонобод». 43).

Бу мисрада *камоли нодонлик* изофаси оксюморонни воқелантирган.

Камол «ҳар жиҳатдан тўқислик, мукамаллик етуклик» семемасини англатади (ЎТИЛ. II. 308).

Нодон «илм-маърифатдан хабари йўқ, онги, тушунчаси паст, қолоқ, фаҳм-фаросати кам, тушунмайдиган тентак»ни билдиради (ЎТИЛ. III. 48).

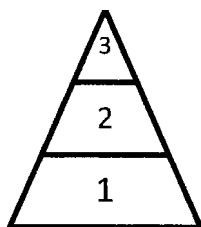
---

¹ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б.74.

Бу икки мазмун жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши сўзлар бирикиб янги маънони ҳосил қилиб турибди. Ушбу жумлада гап эшоннинг муридлари ҳақида кетмоқда. Эшонга қўл бериб, унга мурид бўлгандан кейин, унинг кўзига тик қараб гапиролмаган муридларнинг хусусияти оксюморонни ҳосил қилган.

Камоли нодонлик – нодонликнинг энг етук даражаси. Қайсидир маънода манқуртлик сари илғор қадам. Эшон нима деса, «хўп» деб айтганини қилавериш, чурқ этиб сўз қайтаролмайдиган муридлар энг мукамал, етук тўкис нодондирлар.

Оксюморон санъати ҳосил қилинганда, икки маъноси бир-бирига зид бўлган сўзлар бирикади ва янги маъно англатади дейилди. Аммо қарама-қарши сўзлар (қайси сўз туркуми бўлишидан қатъи назар)нинг биринчиси иккинчисининг сифати, хусусияти, ҳолати бўлиб келади.

Бу рақамлар ўсиши акс этган шаклда учбурчак – нодонлик; 1 – нодонликнинг оддий даражаси, 2 – нодонликнинг ўрта даражаси, 3 – нодонликнинг энг юқори даражаси – камоли нодонлик.

Йиллик даромади неча тангадан неча тангага кўтарилиб ёки тушиб, неча танга холис фойда-ку, неча танга мўмай зиён бўлганини дуруст ҳисоблай олмас ва ҳар йили рамазонда беклар закот улашганда ёхуд бирор ҳийлаи шаръий билан бу мажбуриятни гарданидан соқит қилганда, у ҳам бир иложини қилиб шундан халос бўлар ва кўпинча шу қилган ишидан кўнгли тўлмас («Ҳажи қабул бўлди». 124).

Ушбу мисолда оксюморон бўлиб келган бирикма – *мўмай зиён*. *Мўмай* – яхлит ва салмоқли (пул ва даромад ҳақида) (ЎТИЛ. II. 669). *Зиён* – зарар, чиқим (ЎТИЛ. II. 147).

Ушбу мисолда, маънолари зид бўлишига қарамай, бириккан сўз бирикмаси зиён миқдорининг анча кўп эканини билдириб турибди. Салмоқли, кўп зарар кўрганлиги келтирилмоқда.

«Кўкка қараб чалқанча ётган, ўнг қўлининг мармар тирсақларига ярим суюган қизи Ёқуттойга мушфиқ термилиш илғатди-да» меҳрибон ҳасад билан ўзича сўйлаша бошлади» («Соялар». 90).

Жумлада *меҳрибон ҳасад* бирикмаси оксюмаронни юзага чиқарган. *Меҳрибон* – меҳр-шафқат кўрсатувчи, сидқидилдан севувчи. *Ҳасад* – ўзгаларнинг ютуқларини кўролмаслик, чидай олмаслик.

Онаси қизининг гўзаллигига қараб меҳрибон ҳасад қилади. Бу мисолда меҳрибон ва ҳасад сўзларининг маъноси тенг бўлса-да, ҳасаднинг сифати бўлиши меҳрибон сўзи оналик меҳри бор бўлган ҳасадни англатади.

«Ўзинг ҳам, болам, худо урган қўли очиқ, меҳмондўстсанда, мунча ака-ука, эгачи-сингилларингга меҳрибон бўлмасанг, бу кун ҳам укаларингнинг кири чала қоладиган бўлди-да», – деди». («Ёдгор». 118)

Қиссадан келтирилган ушбу мисолда *худо урган қўли очиқ* бирикмаси оксюморонга мисол бўла олади. Соддадил ўзбек халқининг хусусиятини ифодалаган ушбу бирликда *худо урган ва қўли очиқ* бирикмалари бир-бирига мазмунан қарама-қарши бўлган тушунчаларни ифодалашга йўналтирилган. *Худо урган* – 1) ёмон, разил, ярамас; 2) ночор, расво¹ маъноларини англатиб, бу бирикма қарғиш, барча салбий хислатларни ўзида мужассам этган, омадсиз инсонларга нисбатан ишлатилади. *Қўли очиқ* – «сахий², ҳеч нарсани аямайдиган» (ЎТИЛ. V. 404) маъносини англатади. Бу фразеологик бирликлар англатган маъноларига кўра зид маънога тенг келмаса-да, матнда қўли очиқлик бўйича худо урган маъносида келтирилган.

Ғафур Ғулом насрида мана шундай маъно нозикликларини ифодаловчи оксюморонларнинг қўлланиши асарнинг бадиийлигини, китобхонга таъсир кучини оширади.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2008. 4-қисм. – Б.420.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. – Б.301.

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО» ДОСТОНИДА АНТОНИМЛАР УСЛУБИЙ ВОСИТА СИФАТИДА

Ўзаро ўхшашлик (парадигматик) муносабатларида бўлган бирликларнинг ўхшашлик асосида айрим фарқлар билан бири-бирига қарама-қарши қўйилиши зиддият (оппозиция) ва унда иштирок этаётган бирликлар эса зиддият аъзолари дейилади.¹

Зиддият аъзолари тилнинг кучли стилистик воситалардан бири бўлиб, ундан «ёзувчилар воқеликни, нарса ва ҳодисаларнинг сифат ва хусусиятларидаги фарқни кўрсатишда, бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлашда – контрастлар ҳосил қилишда фойдаланадилар».²

«Юсуф ва Зулайхо» достонидаги тил бирликларида тенг қийматли (эквиволент) зиддиятлар, мутаносиб (пропорционал) зиддиятлар, даражали (градуал) зиддиятлар, нотўлиқ (приватив) зиддиятларни кузатиш мумкин.

Тенг қийматли зиддиятда икки аъзо қаршилантирилиб, ҳар бири ўзига ҳос, иккинчисига ҳос бўлмаган белгига эга бўлади.³ Достонда қўлланилган **она-фарзанд, оға-ини, малак-башар, яхши-ёмон, ёлғон-чин, мен-сен, сен-банда, ғани-фақир, шоҳ-гадо, рўз-шаб, кеча-кундуз, эрта-кеч, субҳ-шом, шом-саҳар, тун-субҳидам, тун-саҳар, дўзах-жаннат, ўнг-сўл, ўлик-тирик, кейин-илгари, ғани-фақир, йўқ-бор, кулмоқ-йиғламоқ, келмоқ-бормоқ** каби тил бирликларида⁴ зидланиш аъзолари тенг қийматли зиддиятга киришган. Масалан:

*Билгин, аё дўстки, шодию ғам,
Ҳамдам эрурлар кеча-кундуз баҳам (26).*

¹ Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.16.

² Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.50.

³ Нейматов Ҳ., Расулов Р. Кўрсатилган манба. – Б.16.

⁴ Мисоллар Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонидан олинган. Қаранг: Дурбек. Юсуф ва Зулайхо / Қайта нашрга тайёрловчи Н.Шарафутдинова. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986.

Ўнғ қўлида минғ йигит эрди яно,
Борчаси хуршидвашу маҳлиқо (151).
Сўл қўлида минғ қиз эди беназир,
Борчалари ҳусн ила бадри мунир (151).
Жумла халойиқ бори ҳайрон эди,
Яхши-ёмон борчаси гирён эди (164).
Юрудилар кечау кундуз тамом,
Завқу тараб бирла бори **субҳу шом** (161).
Олди бу Юсуфдин ўшал банду ғул,
Дедиким: «**Сен шоҳ сен-у, банда қул**» (29).

Тил бирликлари вояга етган, нисбатан катта ёшдаги ва вояга етмаган, нисбатан кичик ёшдаги шахсларнинг катта-кичиклик маъносини ифода этишига кўра ҳам зиддиятланади.¹ Масалан:

Деди Башир онасиға бу замон,
Мисрдан эрур келурум бил аён (158).
Борча кетуруб зану **фарзандини**,
Кўзлари олида жигарбандини (82).

Шунингдек, асарда **шоҳ-гадо** лексемаларининг **шоҳ-қул** (29), **шоҳ-ғуллом** (27), **амир-ҳақир** (44) каби шакллари ҳам учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида сутканинг айрим қисмини билдирувчи **кундуз**, **кеча**, **шом**, **тонг** сўзлари тенг қийматли зидланиш муносабатига киришади.²

«Юсуф ва Зулайхо» достонида **шом** сўзининг антоними сифатида **тонг** сўзининг қўлланиши жуфт сўз таркибида учрама-са-да, алоҳида бирлик сифатида учрайди. Асарда **шом // тун** сўзлари **саҳар // субҳ // субҳидам** (149) сўзлари билан тенг қийматли зиддиятга киришган. **Субҳ** (ар.) эрта тонг пайти; сабоҳ, саҳар; **субҳидам** (ар.+ф.т.) эрта тонг пайти, тонг, субҳ³ маъноларини билдиради:

Ўтти-ю **тун**, бўлди магар **субҳдам**,
Юсуфи сиддиқ шаҳи бокарам (149).

¹ Бу ҳақда қаранг: Неъматов Ҳ., Расулов Р. Кўрсатилган манба. –Б.16.

² Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи. 1980. – Б.11.

³ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи: 1974. – Б.79.

Асарда «эркак» ва «аёл» семалари асосида жуда кўп луғавий зиддиятлар, яъни **ото-оно/она, йигит-қиз, зан-мард, ўғил-қиз** ҳосил қилинган бўлиб, улар ўзаро мутаносибдир. Чунки бундай зиддиятлар айтиб белги асосида ташкил топади.

Ота-она лексемалари «эркак» ва «аёл» семаларига кўра ўзаро фарқланиб туради. Бу лексемалар «1 авлод» семаси асосида бирлашса, **ота-ўғил** лексемалари фақат «эркак» семасига кўра фарқланади:

*Келиб отолариға қилди салом,
Ҳар бириси қилди туман эҳтиром (12).
Жон била қучди оноси қабрини,
Йиғлаб уюм эрди фалак жабрини (26).*

Шунингдек, **йигит-қиз** зидланиш аъзоси таркибидаги лексемалар ҳам жинсига нисбатан фарқланади. Дастонда **қиз** сўзи ўрнида бадий услубдаги **моҳрўй** лексемасидан фойдаланиб маънодошлик ҳосил этилган:

*Ўнг қўлида минг йигит эрди яно,
Борчаси хуршидвашу маҳлиқо (151).
Сўл қўлида минг қиз эди беназир,
Борчалари ҳусн ила бадри мунир (151).
Ўнг қўлида минг йигит эрди яна,
Борчалари шоҳвашу маҳлиқо (108).
Сўл қўлида минг яна моҳрўй,
Борчаси хуршидвашу мушкбўй (108).*

Юқорида таъкидланганидек, дастонда **эркак, аёл** сўзларининг ўрнида форсча-тожикча **мард, зан** лексемаларидан унумли фойдаланилган:

*Халқи жаҳон, марду зану хосу ом,
Садқасини ер эдилар субҳу шом (56).*

Асарда **гурги нар** изофали бирикманинг ўрнида **гург, бўри** лексемалари ҳам қўлланадики, уларда «эркак», «урғочи» белгиси фарқланмайди.

Гурги нарнинг тилидан айтилган қуйидаги мисра орқали «эркак», «ўзидан кичик», «қариндош», «қон-қариндош» семаларига эга бўлган иниси мавжудлиги аниқланади:

*Ушбу вилоятқа ҳам **иним** асир
Тушуб эзур, они тилаймен фақир (21).
Дедики: Қилсам бу сўзинени қабул,
Гург аро ғаммоз бўлурмен расул (21).
Ҳазрати Яъқуб деди: **Гурги нар!**
Юсуфум аҳволидин айғил хабар (21).*

Нутқда **нор туя** бирикмаси эркак туя ва урғочи туяга нисбатан ишлатилади.

Нор сўзи фақат эркак туяга нисбатан қўлланаркан, юқорида келтирилган мисрадаги **моюу нар** бирикмасидаги **моя** сўзи урғочи туя бирикмасининг ўрнида ишлатилган.¹

*Эрди алар ҳамроҳи эллик қатор,
Мояу нар бошдин-аёқ зери бор (160).*

Шунингдек, дoston тилида **шери нар** лексемаси ҳам қўлланган:

*Келдилар илғари бу канъонилар,
Кукрадилар ҳар бири чун **шери нар** (132).*

Асарда ҳайвон номларидан **қўй** ва **бўри** лексемалари зиддиятли муносабатга киришади:

***Қўйға бўри** кирди баяк ногаҳон,
Борчамиз ул ҳолда бўлдуқ давон (144).*

Дostonда қўлланган **бўри** ва **қўй** лексемалари зидланиш муносабатига эга бўлиб, улар бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларга эгадир. **Бўри** ва **қўй** лексемаларида ифодаланган «ҳайвон» архисемаси уларни бирлаштирувчи сема ҳисобланади. Мазкур икки ҳайвон қўйидаги дифференциал белгилари асосида зиддиятни ҳосил этади:

Бўри «йиртқич сутэмизувчи тирноқ оёқли ҳайвон»лар гуруҳига мансуб бўлиб, «йиртқич», «тирноқли», «ўтқир тишли», «гўшт билан озиқланувчи» каби семаларни юзага чиқаради. Д.Юлдашева тадқиқотида **бўри** лексемасида «итсимонлар оиласига мансуб», «тўрт оёқли», «тез ҳид олувчи жонзот», «йиртқич ҳай-

---

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. Т.1. – Б.473.

вон», «жисмонан бақувват жонзот» каби семалар мавжуд эканини таъкидлаган.¹

Қўй «жуфт туёқли ҳайвон»лардан бири, «сутэмизувчи уй ҳайвони», «гўшт», «жун», «сут» ва «мўйна» олиш учун боқиладиган уй ҳайвони ҳисобланади.²

«Юсуф ва Зулайхо» достонида даражали зиддиятга эга **қиз-хотун II зан; ўғил-йигит, рўз-шаб-моҳ-сол; моҳ-сол** каби луғавий бирликлардан фойдаланилган:

*Роҳима эрди бу қизининг оти,
Эрди Зулайхо киби жон роҳати (104).
Борча хотунларга бўлур вазъи ҳамл,
Беҳуд ўлуб борча бўлурлар дағл (132).
Миср улуси борча йиғилсун тамом,
Марду зану неку баду хосу ом (82).
Баски замона илигиндин маҳол
Чеккумиз ул рўзу, шабу, моҳи сол... (44).*

Шунингдек, даражали зидланиш **кулба, уй сўзларида** ҳам мавжуд:

*Ҳазрати Яъқуб топиб бу хабар,
Кулбаи аҳзонидин ўлди бадар (160).
Уй сори ёнди ўшал шаҳриёр,
Чиқти садоу шаафу гиру дор (85).*

XIV аср адабий тил манбаларида **«катта-кичик»** зидланиш аъзолари кўпинча **«кичик-улуғ»** ва **«улуғ-кичик»** шаклларида қўлланиши учрайди:

*Ўзга улошти бори авлодина,
Кичик-улуғ жумла зиҳу зодина (160).
Юсуф оғолари бори ул замон,
Бўлдилар улуғ-кичиги шодмон (119).*

Зидлаш муносабати нутқ вазиятида, яъни сўзларни маълум матнда қўллаш орқали воқе бўлади. Бундай зидлаш муносабати-

---

¹ Юлдашева Д. Ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б.7.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. Т. II. – Б.631.

га контекстуал (матний) антонимлар дейилади. Асарда матний антонимларга кўплаб мурожаат этилган. Масалан:

*Шаҳр чу дўзах киби зиндон эди,
Ташқари чун равзаи ризвон эди (7).
Тошта эди сабзау оби равон,
Шаҳр ичида эрди баси дарду доғ (7).*

Юқорида келтирилган мисраларда шаҳарнинг ичкари ва ташқарисидаги ҳолат ва ҳодисаларни ифодалаш мақсадида контекстуал антонимларга мурожаат этилган.

Шунингдек, асарда **кавқаб-моҳ** (20), **ходим-шоҳ** (10), **парвона-шам** (10), **зарра-офтоб** (10), **садаф-дурри ҳушоб** (10) каби контекстуал антонимлардан ҳам фойдаланилган.

Хуллас, XIV аср ёзма адабий манбаси ҳисобланган «Юсуф ва Зулайхо» достонида зиддиятни ифодаловчи сўзлардан қарама-қарши воқеа-ҳодисаларни очиб беришда услубий восита сифатида унумли ва ўринли фойдаланилган.

«ТУРКИЙ ЛАҲЖАЛАР ЛУҒАТИ ТАЖРИБАСИ»ДАГИ СУЯК ЛЕКСЕМАСИНИНГ МАЪНО ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДА

Ўзбек адабий тилидаги сўнғак ва суяк сўзлари тарихан ясама бўлиб, ўзаро маънодош ва айни бир манбадан келиб чиққанлиги аниқ. В.В.Радловнинг «Туркий лаҳжалар луғати тажрибаси» асаридаги сөнўк¹ лексемаси манбаларда куйидагича қайд этилган: «Девон»да сөнук², сунук³; «Аттуҳфа»да сувак/соңук/сўвәк⁴, «Тафсир»да сөнғүк/сөнўк⁵, Абу Ҳайён асарида сөнук//сөкүк/сувук⁶, ДТСда сөнүк//сүнүг⁷, С.Е.Малов тадқиқ этган қадимги туркий битикларда сөнүк // сүнәк⁸ ва ҳ.к. Кўриб ўтганимиздек, тарихий манбаларда суйяк шакли қайд этилмаган. Бизнингча, у кейинги давр маҳсули бўлиши мумкин.

Фонетик жиҳатдан қараганда бош товуш қатъий бўлгани ҳолда, асос унлиси беқарорликка эга лабланган барча унлилар билан алмашган, аммо биринчи бўғин охиридаги ундош товуш ўзгариши, яъни й//к//н//нә//в параллеллиги юз берганига қарамай, асоснинг луғавий маъноси сақланиб қолган. Лекин суяк ва сўнғак сўзларига ўзақдош бўлиб, найза маъносини билдирувчи суну⁹ сўзи бизга бир қатор масалаларни ёритишда кўмаклашади деб ўйлаймиз. Гап шундаки, бу сўз ясама бўлиб, уч қисмдан иборат: су-н-у, яъни

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1905. Т.IV. Ч.1. – С.577.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. III жилд. – Б.378.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1961. II жилд. – Б.260.

⁴ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.67, 85, 249.

⁵ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфсира XII – XIII вв. – М., 1963. С.218.

⁶ Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.62 – 63.

⁷ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.511 – 517.

⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. – С.422.

⁹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. III жилд. – Б.379; Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.517.

су- асос **н** сўз маъносини ўзгартирмайдиган, лекин очиқ бўғинни ёпувчи товуш, **-у** эса ясовчи қўшимча. Масалан, **суку** – ҳовонча¹, **јақу** – ёмғирли жой² ва **јағку** – ёмғирли тўн³, **јағқыл/јағқи** – плашч.⁴ Бизнингча, бундай пайтда **суну** сўзининг этимологияси **сунгу** бўлиши ёки **-ғу** қў

шимчасининг бош товуши тушган бўлиши мумкин. Масалан, В.В.Радлов **сөнўг** – найза⁵, **сунгу** – найза⁶, «Аттуҳфа» **сўнгүә** – найза⁷, С.Е.Малов **сүнүг** – найза⁸ каби.

Хўш, **суну** сўзи **найза** маъносини ифодаласа, унинг суякка қандай алоқаси бор? Бизнингча, ибтидоий одам ҳали меҳнат қуролини яратмаган бир даврларда суякдан тайёр меҳнат қуроли сифатида фойдаланган. Чунки суяк қаттиқ, учли, ингичка, чўзиқ нарса бўлгани учун, ундан ўлжани ўлдириш, тозалаш, майдалаш воситаси ўрнида фойдаланилган. Энди шу қурол вазифасини ҳаётда нима бажариши мумкинлигига эътибор қаратайлик.

Маълумки, В.В.Радловнинг «Туркий лаҳжалар луғати тажрибаси» асарида **сў**⁹ терминининг қўшин маъносига эғалиги кўрсатилган. Бунда **суну** сўзининг асоси **сў** шаклининг **қўшин** маъносидаги **сў** шаклига алоқадорлиги кўзга ташланади. Модомики, суякда чўзиқлик, ингичкалик белгилари бўлиб, ўтмишда ундан, аслида, емишни қўлга киритиш воситаси сифатида фойдаланилган экан, энди ана шу вазифани нима бажариши ва чўзиқлик, ингичкалик белгиларига хос бўлиши мумкин? Албатта, бундай вазифани,

---

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. III жилд. – Б.246.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1963. – Б.458.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. III жилд. – Б.31.

⁴ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.225.

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1905. Т.IV. Ч.1. – С.577.

⁶ Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. I китоб. – Тошкент, 1990. – Б.226.

⁷ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.250.

⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. – С.423.

⁹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1905. Т.IV. Ч.1. – С.794.

давлат бор экан, қўшин бажаради. Негаки минг-минглаб қўшин қуролдан иборат бўлган. Аёнки, қўшин тартибсиз ҳолда оломон каби ҳаракат қилмайди, балки қисмларга бўлиниб, тартиб билан бир неча чақирим масофага чўзилган ҳолда ҳаракатланган, акс ҳолда, кучли қўшин ҳам омон қолмаслиги мумкин. Демак, ибтидоий даврда суяк қурол вазифасини бажарган бўлса, хусусий мулк, давлат пайдо бўлгач, шу вазифани қўшин бажарган. Қадимда биз кўзда тутган даврда **sū aq** – қўшин билан ҳаракатланмоқ¹, яъни **қўшин тортмоқ** маъносини ифодалаган.

Шу нарсани таъкидлаш лозимки, изланишларимизда **sū** шаклининг туркий тил орқа вариантини, айни чоғда, унинг феъл вариантини ҳам учратмадик. Модомики, у суяк тушунчаси билан боғлиқ экан, тирик мавжудот танасини яхлит қилиб бирлаштирувчи, яъни тана аъзолари склетини ҳосил қилувчи *қаттиқ модда* маъносини ифодаловчи сўз бўлган деб тахмин қилишимиз мумкин. Тўғри, **cū** сўзига шаклдош бўлган тил орқа унли товушли **su** ва **su** сўзлари ҳам мавжуд, бироқ **su** шакли хитойча **cy**, **so** шакллари билан бўлиб, *жонланмоқ*, *тирилмоқ*² маъносини ифодалайди. Балки, ўзбекча сув – ҳаёт манбаи каби иборалар шу сўз билан боғлиқдир. Аммо **su** феъли тортмоқ, чўзмоқ маъносини ифодалайдики, мазкур жиҳатдан у **cū** (*қўшин*) шаклига мос келади. Масалан, ариқ тортмоқ ва қўшин тортмоқ.

Кўпчиликка маълумки, деҳқончиликда, хусусан, пахта, полиз ва сабзаёт экинларини суғоришда тегишли майдон сатҳида сувнинг оқишига қараб очилган ариқ (жўяк)лардан фойдаланилади. Бундай ариқларда сув бир текисда ва бир меъёрда оқизилади – таралади. Ҳар бир ариқдаги сувнинг ортиқ-камлиги, даланинг қониши, оқованинг чиқиши сувчи назоратида бўлади. Худди мана шу ҳодиса *қўшин* маъносидagi **cū** сўзида ҳам акс этган кўринади. Зеро, қўшин ҳам қўмондон раҳбарлигида белгиланган тартиб ва буйруқ билан қисмларга бўлинган ҳолда чўзилиб ҳаракатланади. Меъёрсиз ва тартибсиз оққан сув қаерни ювиб, қаерни ўпириб ёки қаердир сувсиз қолиб кетганидай, назоратсиз ва тартибсиз қўшин ҳам оломондан фарқ қилмай, сўзсиз, мағлубиятга учрайди ёки, аксинча, зафар қозонади. Шунга кўра, *арик тортмоқ* ва *қўшин*

¹ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.516.

² Кўрсатилган манба. – С.512.

тортмоқ иборалари маъно жиҳатдан ўзаро тенгликка эга. *Сў* ва *су* шаклларининг ўзаро фарқи фонетик жиҳатдан юмшоқ-қаттиқликка эгаллигидадир, балки, бу фарқ кейинроқ туғилгандир. Масалан, **чорсу** форсча *тўрт – сў//сўй* – тараф, томон.¹

«Девонда»да *су* шакли омоним сифатида қайд этилган, яъни *бўйсунмоқ*, *итоат этмоқ* маъносидаги *су*² ва *юбормоқ*, *жўнатмоқ* маъносидаги *су*³ феъли. Демак, *су* феъли ўтимли-ўтимсизлик жиҳатидан фарқланмаган. Бироқ ДТСда қайд этилган *су* шакли *тортмоқ*, *узатмоқ*, *чўзмоқ*⁴ маъноларини ифодаловчи ўтимли феълдир. Мазкур ҳолатда қайси маъно бирламчи бўлади? Ўтимлиликми ёки ўтимсизликми, албатта, бу бизга қоронғу. Лекин шуниси борки, ўтимлиликда ҳаракат-ҳолат бевосита ифодаланади, ўтимсизликда эса амал жараёнида иккинчи бор объектнинг иштироки кўзда тутилади. Бизнингча, бу жараёни англаб етиш тафаккурнинг юқори даражада ривожланиши билан боғлиқ.

---

¹ Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фан, 1972. – Б.578.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1963. – Б.231.

³ Кўрсатилган манба. – Б.232.

⁴ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.512.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК»ДАГИ ЛЕКСЕМАЛАР СЕМАНТИКАСИ ХУСУСИДА

Донишмандлар: «Луғат – тилнинг кўзгуси», – дейишади. Ҳақ гап. Буюк аждодларимиз томонидан асос солинган луғатчиликнинг жуда қадимийлиги, жаҳон луғатчилигининг забардаст намо-яндаси Маҳмуд Кошғарий кўли билан битилган «Девону луғотит турк» номли улкан капитал асар, ундан кейин яратилган бир қатор луғатлар келтирилган нақлнинг ниҳоятда тўғрилигини тасдиқловчи муҳим далилдир (1).

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида жами 8000 дан ортиқ сўзларнинг изоҳи берилган. Асар лексикасини ўрганганимизда XI аср қорахонийлар даври эски туркий тилида истеъмолда бўлган сўзлар мазмун мундарижасининг кенглигига амин бўламиз. Асардаги лексемаларни мазмуний майдон аспектида ўрганиш аждодлар тилида қўлланган сўзларнинг нақадар бойлиги, ўзаро муносабатларнинг қай даражада бўлганини аниқлашда қўл келади. Асардаги лексемаларни қуйидагича мазмуний гуруҳларга бўлиш мумкин: ижтимоий ҳаёт микромайдони, мулоқот фаолияти микромайдони, меҳнат фаолияти микромайдони, касб-ҳунар микромайдони, қишлоқ хўжалиги микромайдони, чорвачилик микромайдони, қурилиш микромайдони, мусиқа микромайдони, спорт микромайдони, таълим-тарбия микромайдони, тиббиёт микромайдони.

Ижтимоий ҳаёт микромайдони: *аба* – она(ўғуз), *аба* – ота (тубут), *ав* (ўғуз)//*aw* (турк) – ов, *авзурї* – бир хил овқат, *авїнч* – овуниш, *дўстлик*, *авїчға* – қари чол, *адаш* – дўст, ўртоқ, *адашлиқ* – дўстлик, *содиқлик*, *самимийлик*, *ажун* – дунё, олам, жаҳон, *азуқ*//*азуқлуқ* – озиқ-овқат, *азуқлуғ эр* – озиғи (овқати) бор киши, *азаш* – дўст, *азақ* – оёқ, *азїғ* – хушёр (киши), *азма* – кучи кетган, қари, *азрї бутлуғ* – айри бутлик (одам), *азрїш* – иккига айрилган йўлнинг боши, *азут* – кафт, ҳовуч, *аж* – тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик, *аж* – аскарларнинг номи ва озиғи ёзилган дафтар, *аја* – кафт, *ајас* – тоза, тиниқ, *ајақ* – идиш, *ајақ* – оёқ, *ајағ* – лақаб, *ајбан* – кал, *ајдїн* – ойдин, ой ёруғлиги, *ајїқ* – ваъда, *алачу* – олачуқ; бошпана, чодир, капа, *алачуландї* – кичик чодирга, олачуққа эга

бўнди, алдадї – алдади, ал – ол, қизил, ал увут (чувут) – малла ранг, алїм – олим, олинадиган қарз, алїмліғ – олувчи, алїмчї – қарз берувчи, алїмға – шоҳ мактубларини турк хати билан ёзувчи котиб, алїн – пешона, манглай.

Мулоқот фаолияти микромайдони: абалї – гердайиш, мамнунлик ифодаловчи сўз, ав – менсимаслик, қайсарликни билдирувчи юклама, ава – аламланишни билдирувчи ундов сўз, ај менсимаслик, қайсарлик юкламаси, ај – ундов (эй), авїнді – унфатлашди, ајдї – айтди, ајїлдї – айтилди, ајїтти – сўради, ајїтган – сўрайдиган, ајїғ эзгу – қандай яхши, энг яхши, ајлук-ајлук – модаль сўз, шундай-шундай, ајтїлдї – сўралди, ајтїнді – сўранди, ајтїш – саломлашиш, сўрашиш, ајтурдї – сўзлатди, ајтїғ – сўрашиш, саломлашиш, ала – ундов сўз, секин, амушдї – довдираб қолди, аналадї – оналади, она деди, андїқтї – онт ичди, андғардї – қасам ичирди, анғардї – онт, қасам ичирди, аң – «йўқ», «эмас» маъносидаги сўз, аңар – унга, аңладї – англади, ап – гаъкид ва кучайтириш кўмакчиси, арвадї – авради, арвалдї – авралди, арваш – авраш, арвашдї – аврашди, атадї – 1) атади; 2) лақаб берди, аһладї – оҳ урди, ач – ҳой, ҳой, ҳе – ундов, «ҳой, ҳой», эбак – (болалар тилида) «нон» ёки «нанна».

Меҳнат фаолияти микромайдони: андїғ – элак, ғалвир каби нарсаларнинг гардиши, оңиш – осон иш, қулай иш, иш – иш, ўғит – буғдой ва шу кабиларни янчиш, эздї – қиртишлади, эсдї – совурди, ўшдї – тешди, окдї – тўплади, экдї – экди, а:рдї – ҳориди, чарчади, ордї – ўрди, ордї – тўқиди, ўзўшдї – узишди, экишдї – экишди, аритти – тозалади.

Касб-ҳунар микромайдони: авран – темирчи ўчоғининг қўрасига ўхшатиб қурилган ер тандир, аиурта – доя, авчи – овчи, аз – тўқима (нарса), ајақчї – кулол, урт – нина/лигна тешиги, ор – кафтан ёки камзулнинг қўлтиқ ости қисми, эр – тешиш асбоби, оз кїшї – қўли ишга қовушадиган, ўз хунарига моҳир киши, эн – эн, ҳар нарсанинг эни, ўғитчї – буғдой ва бошқа донларни янчувчи кимса, тегирмончи, эғат – никоҳ кечаси келин ёнида хизмат қилувчи хотин, янга, аиус – мум, эрўк – терини ошлайдиган ҳар бир нарса, іә/їге – ип йигирадиган дуг/йиг, ізік – туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориғи, эғрік – йиғирилган ип, ўстам – камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнат, ішқўм – шоҳлар учун махсус қўлланувчи катта бир коса

шаклидаги хонтахта; унинг оёқлари бўлмайти, *эмшан* – пўстин қилинадиган тери, *издан* – балиқ тутадиган бир хил тўр, *орғақ* – ўроқ, *экдў* – қилич қини ва шунга ўхшаш нарсаларни ўйиш учун қўлланадиган учи эгри пичоқ, *оғри* – ўғри, *имға* – молларни сақловчи ва уларни йиғувчи амалдор, *ониқ* – эчки юнгидан қилинадиган ясама соч, *ағичи* – ипак кийимликларни сақловчи хазиначи, *умдучи* – тиланчи, гадой, *арқучи* – воситачи.

Қишлоқ хўжалиги микромайдони: *абақи* – кўз тегмасин учун боқча ва поллизларга қўйилган қўриқчи, *авин//awin* – дон, *авја* – беҳи, *адақлиқ* – токзорларда сўрига ишлатиладиган ёғоч, *азған* – азгон (дарахт), *азри* – айри, буғдой совуриш учун қўлланадиган асбоб, *азриқ* – бир хил ўсимлик, ажриқ, *авилқу* – бир хил дарахт, *амшуј* – бир хил сариқ олхўри, *андуз* – росан, ердан қазиб олинадиган ўсимлик илдизи, *аніз* – анғиз, дон экинлари ўриб олинган ер, *армут* – олмурут, нашвати, *армутланді* – армутланди, нашвати қилди, *арпа* – арпа, *арпаланді* – арпали бўлди, *арпаған* – бир хил ўсимлик, *артучланді* – сарв дарахти кўпайди, *атіз* – икки ариқ орасидаги экин, *ашлиқ* – 1) буғдой; 2) дон, *ашуқ* – қизил тупроқ, қизил кесак, *эвин* – дон, уруғ, *экді* – экди, сепди, *экиді* – экилди, *экім* – экишлик, *экин* – экин, экин экиладиган, *экінді таріғ* – экилган уруғ, *экінді* – экин экди, *экітті* – эктирди, септирди, *экішді* – экишди, *экладі* – (ерни) босди, *эктурді* – эктирди, *экурған* – уруғи ейиладиган ўсимлик, *эр* – ер, *эртуч ар* – ар дарахти, қора арча, *банзі* – узум пишиғидан кейин ишқомда қолган узум, *бар жігда* – катта жийда, *барған* – мирта дарахтининг меваси, *батман* – ботмон, *батмул* – узун мурч, *атғақ* – сариқ рангли бир турли ўсимлик, *афилғу* – денгиз дарахти (қорақайин)нинг меваси.

Чорвачилик микромайдони: *аба баші* – бодринг шаклида тоғларда ўсувчи бир ўт, *авужғун* – териларни ишлашда ишлатиладиган барг, *ажмуқ* – оқ аччиқтош, *азіғ* – озиқ, ҳайвоннинг озиқ тиши, *азіғлиғ ат* – озиғини ёрган от, *азар* – эгар, *азма јілкі* – кучи кетгани учун юк ортилмай, ўзича қўйилган ҳайвон, *азри* – айри, икки шохлик ҳар бир нарса, *азрім* – эгар остига икки тарафдан қўйилган жазлиқ, *азғир* – айғир, *азғирақ* – қулоқлари оқ, танасининг баъзи жойлари қора бир турли кийик, *ајран* – айрон, *арпаладі* – арпа берди, арпа билан боқди, *аніладі* – ҳангради, *аран* – отхона, *аранлиғ* – отхонали, *арсаліқ* – ҳайвонларнинг хунасаи, *арут от* – қуруқ хашак, *арқун* – ёввойи отдан қочган хонаки байтал боласи, *ат* – от,

атан – ахта туя, *атанланди* – бичилган туяли бўлди, *атанлиғ* – бичилган, ахта қилинган туяли, *ататми* – от бўлди, *атлуқ* – отхона, *ақур* – отхона, *ағил* – оғил, қўй оғилхонаси, *ағил* – қўй қийи, а.қ *ат* – чипор от, *эзар* – эгар, *эзарлади* – эгарлади, *эзарлик* – устига эгар қўйилган ёғоч, *экди* – мол сўйиладиган жой, кушхона, *эл* – бир турли от, *элбаши* – отбоқар, *элдир/элри* – эчки боласининг териси, *эмшан* – пўстин қилинадиган тери, *энуканди* – болалади, *эркач* – така, эркак эчки, *эрук* – терини ошлайдиган ҳар нарса, *этилган* – отлардаги без касаллиги, *этлади* – гўшт қилди, этлади, *этлиди* – гўштланди, гўшт бўлди, *этлиатми* – гўшт қилдирди, *эч-эч* – подани қайтаришда қўлланадиган сўз, *эчку* – эчки, *эшијак/эшкак* – эшак, *ба* – қўйнинг маъраган овози, *бајнақ* – гўнг, *балдир қозі* – эртаги қўзи.

Қурилиш микромайдони: *от* – деворда ва тахтада бўлган тешик, *оқ* – тўсин ёки хари, *эв оқи* – уй ўқи, болор, уйнинг тўсини, *оз* – ўзак, *јіғач озі* – ёғоч ўзаги, *оғ* – чодирнинг (ўтовнинг) юқори қисмида бўлган увуқлар (яъни чодир ёғочлари), *ул* – девор ва уйлар пойдевори, *там ули* – девор ости, девор пойдевори, *эл* – очиқлик, бўшлиқ, *қабуғ элі* – эшик ёнидаги бўш жой, очиқ майдон, *аріғ* – чодир пардаси, *ірўк* – девор ва бошқалардаги ёрик, *арқуқ* – устун, икки девор ёки устун орасига қўйилган ёғоч, *урунак* – ганч, гипс, *экма* – уйнинг тоқиси, *уғулмуқ* – устига тўсин қўйиш учун тикка турғизилган ёғоч, *эшиклик/эшиклик јіғач* – остона ва эшик учун ишлатиладиган, унга мўлжалланган ёғоч.

Муסיқа микромайдони: *ікама* – бир турли чолғу, *ўтўрді* – чалди, *ўтрўйді* – чалинди, *сібузғу* – сибизға (най), *қобуз* – (удга ўхшаш) чалинадиган чалғу, *қўбуз*, *бўдік* – ўйин, рақс.

Спорт микромайдони: *алпағут* – енгилмас курашчи, ботир, *амач* – нишон, *амачлади* – нишонга олди, *амачлиқ јэр* – отиш машқи ўтказиш учун тайинланган ер, *амағ* – нишон, мўлжал, *атім* – мерган, *атім эр* – ўқ отишга уста одам, *алп* – ботир, қаҳрамон, *атиш* – отиш, отишма, *ўтўш* – ўйинда ютиш, *итиш* – икки киши орасида ўзини қўл билан ҳимоя қилиш, *уруш* – талashiш, тортишиш, *ағиш* – кўтарилиш, оғиш, *оқтам* – ўқ отарли масофа, *бір оқтам јэр* – бир ўқ отарли масофадаги ер, *атми* – отди, *утми* – ютди, *итми* – йиқитди, *чавған* – чавгон, *тобіқ* – човган билан уриладиган копток, тўп.

Таълим-тарбия микромайдони: *эрдам* – одоб, ахлоқ, тарбия; *фазилат*, *эрдамсіз* – фазилатсиз, ахлоқсиз, *оғут/отлўк/овёт* –

ўғит, насиҳат, *уқуш* – уқиш, англаш, *уқушлуғ киши* – уқувли киши, фаҳм-фаросатли киши, *оқитған* – ўқитадиган, *уқулди* – уқилди, тушинилди, *оқитти* – ўқитди, *оқилди* – ўқилди, соз – сўз, *битик* – китоб, *икитти* – тарбия қилди, *икдилди* – тарбияланди, *билік* – илм-хикмат.

Тиббиёт микромайдони: *алиқти* – 1) пастлашди; 2) яра қабарди ва фасотланди; 3) ой кўрди, *алуч* – совуқ нарса, совитадиган нарса, *алучин* – ейиладиган ўсимлик, *ануми* – мохов касаллиги, *арзутал* – мўйни тўктиришда қўлланиладиган оҳак аралашмаси, зирних, *арра* – сийдик, *ару(в)бат* – тамарҳиндий, *арқачуқ* – оғизга дори қуйиш учун қўлланиладиган бир асбоб, *атасағун* – табиб, *атғақ* – сариқ касал, *ахсади* – оқсади, *ахсақ-бухсақ* – оқсоқ ва чўлоқ, *ағриқанди* – оғриғидан зорланди, алам тортиди, *ағриғ* – оғриқ, *ағруді* – оғир бўлди, оғирлашди, *ағуладі* – заҳарлади, *ағуқти* – заҳарланди, *аваһ* – кўз оғриғи, *эғир* – игир//ийир, қорин оғриғини даволайдиган ўсимлик, *эғит* – яра ёки кўз тегишдан сақлаш учун сепиладиган дори, *эзик* – тирналишдан ҳосил бўлган чизик, *эзитти* – тирнади, тимдалади, *эзтурди* – тирнатди, тилдирди, *экір* – игир (дори), *эйдрук* – исирик, *эм* – эм, даво, дори, *эмірчка* – қулоқ кемирчаги, *эмладім* – даво қилдим, *эмладі* – эмланди, *эмланді* – ўзини даволади, *эмлаттим* – эмлатдим, даволатдим, *эмлашдилар* – даволандилар, эмландилар, *эмруиді* – (нафаси) ўчди, *эмсам* – даво, *эмчи* – табиб, *эсан* – эсон, соғ, *эсанладі* – саломат бўлди, *этилған* – отлардаги без касаллиги, *этилған* – тузаладиган, *баліқти* – яраланди, *баліғ* – ярадор, *барс* – пашша чақишидан пайдо бўлган шиш, пайса.

Умуман, «Девону луғотит турк» асари ислом олами, шарқ дунёсида нафақат луғатшунослик, балки туркий халқлар тарихи, оғзаки ижоди, географияси, этнографияси ва педагогикаси бўйича муҳим манбадир (3).

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари асосида): Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2004.

2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент, 1960 – 1963. I – III жилдлар.

ФИТРАТ ДРАМАЛАРИДА ЎЗ, ЎЗЛАШГАН ҲАМДА ОЛИНМА ҚАТЛАМ ЛЕКСЕМАЛАРИ

Кейинги пайтларда ўзбек тилшунослигининг кенг ўрганилаётган соҳаларидан бири лексикологиядир. Лексикология тил сатҳида муҳим ўрин тутиши билан бирга қизиқарли соҳалардан бири ҳамдир. Зеро, у муайян тилдаги сўзларнинг маъно нозикликлари: маъно кенгайиши, маъно торайиши, маънонинг бутунлай ўзгариши сингари ҳодисалар қатори лексик қатламлар, чунончи, ўз ва ўзлашган қатламни ҳам текширади, сўзларнинг келиб чиқишини тарихан ўрганади.

Тилини (унинг софлигини) йўқотган миллат нафақат миллийлигидан, ўзлигидан ҳам мосуво бўлади. Олиб борилган статистик маълумотларга кўра, аср охирларига бориб тахминан 30 тил ўз фаолиятини яқунлайди, яъни ўлик тиллар қаторидан ўрин олади. Ушбу ўта салбий ҳақиқатнинг тагида ўз қатламнинг ўзлашган қатлам томонидан маъво этилиши масаласи ётади. Ўз қатламни, демакки, миллат тақдирини сақлаб қолиш ҳам тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан кўра лексикологияга кўпроқ боғлиқдир. Бизнингча, тилимизнинг соф туркийлигини сақлаб қолишга интилган Фитрат ҳам ана шундай миллат тақдирини теран тушунган, ҳам замонавий, ҳам миллий маърифатпарвар сифатида миллат келажagini унинг тарихидан четга чиққан ҳолда тасаввур этолмаган. Фитрат асарларини диахрон таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, адиб «миллат ва тил» шиорига тилидагина эмас, амалда ҳам амал қилган. Айниқса, «Абулфайзхон» драмаси тарихга мурожаат сифатида ёзилганлиги учун ҳам, унда соф туркий қатламга оид сўзлар – лексемаларни кенг қўллаш бир имконият эшиги бўлган. Буни асар лексикасининг 87,8% ни ўз қатламга тегишли эканлиги ҳам кўрсатади.

Ўзбек тили бойлиги луғавий ҳамда фразеологик бирликлардан иборат. Унинг бу бойлиги ҳамма учун умумий, ҳамма томонидан қўлланилади. Бу бойлик тилнинг тарихий тараққиёти ҳисобига ҳам, бошқа халқлар билан алоқаси даврида ўзлаштирган луғавий бирликлари ҳисобига ҳам бойиган. Шунинг учун ўзбек тили лексикаси икки қатламга бўлиб ўрганилади:

1. Ўз қатлам;
2. Ўзлашган қатлам.¹

Ўз қатламга оид сўзларнинг тилимизда мавжудлиги қадимги туркий тил даврига бориб тақалади. Бугунги олтой тиллар оиласига тегишли тилларда сўзлашувчи халқлар ҳали бўлиниб кетишга улгурмай, тиллари битта эканлигида юзага кела бошлаган. Бу даврда тасвирий, тақлидий сўзлар, туб феъллар мавжуд бўлган. Улар ҳозир ҳам айрим фонетик фарқлар билан мўғул ва туркий гуруҳга оид тилларда кузатилди. Кейинчалик умумтуркий лексик бойлик юзага келди. Бу даврда қардош туркий тиллараро фарқлар у қадар чуқур бўлмаган. Ҳозирги туб сўзлар ва маълум даражада ясама сўзлар ўша даврлар маҳсули ҳисобланади.

Ҳозирги кунда тилимизга олинма сўзларнинг кириб келиши, ўз сўзларимиз ўрнида бошқа сўзлардан сўз ўзлаштиришимиз ҳар доимгидек кучли. Маълумки, чет тиллардан ўзгаришсиз сўз ўзлаштириш фонетикага ҳам салбий таъсир кўрсатади. Бундай пайтда тилнинг «софлиги» учун курашган алломаларимиз ишларини излаб қоламиз. Улар тутган йўлларни ўргангимиз келади.

Миллат, Ватан, халқ эрки, мафаатини ёниб куйлаган, асарларида «бонг урган» ижодкорлар кўп. Лекин айтиш бошқа, ишлаш бошқа. Бунга иштиёқ бўлиши мумкин, лекин ундан-да муҳимроқ тамойиллар ҳам мавжуд. Буни идрок этадиган онг, нима қилиш кераклигини биладиган ақл керак. Абдурауф Фитрат эса Ватани учун қўлидан келган барча ишни қилди. Асарларида уни куйлади, минбарлардан туриб шаънини, обрўсини ҳимоя қилди. Ватанни асраш, ривожлантириш учун нима кераклигини англади: бошқа кўплаб маърифатпарварлар қаторида у ҳам миллатни уйғотишга, юртдошларини маърифатни эгаллашга ундади. Иложи борича чет тиллардан ўзлашувчи унсурларни ўзбек тили қонуниятларига мослаштириб қабул қилиш, тилни иложи борича ёт сўзлардан тозалаш, унинг софлигини сақлаш масаласига эътибор беришга чақирди. Буни ўзи амалда кўрсатиб берди ҳам. Олинма сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашиши, ўзлашма сўзга айланиши лозим эканини публицистик мақолаларида баён этди. Абдурауф Фитрат драмалари бу жиҳатларни ёрқинроқ кўрсатишга имконият яра-

---

¹ Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Тошкент, 2000. – Б.50.

тади. Ушбу асарларда бугунги кун (Фитрат даври тилида ҳам) тилимизда мавжуд бўлмаган, истеъмождан чиққан, улар ўрнига ўзлашган ёки олинган сўзлардан фойдаланишдан кўра туркий қатламга оид сўзларга муурожаат қилади. Драмалар таркибида ўз қатламга оид сўзлар салмоқли ўринни ташкил этади. Бунга Фитратнинг, юқорида айтганимиздек, тилга бўлган муносабатини сабаб сифатида кўрсатишимиз мумкин.

Асардаги туркий қатламга оид терминларни таҳлил этиш учун уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганишни жоиз деб билдик:

1. Асл туб туркий ва туркий ясама сўзлар (Ушбу гуруҳга кирувчи сўзлар туб туркий лексема бўлса, туб туркий сўзнинг, агар ясовчи қўшимча орқали янги лексик маъно ҳосил қилинган бўлса, шу асос ва қўшимчанинг ҳам туркий эканлигига кўра ажратилган лексемаларни киритдик).

2. Бошқа тилдан ўзлашган асоснинг туркий сўз ясовчи қўшимча (ёки қўшма сўзда иккинчи асоснинг туркий сўз бўлиши) олиб, янги лексик маъно ҳосил қилган сўзлар.

3. Туркий асосга бошқа тилдан кирган сўз ясовчи қўшимча қўшилиши натижасида янги лексик маъно касб этувчи лексемалар гуруҳи.

4. Асос ҳам, қўшимча ҳам (қўшма сўзда иккинчи асос) бошқа икки тиллардан ўзлашгани ҳолда, ўзбек тилининг ички қонуниятлари асосида янги лексик маъно ҳосил қилган лексемалар гуруҳи.

Драмалар бўйича тўпланган туркий қатламга оид деб топилган лексемаларни ушбу гуруҳлар бўйича тақсимлаб чиқдик. Қуйидаги мисолларни келтирамыз:

Биринчи гуруҳга кирувчи лексемалар: *эл* – «халқ, уруғ»; *ўлка* – «мамлакат, давлат»; *Тангри* – «Аллоҳ, Худо»; *бек* – «уруғ бошлиғи унвони»; *қул* – «ҳеч қандай имтиёзга эга бўлмаган, эркин бўлмаган шахс»; *буюк* – «улуғ, катта»; *озод* – «эркин»; *уй* – «яшаш жойи»; *бит* – «тугамоқ»; *топ* – «топиб олмоқ»; *хоқон* – «шаҳаншоҳ, буюк ҳукмдор»; *куч* – «қудрат»; *бўз* – «ранг»; *алқа* – «мақтамоқ»; *сингир* – «юз ҳолати, мимика»; *яёв* – «пиёда»; *ота, она, тўй, кесак, жалду* – «мукофот, нарса»; *қўлка/қўлага* – «соя, шарпа»; *қапу/қопқа* – «дарвоза»; *кўк* – «осмон»; *томоқ* – «овқат, таом»; *бола; фўта* – «дасторпеч, салла»; *қолин/холи* – «гилам»; *бурун* – «аввал»; *бул* – «ташқил қилмоқ»; *ўюн* –

«эрмак, ҳийла»; *ўрун* – «мансаб»; *тиш* – «ташқари»; *ўртук* – «ёпинчиқ»; *ўрт* – «ёпмоқ» каби соф туб туркий лексемалардир.

Биринчи гуруҳга тааллуқли соф туркий ясама сўзлар ҳам драмалар лексикасида қўлланган. Масалан: *ярарлиқ* – «фойдали», *бўлурлик* – «яхши», *яхшилиқ*, *ёмонлик*, *ёғилиқ*, *тинчлик*, *тинчликсиз/тинчсизлик*, *кенгашичи* (маспаҳатчи), *айирма* (фарқ), *ўмуз* (елка, кўкс), *қозма* (асбоб номи), *ясоқ* (қонун), *тилак* (мақсад), *тизим* (шеър) каби ўзлашма сўзлар ўрнида қўллана оладиган туркий сўзлар вариантыни ишлатади. Бундан ташқари, мазкур гуруҳга *йиртқиш*, *супурғи*, *ўчоқ*, *билим*, *қийна*, *кучоқла*, *эгарла*, *шарқилла*, *уруш*, *ерла* (*жойламоқ маъносид*а), *секинла*, *ухла*, *ойдин* (*ой + тун*), *қурли*, *кулгу*, *тутун*, *кесак*, *қўлтук* каби жуда кўплаб сўзларни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ лексемаларини туркий қўшимчаларнинг ўзлашган сўзлар билан бирикиши натижасида ҳосил бўлган янги лексик бирликлар деб белгиладик. Чунки ички қонуниятлар асосида ясалган сўзлар ўз қатламга оид бўлади. Бундай сўзлар сирасига *бахтсизлик*, *раҳматлик*, *мусофирчилик*, *маъносиз*, *дўстлик*, *душманлик*, *фойдали*, *дўстларча*, *парвоначи*, *фазилатлик*, *инсонлик*, *подшоҳлик*, *шоҳлик*, *меҳрибонлик* каби лексемаларни киритдик. Драмалар таркибида, асосан, форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган сўзлардан ясама сўзлар ҳосил қилинган. Асар таркибидаги *чилчироғ* термини форс-тожик ва туркий лексемаларнинг бирикувидан ҳосил бўлган ўз қатламга оид лексема сифатида қаралган.

Учинчи гуруҳга *қоровул* лексемасини мисол қилиш мумкин. Чунки ўз қатламга оид «қара» феъли мўғулча шахс оти ясовчи - вул қўшимчасини олган ҳолда янги лексик маънони юзага келтирган ўз қатламга оид термин ҳисобланади.

Тўртинчи гуруҳга эса асос ҳам, қўшимча ҳам ўзлашгани ҳолда, тилимизнинг ички қонуниятлари асосида ўзбек (туркий) тилида ясалган лексемалар олинди. Бундай лексемалар драмалар таркибида жуда кам миқдорда қўлланган. Шунинг учун бирикувчи қисмлар мустақил маъно билдирувчи сўзлардан ҳам ташкил топган. *Давлатхона* лексемасини арабча *давлат* ва форсча-тожикча *хона* сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган ўз қатламга оид лексема сифатида белгиладик.

Умуман, юқорида таъкидланганидек, асар тилининг 82% ни ўз қатламга оид лексемалар ташкил этади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзлашган қатлами унинг тарихи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланган. Ўзбек халқи ўз ҳаёти давомида эроний тилда сўзлашувчи халқлар билан гоҳ қўшни, гоҳо аралаш ҳолда яшаган, уларнинг тилига оид сўзларни қабул қилган, ўзлаштирган. Форсийзабон миллатга мансуб кишилар билан ёнма-ён яшаш, меҳнат қилиш ўзбек тилига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ўзбек тили луғат бойлигининг маълум қисми форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар ҳисобига кенгайган. Фитратнинг туғилган жойи Бухородир. Бухоро бино бўлгандан бери ўзбеклар билан бир қаторда тожик миллатига мансуб аҳоли ерлашган ҳудуд ҳисобланади. Ёзувчи драмаларида акс этган воқеаларнинг аксарияти («Абулфайзхон», «Арслон», «Восеъ кўзғолони») Бухоро амирлиги ҳудудида бўлиб ўтади. Лексемалар таркибида форс-тожик тилига оид элементларнинг ишлатилиши муаллиф учун табиий ҳолат ҳисобланади: – Ҳай, соҳиб, яхши қолингиз. – Ҳай, яхши борингиз (ҲИ. 59); ...аз рўйи хоҳиши фуқарои жаноби олий аз зиндон бароварда озод карда дар ҳаққи жаноби олий дуо гирд (Арслон. 131). Драмалар орасида асли форс-тожик тилида ёзилган, ўзбек тилига таржима қилинган «Восеъ кўзғолони» драмаси форс-тожик тилига хос элементлардан кўп ўринларда фойдалангани билан характерланади: Аморатпаноҳо олийжоҳи бақиятуд дуо улдурки, ... нонкўри беоқибатни дастгир айлаб...; (ВҚ. 131).

Ўзбек тилининг луғат таркиби араб тилидан олинган лексемалар ҳисобига ҳам бойиган. Араб тилига оид элементларнинг ўзбек тилида ишлатилиши икки сабабга кўра кечган:

1) араблар Туркистонга ислом динини ҳам олиб кирган. Исломий эътиқод, дунёқараш, ахлоқ ҳамда маданият кенг ёйилган;

2) араблар Ўрта Осиё халқлари фани, маданияти, санъатини йўқ қилиш сиёсатини қўллади. Бу сиёсатни, айниқса, Қутайба аскарлари фаол ижро этишган. Бағдод академияси фаолияти ва араб тили орқали дунё билан юзланиш таъсирида ҳам илмий ишларнинг араб тилида олиб борилиши шарт эди. Барча диний ишлар, шариат ҳукмларига оид терминларнинг араб тилидан тўғридан-тўғри олиниши юз берди.

Драмалар лексикасида араб тилига хос унсурлар диний ва шариат ҳукмига оид лексемаларда ўз аксини топган: *Марҳамат, тақсир, марҳамат* (Восеъ кўзғолони. 189); *хайвон ҳавасли* (ҲИ. 46); *мусулмон дунёси* (ҲИ. 47); *муқаддас хазина* (ЧС. 28).

Ўзбек тилига рус тилининг таъсири XIX аср ўрталаридан сезила бошлади. Рус босқини, руслаштириш сиёсати (русларнинг янги шаҳарларга келиши) ва давлат ҳужжатларининг рус тилида юритилиши ҳисобига рус тили лексикасига оид лексемалар тилимиз томонидан қабул қилинди. Драмалар таркида келган *бриллиант* (рус—французча), *истикон* (рус), *карточка* (рус), *рўмон* (француз), *самовар* (рус) каби лексемалар рус тили орқали кириб келган: *Зулайхо истиконларни тузатиб турар, Зайнаб самоварни келтириб қўя берар* (ЧС. 9); *Янги келган бир кишининг карточкасини келтириб Каримбахшхонга берар ... (карточкани ўқиб) ... Сарвархон келмиш* (ЧС. 11); *(қитобни ёпиб қўяр). Билдигингиз рўмонлардан биридир* (ЧС. 11).

Истикон, рўмон, самовар каби сўзлар фонетикамиз талаб-ларига бўйсунган ҳолда ўзбек тилига ўзлашиб кетган.

Фитрат драмаларидаги ўзлашма лексемалар ҳақида гап кетаркан, ушбу қатламга оид тўғридан-тўғри олинган сўзларнинг бошқа асарларга нисбатан камроқ ишлатилишига эътибор қаратмай иложимиз йўқ. Араб тилидан ўзлашган сўзлар асарда, асосан, қози ва муллолар тилидан баён қилинганда кўпроқ учрайди. Бу ҳолат уларнинг характерини очишга хизмат қилган: *Олам, ҳайрат, муборак, маълум, дақиқа, каромат, валий, котиб, марҳамат, тавба, арз, ҳазрат, ҳарам, баҳо, фикр, ҳукм, уламо, машойих, қуръон, оят, жавоб, саодат, адл, адиб, қалам, золим, мазлум, мафхур, вафо, виждон, азоб, муҳташам, соҳибқирон, соҳибдавлат, манзил, руҳ, муръат, маъно, таъсир, ҳукумат, сиёсат, давлат, ҳақ, маънавий, халос, мирзо, уламо* каби ўзлашмалар шулар жумласидандир.

Бухоро амирлиги аҳолисининг 57% ни ўзбеклар, 32% ни тожиклар ва 10% ни туркманлар ташкил қилган. Демак, 32% аҳолининг таъсири ҳам сезиларли даражада бўлган; тожикча лексемаларнинг қўлланилишини ана шу сабаб билан изоҳлаш мумкин. Форс-тожик тилига оид лексемалар, асосан, «Восеъ кўзғолони»да Бухоро амири ҳамда «Абулфайзхон» драмасида

Эрон подшоҳи ва унинг қўшини билан боғлиқ тарзда кўпроқ акс этади.

Нодиршоҳнинг унвонлари ҳам форсча-тожикчадир: **шоҳ, шаҳаншоҳ, подшоҳ**. Бундан ташқари, **сардор, шоҳона, дўст, душман, тахт, тож, афт, фойда, зиён, минор, Чил духтарон, мурдор, офтоба, дарбор, боз, хуш, ҳафта, Худо, сафар** каби форс-тожик тилидан олинган лексемаларнинг аксарияти бугунги кун ўзбек тили лексикасининг замонавий қатламига ҳам тегишли.

МУНОСАБАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ОБЪЕКТ ВАЛЕНТЛИГИ

Маълумки, муайян сўзнинг лексик маъноси қандай мантиқий семага эга бўлса, шу англатган семасига мос ҳолда валентликнинг бирор кўринишига эга бўлади. Шунга кўра, ушбу сўзнинг семалари ўзаро мос бўлган бошқа сўз билан бирикувчанлик имкониятлари очилади. Мазкур ҳолат тилшунослиқда семантик валентлик сифатида талқин қилинади. Бу жиҳатдан феъл туркумига оид сўзларнинг имконияти нисбатан кенгдир.

Суймоқ, эркаламоқ, яхши кўрмоқ, эъзозламоқ, мақтамоқ, кечирмоқ каби муносабат феълларида объект валентлиги зарурий характерда бўлади. Бундай сўзларнинг семантикаси тушум келишигидаги ҳаракат-ҳолатни ифодалаган шахсни кўрсатади. Бундай семантик қурилмаларда объект актанти бирор-бир муносабат таъсирида бўлган шахс ҳисобланади. Масалан: *Саодат сизни худди ўз акасидек яхши кўради, тунов кун ироқи совун олгин деб ўттиз танга берган экансиз* (А.Қод.).

Бу гапдаги *яхши кўрмоқ* феълининг маънодоши *суймоқ, ёқтирмоқ* каби ўтимли феъллар ҳисобланади. Таъкидлаш керакки, муносабат билдирувчи феъл, ўтимли ёки ўтимсиз бўлишидан қатъи назар, кесим вазифасида қўлланса, унинг агенс валентлиги актанти шахс ёки жонли нарсани билдирувчи от билан ифодаланади. Юқоридаги мисолда агенс валентлиги *сиз* олмошида воқеланган.

Муносабат феълларининг объект валентлиги ҳаракат феълларининг объект валентлигидан айнан шу жиҳат, яъни агенснинг, асосан, шахсни ифодаловчи сўз билан ифодаланишига кўра фарқланади.

Шахсга нисбатан муайян муносабатни ифодаловчи ўтимли феъл ўз семасидаги объектни билдирувчи семасига кўра у билан классемани шакллантирувчи семемаси бўлган актанти талаб қилади. Шунга кўра, унинг лексик-семантик валентлик ҳисобланган объект валентлиги воқеланади. Масалан, *боласини эркалади* бирикувидаги *эркаламоқ* феъли «меҳр билан силаб-сийпамоқ», «суймоқ», «кўнглига қараб иш тутмоқ» каби семалардан иборат

семемага эга. «Боласини» семемаси «фарзанд», «туғишган», «еш», «танти» семаларини ўзида акс эттиради. Яъни феъл семемасидаги 1- ва 2-сема от семасидаги 1- ва 4-сема билан классемани ташкил этган. Кўринадики, муносабат феъли лексик-семантик валентлигига кўра шахс оти бўлган объект актантини қабул қилган. Қуйидаги мисолда эса «эркаламоқ» феъли атоқли отдан иборат объект актанти билан мазмунан боғланган: *Ухлаб кетар экан, ўзини гоҳ қонга беланиб ётган ҳолда, гоҳ Кумушни эркалаб турган ҳолда кўрар эди* (А.Қод.).

Муносабат маъноси, гарчи шахс маъноси билан боғлиқ бўлса-да, кенг маънода бошқа нарса-ҳодисаларга ҳам муносабатни билдиришга хизмат қилади. Чунончи, *мақтамоқ* феъли турли предметларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан: *ўзини мақтамоқ, талабани мақтамоқ, машинани мақтамоқ, китобини мақтамоқ* каби. Объект актанти нарса-ҳодиса бўлганда, *мақтамоқ* феъли «яхши томонини гапирмоқ», «сифатли», «яхши қилиб кўрсатмоқ» семаларини ифодалайди. *Қаранг:* Нонвойлар ... гоҳида саватларини бурнингизнинг тагига келтириб, нонларини бўлқиллатиб мақтайдилар (М.Исм.).

Эъзозламоқ феъли ҳам лексик-семантик жиҳатдан турли объект актантлари билан боғланиш имконига эга. Феълдан англашилган субъект ҳаракати ёки ҳолати шахсга нисбатан «меҳр-эътибор билан муносабатда бўлмоқ», «иззат-ҳурмат кўрсатмоқ», «эҳтиром» семаларини талаб этса, нарса-буюмга нисбатан «асрамоқ», «эъзоз этмоқ», «эътиборда тутмоқ», «саришталамоқ», «эҳтиёт қилмоқ» семаларини акс эттиради. Мисоллар: Дарҳақиқат, инсон тафаккур эта бошлаган даврлардан бери энг азиз зот – онани эъзозлашади.

Ерни... эъзозлашни расм қилиб олган халқ Фарғонани харобачилиқдан сақлаб қолди (Газетадан).

Кўринадики, муносабат феълларининг объект валентлиги шахс отларини ифодаловчи сўзлардагина намоён бўлмайди ва феълнинг лексик-семантик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда фарқловчи семаларининг объект актанти жонсиз предметларни, моддий ва маънавий бойликлар, маҳсулот, ноёб ва антиқа нарса-буюмларни ифода этувчи сўзларда ҳам намоён бўлади.

Муносабат феълларининг объект валентлиги фақат ўтимли феъллар доирасида юз беради дейиш тўғри эмас. Таҳлиллари-

миз ўтимсиз муносабат феълларининг ҳам объект валентлиги мавжуд бўлишини кўрсатади. Масалан, *ёқмоқ, ачинмоқ, хушомад қилмоқ, раҳм қилмоқ, ён бермоқ, мафтун бўлмоқ* каби муносабат феълларининг объект актанти воситали тўлдирувчи шаклидаги шахс оти билан ифодаланади. Бундай ўтимсиз феъллар ҳолат феъллари каби ўз объектини эга вазифасидаги субъект билан бирга воқелантирмайди. Аксинча, муносабат феълларида субъект воситали тўлдирувчи вазифасидаги (кимга? нимага?) объектнинг ҳам шахс оти, ҳам нарса-буюм оти билан ифодалана олишини тақозо этади. Қаранг: *касалга ачинмоқ – қаровсиз бинога ачинмоқ, ижрочига мафтун бўлмоқ – янги қурилмага мафтун бўлмоқ.*

Демак, муносабат феълларининг объект валентлиги лексик-семантик жиҳатдан бошқа мазмуний гуруҳга мансуб феъллардан бирикиш имконияти, объект актантининг ифода турлари кенглиги билан ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.
2. Муҳамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси. – Тошкент: Фан, 2005.
3. Сайфуллаева Р. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2009.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006 – 2008. I – V жилдлар.

«XARAKTER», «TEMPERAMENT» VA «SHAXSIYAT» TUSHUNCHALARING LINGVISTIK IFODASI

Inson tabiatida atrof-muhitga, kishilar jamoasiga va ishga munosabatni ifodalovchi alohida jihatlar mavjud bo'ladi. Ba'zi insonlar xarakterida ishga tez kirishib ketish qobiliyati mavjud bo'lsa, ba'zilari insonlar bilan osongina muloqot qila oladilar. Boshqa bir guruh odamlar ham borki, ular uchun bu ikkala hodisa ham oson tuyuladi hamda ular bir vaqtning o'zida ham ishga, ham begonalar bilan muloqotga kirisha biladilar. Albatta, mazkur hol ularning tabiatiga bog'liq. Chunki tortinchoqlik, uyatchanglik kabi jihatlar sohiblari atrofdegilar bilan tez kirishib ketolmaydilar. Ular osuda joyda biror mehnat faoliyati bilan shug'ullanishni, shu bilan o'zlarini chalg'itishni hamda o'zgalar bilan muloqotga kirishishdan shu bahonada qutulib qolishni afzal ko'radilar. Aksincha, juda kirishimli, gapga chechan, tirishqoq bo'lganlar esa ishdan qochib, o'zlarini gap bilan ovora qiladilar. Andishali, tirishqoq, kirishimli kishilar guruhi uchun birovlar bilan muloqot qilish va xohlagan bir ish faoliyati bilan shug'ullanish hech gapmas. Bularning bari kishi tabiati bilan bog'liq jarayon sanaladi.

Turli olimlarning kishi xarakterini o'zgartirish mumkin, ammo uning temperamenti o'zgamaydi degan fikrlariga ko'p duch kelamiz. Shuningdek, psixolog olimlar olib borgan tadqiqot ishlari natijasida yana shuni aniqlashga muvassar bo'ldilarki, inson xarakteridagi ayrim salbiy yoki ijobiy jihatlarni alohida ajratib olgan holda o'zgartirib, qolganlarini o'z holicha qoldirishning iloji yo'q. Masalan, faqatgina bolasining qo'polligi va yolg'onchiligi yoqmagan taqdirda ulami muloyimlik va rostgo'ylikka almashtirish imkonsiz. Bunga erishish uchun bola tarbiyasi bilan alohida shug'ullanish va uning tabiatini qayta shakllantirish kerak bo'ladi. Bu hodisani nafaqat ota-onalar o'z bolalari uchun, balki har bir odam o'zi uchun ham amalga oshirishi mumkin. Vaqt o'tgan sari, natija ko'rina boradi va kishi o'z mehnati besamar ketmaganiga amin bo'ladi. Xalqda «Bir yolg'on ikkinchisining paydo bo'lishi uchun zamin yaratadi»; «Bir yolg'on ikkinchisini keltirib chiqaradi»; «Birini yashirish uchun ikkinchi bir yolg'onni o'ylab topishga majbur bo'lasan» qabilidagi jumlar bo'lib, bu yuqorida

aytilgan tarbiya masalasi bilan bog'liq. Chunki kishi o'zini yolg'on ishlatishga o'rgatdimi, demak, u tarbiyalash ishlarini salbiy tomonga burib yuborgan bo'ladi.

Temperament inson xarakterini namoyish etolmasa-da, temperament va xarakterni ifodalovchi jihatlar orasida qandaydir bir bog'liqlik mavjud bo'ladi. Chunki inson xarakterining asosiy jihatlari uning temperamentidan kelib chiqadi. Xarakterga xos alohida jihatlarning shakllanishi dinamik holda temperamentga bog'liq bo'ladi. Temperament, bir tomondan, xarakterning ba'zi jihatlari shakllantirsa, boshqalarining faoliyatiga butunlay to'sqinlik qiladi.

Xarakter inson shaxsiyatini ochib beruvchi, uning atrof-muhit va odamlarga nisbatan qiladigan muomalasi, yurish-turishida namoyon bo'ladigan, temperamentga bog'liq bo'lgan, uni to'ldirib turadigan, olingan ta'lim-tarbiyani o'zida namoyon eta oladigan hodisadir.

Ba'zida kishi taqdirini uning xakteri bilan bog'lash holatlari uchray turadi. Olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, buning ostida qandaydir haqiqat mavjud. Chindan ham, inson hayoti davomida o'z qalbi amriga qarab ish tutadi. Ko'ngli buyurganini qiladi. O'z imkoniyatlaridan chetga chiqib biror ishni amalga oshirolmaydi. Atrofni o'rab turgan jamiyatdan, undagi insonlar hayot tarzidan o'rnak oladi. Shunday ekan, har bir ishni bajarishda u o'zligini namoyish etadi. Xohlagan bir ishni qoyilmaqom qilib bajarish ham yoki aksini qilish ham kishining o'z qo'lidadir. Shunday ekan, bir sinfda ta'lim olayotgan o'quvchilarning biri zo'r tadbirkor bo'lib yetishishini, boshqa biri esa arang kun o'tkazishini ham ularning o'zlari hal qiladi. Qat'iy ishonch, tinimsiz harakat, o'z ustida doimiy ravishda izlanish zo'r kelajakning garovi bo'la oladi. Bunda kishi tabiatidagi o'jarlik, xalq tili bilan aytadigan bo'lsak, tutgan joyini kesadigan bo'lish ijobiy holdir.

Shuningdek, shaxsiyat degan yana bir tushuncha borki, u ham yuqoridagi ikki hodisadan ajralib turadi. Shaxsiyat xarakterdan kengroq bo'lgan tushunchadir. Agar temperament va xakterni umumiy holat deb oladigan bo'lsak, shaxsiyat shu umumiylikdagi xususiy bir holat. Demak, u umumni to'ldirib, uni butun holatga keltirib turadi. Temperament va xakteri bir xil yoki o'xshash insonlar bo'lgan taqdirda ham, ular o'zlarining individual jihatlari bilan farqlanadilar. Shaxsiyat kishini yaqindan va butunlay bilib olish imkonini beradi.

Tilning lug'at boyligida shaxs xulq-atvori, xakter-xususiyatini ifodalovchi so'zlar mavjud. So'zlarning xulq-atvorni ifodalash xususi-

y.ullarini, xarakter-xususiyatni bildiruvchi semalarni aks ettirish jihatlarni quyidagi soʻzlar misolida koʻrib chiqamiz.

Ablah – xulq-atvori tuban, yaramas axloqli. *Mendaqa befahm-befarosat ablahlarni ayash – gunoh! Felyeton qiling, felyeton!* (O.Yoq.).

Ayyor – makr-hiylaga usta, firibgar. *Ayyor boy. Ayyor tulki.*

Aldamchi – kishini aldashga, laqillatishga usta; aldoqchi. *Bir aldamchi, oʻzing Kashmir boʻlmasang, Madinadan darrov qanday kelasan?* (G'.G').

Vasvos – boshiga savdo tushib yoki biror narsaga ortiq darajada berilib es-hushidan ogʻgan; vasvasaga tushgan, savdoyi. *Vasvoslik-dan Ollohimning oʻzi saqlasin!*

Garang – boshi qotgan, nima qilarini bilmay gangib qolgan; gang. *Bolalarning jovdiragan koʻzlari otada. Ota esa nima qilarini bilmay qarang* (P.Turs.).

Genial – oʻta mukammal, barkamol. *Sen, albatta, kelajakda genial shaxs boʻlib yetishasan!*

Anqov – es-hushini hadeganda yigʻib ololmaydigan, gapga tez tushunib yetolmaydigan; ovsar, esar. *Elmurod ichida: «Anqovni topding, bilganingni maʼqullayber, chol!» – deb qoʻydi* (P.Turs.).

Badbin – birovga yomonlik istovchi, buzuq niyatli, badxoh.

*Tushunaman, umr qisqa,
Haq dasti ham qisqaroq.
Ammo nechun shu umrda
Buncha badbin yashamoq*

(A.Oripov).

Vazmin – tabiatan bosiq; ogʻir. *Bir qarashda vazmin, muloyim koʻringan bu juvon ancha shoʻx ekan* (S.Nurov).

Hozir ham kundalik hayotda biz bu kabi feʼl-atvordagi odamlarni uchratishimiz mumkin. Ular xarakterlari ham oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ularni qiyoslab koʻramiz:

Soxtalik – qalbakilik, yuzakilik, yasama ekanlik. *Hujjatning soxtaligi. Otamurodgina bu yaqinlikning soxtaligi-yu bu mehribonchiliklarning shunchaki, yoʻliga ekanini sezib, ich-ichidan gʻijini oʻtirar, nimagadir uning koʻngli gʻash edi* (M.Mansurov)

2. Soxta ish, xatti-harakat; qabihlik. *Goho axloq tabiatiga begona qiliqlar ham uchrab qoladi. Bularni soxtalik yo riyokorlik deb atash mumkin* (M.Ism.).

Laganbardor – o‘z manfaati uchun mansabdor oldida o‘zini juda tuban tutib, unga xushomad qilishga tirishadigan pastkash odam; xushomadgo‘y. «Ha» desa, «labbay» deydigan, so‘z qaytarmas laganbardorlari uning [To‘qsonovning] parvoz qilishini ta‘minlaydigan qanot bo‘lib ko‘rinadilar (P.Tursun).

Laganbardorlik – laganbardorga xos xislat, xatti-harakat, xushomadgo‘ylik. *Rahim akaning hamma qilig‘ida – namoyishkorona laganbardorligida, xushomadgo‘ylikida, vahimaligida bir qadar maynavozchilik bor edi* (F.Musajonov).

Tilyog‘lamalik – munofiqona xushmuomalalik, shirinso‘zlik bilan kishining ko‘nglini olishga qaratilgan, aldovchi; laqillatuvchi (gap-so‘z, muomala haqida). *Direktorning tilyog‘lama gaplari Maqsud akani bo‘shashtirdi* (Gazetadan).

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аристотель. Античные риторики. – М., 1978.
2. Феофраст. Характеры. – Л., 1974.
3. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. – Toshkent, 2009.

ТЕРМИНОЛОГИЯДА ТЕЖАМЛИЛИКНИ ВУЖУДГА КЕЛТИРУВЧИ ОМИЛЛАР

Тилда бир қатор тамойиллар борлиги ва бу тамойилларнинг барча лингвистик ҳодисаларга, тил бирликларига дахлдор бўлиши ҳамда уларда воқеланиши илмий адабиётлар, лингвистик гадқиқотлардан маълум. Шулар қаторида тежамлилик тамойили ҳам тил тараққиётининг, тилдаги эволюциянинг умумий ва асосий омилларидан экани жуда кўп тилшунослар томонидан таъкидланган. Хусусан, Е.С.Кубрякова тил воситаларини тежаш тамойили дунёдаги турли тилларнинг барчасида намоён бўладиган энг қудратли ички тамойиллардан бири эканини уқтирса,¹ Р.А.Будагов тилдаги тежамлилик тамойилини инкор этмаган ҳолда мазкур тамойилнинг тил тараққиётига алоқадорлигини кескин рад этади.² Бироқ ҳар қандай тилнинг луғат бойлиги тадқиқ этилса, унда тежамлилик тамойили асосида вужудга келган қатор бирликлар мавжудлиги аниқланади. Терминологик тизим лексик қатламнинг таркибий қисми саналаркан, унда ҳам тежамлилик тамойилининг амал қилиши шубҳасиздир.

Терминологияда тежамлилик тамойили бир қанча омиллар воситасида вужудга келади. Қуйида улардан айримларини келтириб ўтамыз:

1. Қисқарув. Маълумки, қисқарув ҳодисаси замирида тилнинг ўз ички қонуниятлари (шунингдек, қатор экстралингвистик омиллар) асосида тил бирликларининг структуравий ва семантик ўзгаришлари ётади, бу ўзгаришлар компонентларнинг миқдор жиҳатидан қисқарувидан иборат. Яъни қисқарувга учраган сўз ёки сўзшаклнинг биринчи компоненти, ички қисмлари ёки охириги компоненти тушириб қолдирилиши мумкин. Ҳар уч ҳолда ҳам тил бирлиги миқдор жиҳатидан қисқаради. Мазкур ҳодиса терминологияда кенг тарқалган ва, айтиш жоизки, тежамлиликни вужудга келтирувчи энг асосий омиллардан саналади. Қисқарув ҳодиса-

---

¹ Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1970. – С.246.

² Будагов Р.А. Человек и его язык. –М.: МГУ, 1974. – С.59 – 83

сига оид ёрқин мисолларни бирикма терминлар ва қўшма терминларда кўриш мумкин:

анатомияда: *суяк парда* (суяк пардаси), *ҳалқа мускул* (ҳалқасимон мускул), *энса суяк* (энса суяги), *очичак* (оч рангдаги ичак), *кўктомир* (кўкимтир рангдаги томир) ва ҳ.к.

Юқорида таъкидланганидек, қисқарув ҳодисасининг асосий белгиси нутқ бирликларининг миқдор жиҳатидан қисқаришидир ва мазкур миқдорий қисқарув терминнинг семантикасига алоқадор бўлмай, фақатгина шаклий томонига таъсир этади.

2. Эллипсис. Илмий адабиётларда қайд этилишича, тежамлилик тамойилининг синтактик сатҳда воқеланиши натижаси ўлароқ эллипсис ҳодисаси юзага келади. Н.М.Маҳмудов: «Асосида тил тежамкорлиги ётадиган ҳодиса сифатидаги эллипсис стилистика ва синтаксисда муҳим ўрин тутди»¹, – дея таъкидласа, айрим тилшунослар тилдаги ҳар қандай тежамкорликни эллипсис ҳисоблайдилар. Бунда сўзловчининг ўз нутқини эллиптик тарзда шакллантиришдан кўзда тутган мақсади эътибордан соқит қилинади. Эллипсис натижасида янги сўз ясалиши мумкин ва бу муайян синтактик конструкциянинг ихчамлашиб, бир сўз ҳолига келиши орқали амалга ошади. Мазкур турдаги эллипсислар лингвостилистик ва лингвопоэтик қимматга молик бўлмайди, чунки юзага келган бирликлар одатдаги сўзлар сирасидан жой олади ва улар лисоний ҳодиса мақомида бўлади. Терминларнинг стилистик бўёқлардан холи бўлиши, синтактик қурилмада ахборот бериш вазифасигагина эгаллиги ва ҳар қандай эмоционалликдан йироқлиги эллипсис воситасида термин ясалишини вужудга келтиришда замин бўлади: *...кейинги ўринларда раъногулдошларга мансуб ўсимликлар ҳақида маълумот берилади*. Келтирилган мисолда ботаникага оид *раъногулдошлар оиласи* терминининг иккинчи компоненти туширилган, аммо терминнинг моҳияти сақланган. Ахборот берувчи айнан шу терминни назарда тутган, ахборотни қабул қилувчи ҳам матнда айнан шу термин қўлланаётганини фаҳмлайди. Натижада эллипсис воситасида терминни қисқа вариантда қўллаш, бу орқали тежамлиликка эришилиши кузатилади.

---

¹ Маҳмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке: Дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1977. – С.246.

3. Фонетик қисқарув. Юқорида қайд қилинганидек, қисқарув на унинг турли шаклдаги формалари тежамлиликини вужудга келтирувчи муҳим омиллардан саналади. Хусусан, фонетик қисқарув ҳам терминологик тизимда кенг тарқалган ҳодисалардан. Фонетик қисқарув бирор товушни қисқартириш орқали амалга оширилади на қисқарувнинг бошқа шакллари каби бу ҳолат терминнинг маъносига таъсир этмайди. Фонетик қисқарувни инфекс (термин компонентларини боғловчи товуш)ларни қисқартириб қўллашда учратиш мумкин: *терминэлемент* (терминоэлемент). Шунингдек, бир қанча соҳа терминларида, айниқса, ўзлашган терминларда фонетик қисқарувнинг турли шакллари кузатиладики, бунинг терминни тилнинг фонетик имкониятлари, талаффуз меъёрларида мослаштириш деб баҳолашимиз мумкин.

4. Шартли қисқарув. Терминологияда тежамлилики тамоийлигининг амал қилиши, аввало, вақт омили билан боғлиқ. Ҳар бир термин дастлаб кўп компонентли, изоҳловчи қисмлардан ташкил топган ҳолда шаклланиши, бора-бора бир сўздан иборат термин ҳолатига келиши маълум. Аниқ фанларга оид терминологик гизимларни кузатарканмиз, уларда тежамлиликини ҳосил қилувчи шартли қисқарувларнинг амал қилишини учратамиз. Илмий услубда кенг қўлланилувчи формулалар, шартли белгиларни айнан шу турдаги тежамлиликини юзага келтирувчи воситалар деб баҳолашимиз мумкин. Зеро, уларнинг ҳар бири қайсидир терминнинг ёзма муқобили саналади, вақтни тежаш ва фикрни ихчам тарзда етказиш учун қўлланади.

Кўриб ўтилганидек, тежамлиликини вужудга келтирувчи барча омиллар тилнинг асосий функцияси – керакли ахборотни тўла етказишга халал бермаслиги, аксинча, нутқни ихчам ва аниқ ҳолатга келтиришга хизмат қилиши лозим. Терминологияда эса ихчамлик ва аниқлик термин олдига қўйилувчи асосий талаблардан саналади. Шундай экан, тежамлиликини вужудга келтирувчи омилларни ўрганиш терминология олдидagi долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

MATN TARKIBIY QISMLARINI BOG'LASHDA LEKSIK (LUG'AVIY) TAKRORLARINING O'RNI

Bizga ma'lumki, yozuvchi va shoirlar badiiy asarlarida so'zlarning shakli hamda ma'no jihatidan turlari bo'lmish omonimlar, sinonimlar, antonimlarni asarlari tilini yorqinroq ochib berish, shuningdek, matnni shakllantirish uchun qo'llaydilar.

So'z yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi takrorlar yordamida birikish deb ta'riflanadi. Takrorlarning ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, ravish takrori, fe'l takrori kabi turlari mavjud. Tog'ay Murod asarlarida so'zlarning takrori asosiy o'rinni egallaydi. Masalan: *Non chuchuk bo'ldi. Non shirin bo'ldi. Ota o'z o'g'lini bir zog'ora nonga almashdi. Ona o'z qizini bir hovuch kepakka almashdi. Odamzod kunjara yeyishgacha bordi. Ona bir eshakli o'tkinchiga kaftlarini uzatdi... Ona o'ngga qaradi, ona chapga qaradi. Bozorda o'zidan boshqa qolmadi. Shunda ona bolasiga boqib ho'ng-ho'ng yig'ladi. Bolasiga boqib uvv-uvv yig'ladi. Ona enkaydi. Bo'yin egdi. Bolasini bo'yniga mindirmoqchi bo'ldi. Ammo bolasi o'zini orqaga oldi. Yo'q ishorasini berdi. Shunda ona bolasini yelkalariga qo'yib-qo'yib oldi. Bolasi ovozi boricha yig'ladi. Ona o'ng gapirmadi – chap gapirdi: – O'chir, bozori kasod! O'chir, zog'ora non! Ona endi bolasini quloq-chakkasi aralash qo'yib-qo'yib oldi. Nihoyat, tayoq otdi. Bolasi jonholatda turdi. Jonholatda onasi yelkasiga osildi. Bo'ynidan quchoqlab oldi. Ona ro'moli uchiga tugiklik bir nimani qo'ltig'iga oldi... Ona yelkasida bola yo'l oldi. Ona qo'ltig'ida tutun yo'l oldi. Bola onasi boshini opichlab bordi. Ovoz berib, yig'lay dedi. Onasidan qo'rqdi. Onasi oyoqlarini chimchilab olishidan qo'rqdi. Bola bor-yo'g'i ing-ing etib bordi. Baribir, ona ko'ksida shalvirab borajak bolasi oyoqlaridan o'yib-o'yib oldi. Ona o'ng gapirmadi – chap gapirdi ... Ona taqqa to'xtadi... Ona bolasini oyoqlaridan ushlab qoldi. Ona yoqasini ko'tarib, ichiga «tuf-tuf» etdi. Bola onasini boshini opichlab-opichlab oldi. – Ena, non... – dedi. Ona parvo etmadi. – Ena, no-on... Ona oyoq ildi... Ona it hurishini... bolasidan ko'rdi... Ona tag'in yo'lida davom etdi. It yana bir hurdi. Ona ana shunda it bor tarafga qarab ketayotganini angladi... (Tog'ay Murod). Ushbu matnda **ona** so'zining takrori bilan*

yozuvchi, birinchidan, onaning o'sha davr qiyinchliklariga bardosh bergan haqiqiy ona timsolini yorqin tasvirlagan bo'lsa, ikkinchidan, mazkur takror matnni shakllantirishga, uni bir butun yaxlit holga keltirishga xizmat qilmoqda.

Sinonimlar takrori. Sinonim leksemalar sememalaridagi atash va vazifa semalari aynan bir xil bo'lib, ifoda semalari farqlanadi. Ammo ifoda semalari har bir leksemada o'ziga xos. Aniqrog'i, «shaxsiy munosabat» har bir leksemada boshqa-boshqa namoyon bo'lgan. U yuz leksemasida «shaxsiy betaraf munosabat» ko'rinishida bo'lsa, *turq* leksemasida «o'ta kuchli shaxsiy salbiy munosabat» tarzidadir. Masalan: *...Botir qo'shchi tumandan aynib keldi. Qo'shchi kalondimog'-kalondimog' qadam bosdi. Kibor-kibor quloch otdi. Kerma qosh-kerma qosh boqdi. Kolxoz idorasi qoshida oyoq ildi. Idora tomiga serdimog' nazar soldi. Gap yo'q, so'z yo'q – narvondan tomladi... Qo'shchi hokimona-hokimona siyosat etdi (Tog'ay Murod).* Mazkur matnda Botir qo'shchining fe'l-atvorini tasvirlash uchun adib *kalondimog'-kalondimog', kibor-kibor, serdimog', hokimona-hokimona* kabi so'zlardan unumli foydalanib qahramonning o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatishini ifodalagan.

Ko'p ma'noli so'zlar takrori. Badiiy asarlarda ko'p ma'noli so'zlar o'z ma'no qirralari bilan bir necha jumla doirasida qo'llanib, o'ziga xos takromi hosil qilgan va ularning bir-biriga bog'lanishini ta'minlagan. Masalan: *U chimildiqqa kirib kelganida, uning ko'zidagi o'tni ko'rgan-u, yuragi shuv etib ketgandi. Holbuki, u damda uning ko'zida yovuzlik emas, kuyovlardagina bo'ladigan hirs o'ti mavjud edi.* Bunda o't omonim so'zining leksik ma'nosi ko'zning olovga o'xshab qizarishi ma'nosida qo'llangan va shu xususiyatiga ko'ra ma'no ko'chish sodir bo'lgan: *ko'zidagi o't – bosh ma'no* (aslida, ko'chma ma'no), *yovuzlik o'ti – jumladagi dastlabki ko'chma ma'no* (*ko'zidagi o'tga nisbatan*), *hirs o'ti – ikkinchi ko'chma ma'no.* Demak, ushbu jumalarning o'zaro birikishida ma'lum ma'noda *holbuki* modal so'zi va *o't* omonim so'zining *olov* ma'nosidagi shaklida ma'no ko'chishi yuz bergan, natijada *o't* so'zi takrorlangan va mustaqil jumlamani o'zaro bog'lashga xizmat qilgan.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» АСАРИДА ҶШШТИШЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ўзбек адабиётининг илк ёзма намуналаридан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари дидактик мазмунга эга бўлиб, унда давлатни идора қилиш усуллари, турли соҳа вакилларининг фаолияти, давлат ва жамият олдидаги бурч ва масъулиятлари ҳақида сўз боради. Асарда турли мавзулардаги масалаларни ёритишда бир қанча лексик воситалар, жумладан, ўшшатиш, метафора, метонимия, синекдоха кабилардан моҳирона фойдаланилган. Айниқса, асарда келтирилган ўшшатишлар унинг бадиий қиммати-ни янада оширган.

Ўшшатиш икки нарса ёки воқеа-ҳодисалар ўртасидаги ўшшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, бўрттириброқ кўрсатиб беришдан иборат бадиий тасвир воситаси, кўчимнинг содда туридир. «Қутадғу билиг»да қўлланилган ўшшатишлар масаланинг моҳияти янада тушунарли, таъсирчан бўлишини таъминлаган.

Тил арслан турур қор эшикдэ йатур,

Айа эвлуг арсық бошиңны йэйур (87)

(Тил ҳовлида ётган [яъни қафасда] ётган арслон кабидир,
Эй қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди).

Келтирилган байтдаги қафас тишлардир, тил эса қафасда ётган арслонга ўшшатиш. Тилнинг қудрати, имкониятлари арслон кабидир. Агар тилдан эҳтиёткорлик билан фойдаланилмаса, бир кун киши бошига бало келтириши мумкин.

Бурундқлуг-ул соз тэвэ бурны-тэз,

Борур қанча йатса тэтир бойны-тэз (93)

(Сўз туя бурнидек жиловланган бўлади,

Туя бўйнидек қаерга бурса, шу томонга боради).

Сўз туя бурнига ўшшаш – унга жилов солса бўлади. Ёхуд у туянинг бўйни кабидир – етовга юраверади. Туя бурнини тўғри томонга йўналтира оладиган жиловдор керак. Сўз ҳам киши томо-

нидан бошқарилмаса, унинг бошига кулфат келтиради. Шунинг учун сўз қўллаш инсоннинг ўзига боғлиқ.

*Киши коңли **тубсиз тэңиз-тэг** турур,
Билиг йунжу болсун кэрэк сай ташы (93)*

(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади).

Киши кўнгли бамисоли денгиз кабидир. Унинг билими эса денгиз тубидаги марвариддир. Инсон ана шу инжуларни сўз орқали денгиздан юқорига чиқаради. Агар бу инжулар денгизнинг тубида қоладиган бўлса, уларнинг тош ёки марваридлигини қандай билиш мумкин? Шунинг учун билими бор инсон ўз билимини бошқаларга улашиши даркор. Билимли киши билимини халққа маълум қилмаса, кимгадир илмини ўргатмаса, унинг олган билими бефойдадир.

***Ақар сув-тэг-ул бу тилин эдга соз,
Қайуқа бу ақса чэчэк унди туз (431)***
(Тилдан чиқадиган эзгу сўз оқар сув кабидир,
Бу (сув) қаерга оқса, ҳаммаёқда чечак унади).

Ушбу мисраларда тилдан чиқадиган эзгу сўз оқар сувга қиёсланган. Оқар сув қаерга оқса, ўша жойда чечаклар унади, яшиллик пайдо бўлади. Эзгу сўз ҳам киши кўнглига оқар сув каби таъсир ўтказади. Эзгу сўзни тинглаганда инсоннинг кайфияти кўтарилади, кўнгли чоғ бўлади.

Ҳозирги кунда бир гуруҳ олимлар сўзнинг инсонга ва наботот оламига таъсирини ўрганиб чиқдилар. Тажрибалар давомида ақл бовар қилмас натижаларга эришдилар. Олимлар иккита бир хил гулни тажрибада синаб кўришди. Биринчи гулга яхши, эзгу сўзларни, иккинчи гулга эса кўпол ва дағал сўзларни мунтазам равишда айтиб боришди. Яхши ва эзгу сўзлар айтилган гул кундан-кунга барқ ура бошлади. Кўпол ва дағал сўзлар айтилган гул эса сўлиб қолди. Сўзнинг нафақат инсонга, балки ҳайвонот ва наботот оламига ҳам таъсири беқиёслигини ушбу асар мисолида яққол кўриш мумкин.

*Билиглиг сози йэркэ **сув-тэг** турур,
Ақытса сувуг йэрдэ нэъмат унур (197)*

(Билимлининг сўзлари ер учун сув кабидир,
Сувни оқизилса, ерда анвойи неъматлар унади).

Билимли инсоннинг сўзлари сувга қиёс қилинган. Сув табиат ва инсон, жамики жонзотлар учун ҳаёт рамзидир. Билимли киши ҳам жамият ва давлат учун сув ва ҳаводек зарур. Биргина оқил ва доно киши минглаб нодон ва ақлсиз одамлардан афзалроқдир. Нодон киши жамият учун хатарли. Чунки нодоннинг ақли бўлмайди, уни турли ғаразли ниятли кишилар ўз оқимларига юргизишлари мумкин. Доно ва оқил киши эса ўз қарашларида содиқ туради, ҳеч қандай куч уни ўз мақсадидан чалғитолмайди:

*Қара қарны тодса кор уд-тэг йатур,
Иава созкэ авнур озин сэмритур (201)*
(Жоҳил, қорни тўйса, ҳўкиздеқ ётади, кўр,
Беҳуда сўзга ғарқ бўлиб ўзини семиртиради).

Жоҳил киши ҳўкизга ўхшатишган. Унинг дарди фақат қорин тўйдириш ва беҳуда умр ўтказиш. Жоҳил сўздан сўзнинг фарқини билмайди. Беҳуда ва кераксиз сўзларга ҳам қулоқ тутиб ётаверади. Натижада жоҳил кишининг онги беҳуда ва кераксиз сўзлар билан тўлдирилган бўлади. Ҳўкиз гапга тушунмаганидек, нодон ва жоҳил киши ҳам эзгу сўзларни тингламайди. Чунки унинг онги зарарли ва кераксиз сўзлар билан тўйинтирилган.

Доно ва оқил киши эса эзгу ва зарар келтирувчи сўзларни бир-биридан фарқлай билади. Зарарли сўзларни айтишдан ва эшитишдан қочади. Унинг кўнгли эзгу сўзларга тўла бўлади. Бошқа кишиларга ҳам ўзининг эзгу сўзларидан улашади.

«Қутадғу билиг» асарида турли мансабдор шахсларнинг фаолияти, улар эга бўлиши зарур хусусиятлар ҳақида сўз боради. Жумладан, асарда элчиларга алоҳида аҳамият берилиб, уларга икки давлат ўртасидаги муҳим алоқаларни таъминловчи восита сифатида қаралган. Элчилар эга бўлиши талаб қилинган бир қанча хусусиятлар келтирилган.

*Сози болса йумшоқ шакар-тэг сучиг,
Сучиг созкэ йумшар улуғ ҳам кичиг (427)*
(Сўзи юмшоқ, шакардек ширин бўлса,
Ширин сўзга улуғ ҳам, кичик ҳам юмшайди).

Бу ерда ширин сўз шакарга қиёсланган. Ширин сўз шакардек ширин бўлади. Элчиларнинг ҳам сўзи шакардек ширин бўлиши даркор. Чунки элчи икки давлат ўртасидаги алоқани таъминловчи шахс ҳисобланган. Икки давлат ўртасидаги алоқа ва зиддиятлар элчиларнинг сўзларига боғлиқ бўлган. Шунинг учун улардан тадбиркор ва ишбилармонлик, шу билан бирга, сўзамол ва мулозим бўлиш талаб этилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Қутадғу билиг» асарида бир қанча пексик воситалар қўлланган, улар асарнинг бадиий қийматини белгилайди. Асарда қўлланилган ўхшатишлар масаланинг моҳиятини тушунишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф / Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи Б.Тўхлиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990.
3. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент, 1982.

МАЪНО КЎЧИРУВЧИ ВОСИТАЛАР

Ҳар бир лексема лисоний бирлик сифатида мазмун мундарижасига ҳам эга. Лексеманинг мазмун мундарижаси денотат ёки референт деб аталадиган борлиқдаги нарса, ҳаракат, белги, миқдор ифодалайдиган тушунчаларни англатади. Масалан, борлиқда [юз] деб аталувчи киши бурни икки томонининг пешонадан ияккача бўлган қисми мавжуд. Шу асосда киши онгида «юз» тушунчаси вужудга келган. Мазкур тушунчалар асосида эса семема (лексема маъноси) шаклланади. Тушунча билан маъно битта нарса эмас, улар фарқли хусусиятга эга. Масалан, инглиз, рус, немис тилида сўзлашувчи кишиларнинг онгида «ака» ва «ука» тушунчалари бор. Бироқ бу тушунчалар [brather] (инглиз), [брат] (рус) ва (bruder) (немис) лексемаларида битта маъно (семема)да бирлашган. Ёки [юз], [бет], [башара], [чехра], [ораз] лексемалари битта тушунчани ифодалайди, лекин маънолари ўзаро фарқланади.

Лексеманинг мазмун силсиласи бўлган семемани ташкил қилувчи аъзо – сема. Номема товушларнинг турлича комбинациялари асосида ташкил топганлиги каби ана шу семаларнинг турлича бирикуви ва баъзиларининг ўрин алмашинуви асосида турли мазмундаги семема вужудга келади. Бу семемаларнинг семик таркиби қуйидагича:

[юз] – «одамга хос», «бошнинг олд қисми», «буруннинг икки томони», «пешонадан ияккача», «бурундан қулоққача», «қўлланилиши чегараланмаган», «услубий бетараф», «туркий қатламга оид», «умумистеъмол»;

*Эй юзимни даҳр аро мисли қамар қилган ўзинг,
Банд-бандим сўйлатиб, аҳли назар қилган кўзинг.*

[жамол] – «одамга хос», «бошнинг олд қисми», «буруннинг икки томони», «пешонадан ияккача», «бурундан қулоққача», «қўлла-нилиши чегараланган», «бадийий услубга хос», «арабий қатламга хос».

*Сенинг хуснинг бизим кўзларга токи тола нур бермас,
Жамолинг богида асло тамошо айлаюб бўлмас.*

Ҳар иккала лексема ҳам бир тушунчани ифодалайди. Уларнинг мазмун мундарижаси – семемаларининг семик таркиби фарқланади.

Лексемалар семемаларининг аташ семалари денотатнинг инъикоси – тушунчани ифодалайди. Ҳар бир лексема семемаси ўхшаш ва фарқловчи семага эга. Ўхшаш сема уларни гуруҳларга бирлаштиришга, фарқли сема эса ажратишга хизмат қилади.

Лексеманинг нутқий қўлланилишидаги варианты сўз бўлиб, улар турлича матний қуршов асосида ҳар хил хусусият касб этади.

Лексема икки томонга эга тил бирлигидир. Аниқроғи, у шакл ва мазмун томонларидан иборат рамздир. Қайд қилиш лозимки, тил рамзларининг (лексемаларнинг) шакл ва мазмун томони хусусий терминлар билан аталади. Систем тилшуносликда лексеманинг шакл томони номема дейилади. Номема фақат лексеманинг шакли (моддий қобиғи, ташқи томони)га нисбатан ишлатилади. Лексеманинг мазмун томони (маъно ички томони, сигнификати) эса семема номи билан юритилади. Демак, **лексема=номема+семема**.

Номема тилга хос томондир. У онгимизда муайян фонемалар тизмаси сифатида мавжуд. Номеманинг фонемалар тизмасидан иборатлиги ички нутқ жараёнида (киши фикр юритганда, шеър ёки матни ичда, товуш чиқармай ўқиганда) аниқ маълум бўлади.

Назмий нутқда номема катта аҳамиятга эга. Қофия, радиф, тажниснинг ўнлаб турлари, қалб, сажъ, тасритъ, тасмит, тааттуф, ҳарфий ва лафзий санъатлар номеманинг хусусиятларига таянади. Лекин тил лексемаларининг илмий тадқиқидаги асосий таянч нуқта лексемаларнинг ички томони семема ҳисобланади. Масалан, бадийий актуаллашган сўзни олиб кўрайлик. Ўзбек тилида

ўрамоқ, буркамоқ, чулғамоқ, чирмамоқ тарзидаги маънодош сўзлар қатори мавжуд бўлиб, буркамоқ сўзида ўрамоқ сўзига нисбатан ўраш белгиси анчайин ортиқ, яъни унинг маъно курилишида «ҳеч бир очиқ жойини қолдирмай» деган қўшимча ифода семаси мавжуд.

*Само боғида ёлғиз барғи ойинг зор титрайди,
Бу титроқ ваҳмасидин жонни **буркар** титроқлар.*

Худди шундай қўнмоқ сўздан кўра *инмоқ* сўзида маъно нозиклашади.

*Лоланинг жомига тегиб синди жом,
Кўксимдан лолага бориб **инди** жон.*

Эски ўзбек тилида кенг қўлланган «ўлмоқ» семемали бирликлар XVII – XVIII асрлар тилида ҳам ишлатилган. Вафот этмоқ, ул дунёга кетмоқ, шаҳид бўлмоқ, жаҳаннамга йиборилмоқ, дунёдин нақл қилмоқ, дорул-фанодин дорул-бақога рихлат қилмоқ, дунёдин ўтмоқ каби.¹ Сирожиддин Саййиднинг поэтик тилида мазкур ҳолат ўзига хос тасвир ифодасини топган.

*Менинг султонларим кетди,
Асл хоқонларим кетди.
Менга қадим минорлардан бир сас етар,
Шул сас менинг кўнғлим охир, **серфайз** етар.
Менга дунё керак эмас, бир хас етар,
Яссавийлар ётган азиз ерларингдан.*

Сер префикси тожик тилидан ўзлашган бўлиб, «асосдан англашилган предметга эгалик» семаси билан *-ли, -дор* аффиксли сифатларга синоним бўла олади: Шоирнинг «Илинж» шеърисидаги *серфайз* сўзи *файзли* тарзда ишлатилса ҳам бўлади, аммо *сер* префикси билан ясалган сифатларда белгининг «мавжудлиги» семасидан ташқари унинг ортиқлиги семаси ҳам мавжуд. Масалан, *серфайз* сўзининг нафақат «*файзли*», балки «*файзи кўп*» маъносида келиши. Шеърда вазн талабига кўра иккинчи сатрдаги *кўнғлим* сўзидаги тушум келишиги белгисиз қўлланил-

---

¹ Холмонова З. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. авто-реф. – Тошкент, 2009. – Б.41.

ган. Аслида, бу ўринда *кўнелимни* бўлиши керак эди. Услубий қўлланилишига кўра ўзининг сиққлиги билан ажралиб турувчи синтактик шакллар даражалари қўлланилса, аналитик шакли сифатлар эса публицистик, илмий нутқ услубларида ишлатилади. Сифатлардаги модал шакллар ҳам айрим услубий хусусиятларга эга. Модал маъно берувчи аффикслар ўзи бирикиб келаётган сифатлар маъносини тубдан ўзгартирмайди, балки уларга қўшимча эмоционал-таъсирчан оттенкалар севиш, ачиниш, эркалаш, киноя кабиларни қўшади: *-гина (-қина, -кина)* аффикслари сифат ўзакларига қўшилгандагина ёқимтойлик, кичиклик, озроқлик маъноларида келади.

*Шеър айтишни салпалгина ўргандим мен,
Чинорларда йиғлаб ётган барғларингдан.*

Ҳозирги ўзбек тилида *-гина (-кина, -қина), -ча, -чоқ, -чак, -лоқ, -хон, -ой, -вой* типдаги аффикс ва аффиксоидлар сўзловчининг объектив борлиққа, ўз нутқига бўлган модал муносабатини билдириб келувчи субъектив баҳо шакллари дир. Бу шакллар севиш, эркалаш, кичрайтириш, камситишни кучайтириш каби коннотатив маъноларни ифодалайди.

*Эркак елкасида қизчаси билан
Бугдойзордан ўтиб боради.
Бошқа юраклар оғирлик қилар,
буни кўкка чўза билади.*

Морфологик воситаларнинг бадий матндаги эстетик воситасининг намоён бўлиши хилма-хилдир. «Махсус сўз формалари воситасида, шунингдек, маълум бир грамматик маъно функцияга эга бўлган сўз формасини махсус қўллаш орқали экспрессивлик-эмоционаллик ифодаланиши», шубҳасиз, ана шу функциянинг воқе бўлишидир.

RASMIY USLUBNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Hozirgi kunda dunyo bo'yicha davom etayotgan globallashtirish va standartlashuv jarayoni tilshunoslik sohasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Natijada aniqlik, qisqalilik va lo'ndalilik tamoyiliga asoslangan o'zbek tili rasmiy uslubini yaratish muammosini ko'ndalang qo'ydi.

To'g'ri, hozirgacha o'zbek tili rasmiy uslubini yaratish bo'yicha juda ko'plab ishlar: maqolalar, kitoblar, malakaviy bitiruv ishlari hamda nomzodlik dissertatsiyalari qilingan. Ammo jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar, komputerga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi va turli davlatlar o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning rivojlanishi komputerga xoslangan, o'zbek adabiy tili imkoniyatlariga tayangan mukammal og'zaki va yozma shakldagi yangi rasmiy uslubni yaratishni taqozo etmoqda.

Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi. Nega o'zbek tilining mukammal rasmiy uslubi shakllangan emas? Bunga 2 ta asosiy sababni ko'rsatish mumkin:

1. O'zbekistonning azaldan agrar davlat ekanligi, sanoatlashtirish va bunda fan-texnika yutuqlaridan foydalanish mustaqillikdan keyin yo'lga qo'yilganligi.

2. Sovet davrida O'zbekistonda davlat tili rus tili bo'lganligi, sanoatda rus tili qo'llanganligi. Barcha rasmiy hujjatlar (huquqiy, tibbiy, iqtisodiy, o'quv-me'yoriy va h.k.) faqat rus tilida bo'lganligi. Natijada o'zbek tili o'z holiga tashlab qo'yilib, fan-texnika bilan yonma-yon evolyutsion rivojlanishni boshdan kechirganligi.

Rasmiy uslubni ishlab chiqish 3 qismni o'z ichiga oladi:

1. Grammatika;
2. Xrestomatiya;
3. Lug'atlar.

Rasmiy uslubning grammatika qismi an'anaviy tilshunoslikka tayangan holda, ammo nisbatan sodda va standartlashtirilgan ko'rinishda bo'ladi. Bu esa shu tilda ish yurituvchi va til o'rganuvchilar uchun qator qulayliklar yaratadi.

Xrestomatiya rasmiy uslubning amaliy qismi sifatida yaratiladi. U rasmiy uslubda yozilgan matn namunalari, hujjatlar va ish yuritish qog'ozlari jamlanmasidan iborat bo'ladi.

Lug'atlar rasmiy uslubda ishlatiladigan so'zlarning majmuasidan tashkil topadi. Bu lug'atlar orfografik, izohli va chastotali lug'atlarni o'z ichiga oladi.

O'zbek tili rasmiy uslubini yaratishda quyidagi mezonlarga amal qilinishi zarur:

- fikrni tasvirlaydigan (his-tuyg'ularni emas) so'zlardan foydalanish;
- so'z shakllaridan eskirgan, kam qo'llaniladigan, faqat so'zlashuvda ishlatiladigan, gumon, taajjub, kinoya, erkalash ma'nolarini beradigan shakllarni ishlatmaslik;
- har bir so'z bir ma'noga ega. Sinonim qatoridagi so'zlarni aniq izohlash hisobiga bir-biridan ajratish. Omonim, ko'p ma'noli so'zlardan qutulish;
  - so'zlarni ko'chma, kesatish, hazil ma'nolarida ishlatmaslik;
  - gap konstruksiyalarini tartiblash, aniq va qisqa izohlash, minimallashtirish va sanab chiqish;
  - ideoma, maqol va hikmatli so'zlardan rasmiy uslubga xoslarini ajratish;
  - rasmiy uslubni yaratishdagi tamoyillar quyidagilardir:
    - 1) o'zbek tilining adabiy uslubiga (uning to'liq ma'lumotlar bazasiga) tayanish;
    - 2) diplomatik huquq, biznes, aniq fanlar, fan-texnika, informatika, meditsina, sport kabi sohalarni qamrab olish;
    - 3) komputer imkoniyatlari talablari va istiqbollardan kelib chiqish;
    - 4) ingliz tili tajribasidan unumli foydalanish;
    - 5) o'zbek tili rasmiy uslubini optimallikka yaqinlashtirish.

Rasmiy uslubning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash uchun ushbu uslubda yozilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Jinoyat kodeksi, Prezident farmonlari, ish yuritish qog'ozlari, meditsina, biznes sohalari bo'yicha komputer mutaxassisi yordamida maxsus dastur tuzilib, bu dastur orqali ularda qancha so'z ishlatilganligi hamda ushbu so'zlar necha marta qaytarilganligi hisoblab chiqiladi. Shu tariqa rasmiy uslubda eng ko'p va eng kam qo'llangan so'zlar miqdori aniqlanib, ular ushbu uslubning leksik-semantik bazasini yaratishda asos qilib olinadi.

Aniqlangan soʻzlardan eng faol ishlatiladigan soʻzlar leksik xususiyatlari, yaʼni polisemantik, omonimik va sinonimik jihatdan tahlil qilinib, ushbu soʻzlar rasmiy uslubda qaysi maʼno, shakl va koʻrinishda kelishi izohlab beriladi.

Masalan, bozor soʻzining polisemantik jihatdan tahlilini olaylik:

«Bozor – fors-tojik tilidan olingan. Maʼnolari:

1. Aholi savdo-sotiq qiladigan maxsus joy. M: Mol bozori.
2. Shunday joyda savdo-sotiq qilinadigan kun. M: Erta chorshanba bozor, oʻn juftini menga qoldir, ertaga sotib, chaynab turaylik (Oybek).
3. Koʻchma. Shovqin-suron, tartibsizlik holati. M: Bugun dala shiyponida bozor boʻldi (Sh. Rashidov).
4. Iqtisodga oid atama. Tovar, mol almashinuv muhiti. M: Ichki bozor, jahon bozori.
5. Bozor (erkaklar ismi)»

Keltirilgan maʼnolardan ikkinchi va uchinchi rasmiy uslubga xos emas. Chunki 2-maʼnoda aniqlik, loʻndalik mezoniga amal qilinmagan. 3-maʼno esa koʻchma maʼno kasb etadi. Maʼlumki, rasmiy uslubda koʻchma maʼnoli soʻzlar ishlatilmaydi. 5-maʼnoda esa ism keltirilgan. Rasmiy uslubning qoʻllanish sohasida bu maʼnoga ehtiyoj boʻlmasligi aniq. Demak, bozor soʻzining faqat 1- va 4-maʼnolari shu uslubga xos.

Shunday qilib, oʻzbek tili rasmiy uslubining yaratilishi quyidagi afzalliklarni yuzaga keltiradi:

- rasmiy jarayon va rasmiy hujjatlar boʻyicha ish yuritish yengilashadi;
- turli davlatlar oʻrtasidagi diplomatik munosabatlar tezkor va optimal rasmiy uslub orqali amalga oshiriladi;
- xalqaro tashkilot va ularda qabul qilingan qarorlarni komputer tarjima dasturlari orqali istalgan tildan oʻzbek tiliga tarjima qilish yoʻlga qoʻyiladi;
- eng muhimi, oʻzbek tilini standartlashib, dunyoviy tillar darajasidagi tilga aylantirish imkoniyati paydo boʻlishiga erishiladi;
- natijada oʻzbek tilini oʻrganuvchilar va shu tilda gaplashuvchilar soni ortib boradi;
- bu uslub natijasi oʻlaroq transport va koʻchalarda uchraydigan reklama va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning oʻramidagi xatoliklar (leksik, morfemik, orfografik) bartaraf etiladi.

Xullas, hozirgi kunda tilshunoslar oldida turgan eng muhim va dolzarb vazifa oʻzbek tilining mukammal rasmiy uslubini yaratishdir.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ ТИЗИМИДА ТАҚЛИДЛАР

Ўзбек тили грамматикасида тақлид сўзлар, уларнинг ўрганиши тарихи, ўзига хос хусусиятлари, ўзбек тили таркибидаги ютган ўрни хусусида гапирганда, уларнинг ўзига хос хусусиятлари туфайли мустақил сўз туркумларига ҳам, ёрдамчи сўз туркумлари сирасига ҳам кирмаслиги таъкидланади. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсликларида тақлидлар алоҳида олинган сўзлар туркуми деб юритилмоқда.

Тақлид сўзлар объектив оламдаги хилма-хил товушлар ҳамда нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг образли ҳолатларига тақлид қилиш орқали пайдо бўлган сўзлардир.

Тақлид сўзлар ҳам маълум маъно англатади. Бундай сўзларнинг вазифаси, бир томондан, тақлид қилинаётган товуш, ҳаракат ёки турғунликнинг образли ҳолатини ифодалаш орқали предмет ва ҳодисалар ҳақида маълумот беришдан иборат. Масалан, *шир-шир*, *шар-шар* тақлидий сўзлари ёрдамида сувнинг оқаётганини, шу билан бирга, унинг қандай оқаётганини билиб оламиз. Демак, тақлидий сўзлар маъноси нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг аниқ жараёнлари билан изоҳланади. Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида тақлид сўзлардан моҳирона фойдаланганини кўришимиз мумкин:

Ғира-шира қоронғуликда Қува масжидининг минорасидан азон товуши эшитилади (9). Гапда қўлланган тақлидий сўз ёруғлик даражасининг нисбатан пастлигини билдириб, қайси вақтдаги намоз ўқилиши арафаси эканидан ҳам дарак бермоқда.

Кўлнинг нариги четидан тоғ этагигача бир нур йўлкасида тўлқинлар жимир-жимир гавҳар жилвасига ўхшаб кўзни қамаштиради (473).

Тақлидий сўзларга хос муҳим морфологик белгилардан бири уларнинг бошқа сўз туркумларидан ясалмаслигидир. Тақлидий сўзлар бошқа сўз туркумлари ҳисобига бойимайди, аммо уларнинг ўзидан маълум грамматик шакллар воситасида янги тақлидий сўз ҳосил қилиш мумкин: *шиқ+ир=шиқир*, *тақ+ир=тақир*, *лик+анг=ликанг* каби.

Тақлидий сўзлардан алоҳида қўшимчалар ёрдамида бошқа сўз туркумларини яшаш имконияти мавжуд: *хурр+ак=хуррак, варр+ак=варрак* ва ҳ.к.

Демак, ўзбек адабий тилининг сўз яшаш тизимида тақлидий сўзлар ҳам маълум ўрин тутди.

**М.А.Абжалова,
тадқиқотчи**

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИДА ЛИНГВИСТИК МОДУЛЬ ТУШУНЧАСИ

Илм-фаннинг ривожланиши ва янгиликларнинг кўпайиши, инновацион технологияларнинг тараққий этиши натижасида, мавжуд терминларга ҳам муносабат ўзгармоқда. Терминларнинг маъно кенгайиши ёхуд маъно торайиши кузатилмоқда. *Модуль* термини лотинча *modulus* сўзидан олинган бўлиб, «кичик ўлчам» деган маънони англатади. Кўп ҳолларда ушбу термин нарсанинг бутунлигига зарар етказмасдан унга қўшимча ишлов бериш имконини берадиган моддийликка нисбатан ҳам қўлланади.

Дунёда кўп фойдаланувчиларига эга «Википедия» сайтида модуль терминининг юқорида биз келтирган таърифидан ташқари маълум соҳалар доирасидаги аҳамиятини ҳам ўқишимиз мумкин.

Информатикада: 1) модуль – дастур файли; 2) модуль – кодни ташкил қилувчи объект; 3) модуль – компьютер совутадиған система жамланмаси; 4) MOD мусиқий файл формати.

Математикада: 1) абсолют баландлик; 2) вектор модули; 3) автоморфизм модули; 4) бир системадаги логарифмни бошқа системадаги логарифмга ўтказиш коэффициентини, шунингдек, катталикнинг абсолют қиймати ва ҳ.к.

Механикада: 1) Юнг модули; 2) эластиклик модули; 3) силжиш модули ва ҳ.к.

Бошқа соҳаларда: модуль – дастурнинг тугалланган функционал қисми; модулли ўқитиш – замонавий таълим, яъни билим даражаси бўйича босқичма-босқич ўқитиш; модуль – реклама босмасида графиклар ўлчами ва ҳ.к.

Тилшуносликнинг компьютер лингвистика соҳасида лингвистик модуль термини бугунги кунда муҳим аҳамият касб этмоқда. Зеро, табиий тилнинг компьютер тилига ўтказилиши, яъни компьютер тизими орқали матнга ишлов бериш турли йўллариининг яратилиши кузатилмоқда. Бунинг учун эса чет тилларнинг лингвистик

дастурлари ишлаб чиқилган, ҳозирда улар такомиллаштирилмоқда. *Лингвистик модуль* ана шундай лингвистик дастурларнинг яратилишига асос бўлувчи лингвистик формула ҳисобланади. Лингвистик таъминот эса ушбу элементлар мажмуини ташкил этади. Лингвистик модуллар қанчалик аниқ бўлса, дастурнинг мукамаллиги шунчалик чуқурлашади. Лингвистик дастурларнинг лингвистик модулларини яратишда адабий тил меъёрлари асос бўлади.

Маълумки, тил ўзгарувчан ва ҳар бир тилнинг ўз луғат бойлиги мавжуд. Аммо ҳажм қанчалик катта бўлса, аниқлик шунчалик мавхумлашади. Ҳар бир сўзнинг қўлланиш шаклларини модуль қилиб дастурга киритиш мушкул вазифадир. Ўзбек адабий тилида саксон мингга яқин сўз мавжуд. Биргина от туркумига оид сўзларнинг шаклларини яратиш тилшуноздан анча диққат ва меҳнатни талаб этади. Мақсадга тезроқ эришиш учун ҳар бир туркум доирасида сўзларнинг лингвистик модули яратилади, яъни сўз-шакллар моделлаштирилади. Сўнгра ўша сўз каби киритилган қўшимчалар комбинациясини олиш эҳтимоли бўлган сўзлар гуруҳланади.

От туркумини моделлаштиришда ўзак сўзларга қўшиладиган қўшимчалар қуйидагича белгилаб олинди:

— кичрайтириш-эркалаш қўшимчалари: $k_e[7] = \{-cha, -choq, -jon, -xon, -oy, -bek, -loq\}$;

— «илиқ муносабатни ифодалаувчи» қўшимча: $i_m = -gina$;

— қарашлилик қўшимчаси: $q_q = -niki$;

— ўрин-жой оти қўшимчаси: $u_j = -dagi$;

— чегаралаш қўшимчаси: $ch_q[3] = \{-gacha, -kacha, -qacha\}$;

— кўплик аффикси: $k_a = -lar$;

— келишиқ қўшимчалари (вариантлари билан): $k_q[7] = \{-ning, -ni, -ga, -ka, -qa, -da, -dan\}$;

— эгалиқ қўшимчалари: $e_q[9] = \{-m, -im, -ng, -ing, -lari, -miz, -imiz, -ngiz, -ingiz\}$;

— субстантив шакл ясовчи қўшимча: $sh_y = -lik$.

Келтирилган қўшимчаларни ўзакка бириктириш модулига қуйидаги мисолларни келтириш мумкин (A =асос, N =ҳосила сўз):

1. $N = A \cup k_e[7]$; $bolajon = bola \cup jon$ ($N = bola$)

2. $N = A \cup i_m$; $bolagina = bola \cup gina$

3. $N = A \cup q_q$; $bolaniki = bola \cup niki$

4. N=A∪u_j; boladagi=bola∪dagi
5. N=A∪ch_q[3]; bolagacha=bola∪gacha
6. N=A∪k_a; bolalar=bola∪lar
7. N=A∪k_q[7]; bolaning=bola∪ning
8. N=A∪e_q[9]; bolam=bola∪m
9. N=A∪k_e[7] ∪ k_a; bolajonlar=bola∪jonlar
10. N=A∪k_e[7] ∪ e_q[9]; bolajonim=bola∪jonim
11. N=A∪k_e[7] ∪ k_a∪ e_q[9]; bolajonlarim=bola∪jonlarim
12. N=A∪k_e[7] ∪ e_q[9]∪k_q[7]; bolajonimga=bola∪jonimga
13. N=A∪k_e[7] ∪ k_a∪ e_q[9] ∪ k_q[7]; bolajonlarimga=bola∪k_q[7];jon∪ k_q[7];lar∪ k_q[7];im∪ k_q[7];ga
14. N=A∪k_e[7] ∪ e_q[9] ∪u_j; bolajonimdagi=bola∪jonim∪dagi.

Моделлаштириш шу тартибда давом эттирилади.

Сўз туркумларининг лингвистик модулини яратишда амалий натижага эришиш мақсадида, аввало, уларга шакл ясовчи қўшимчалар ва уларнинг комбинацияси сўзларга бириктирилиб, лингвистик базага киритишни оптимал йўл деб олдик. Сабаби сўз ясовчи қўшимчалар салмоқли. Ишнинг дастлабки босқичи тугатилгач, келажакда сўз ясовчи қўшимчалар ва уларнинг аранжировкаси ҳам қамраб олинishi кўзда тутилди. Аммо бу ясама сўзлардан воз кечилди дегани эмас. **Саноқ** (сон+оқ), **ўроқ** (ўр+оқ), **ўқувчи** (ўқи+в+чи), **англамоқ** (онг+ла) каби ясама сўзлар «автоматик ҳосила»¹ сифатида лингвистик таъминотга киритилди. Сон от туркуми, *саноқ* сифат туркуми сифатида, *ўр* феъл туркуми, *ўроқ* от туркуми, *ўқи* феъл туркуми, *ўқувчи* от туркуми, *онг* от туркуми, *англа* феъл туркумига оид сўзлар сифатида олинади. Бунда, сўзларга ясовчи қўшимчалар қўшилганда, ўзақда рўй берадиган товуш ўзгаришларига алоҳида эътиборнинг камайishi ва иш ҳажмининг кенгайишининг олдини олади.

Ишни бажаришда, яъни матн таҳририни амалга оширувчи дастурнинг лингвистик базасини яратишда ҳар бир сўзнинг қўшимчалар билан келиш ҳолатини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш катта

¹ «Автоматик ҳосила» сўзларга қўшимчалар қўшиш жараёнида ҳосила сўзда рўй берадиган товуш ўзгаришларининг лингвистик таъминотда айнан сақланишидир.

ютуқларга эришишга имкон яратади. Аммо бунга кўп меҳнат талаб қилиниши ҳисобга олиниб ишнинг оптимал варианты ўйлаб чиқилди. Бунда ҳар бир туркум доирасидаги сўзлар, яъни туркум таркиби маъно гуруҳларига ажратилади. Шунинг назарда тутиб от туркумидаги сўзларнинг семантикаси ва аффикслар комбинациясини ўзига бириктиришдаги яқинликлари ҳисобга олиниб маъно гуруҳларига бўлинди.

Ҳозирги кунда матнларни таҳрир қилувчи турли дастурий таъминотлар мавжуд. Бу дастурий таъминотлар чет давлатларда яратилган ва ўша давлат тилининг лингвистик базасига эга ҳамда ўша давлат тилининг меъёрларидан келиб чиққан ҳолда тайёрланган. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир қилиш ҳозирги кунда инсон меҳнати билан амалга ошириб келинмоқда, бу эса, ўз навбатида, матнларни таҳрир қилишга кетадиган вақтнинг кўп талаб этилиши, иқтисодий харажатларнинг ошиши, инсон томонидан қилинадиган хатоларга йўл қўйилиши каби масалаларнинг ечимлари устида бош қотиришга олиб келади. Шу боисдан ўзбек тилидаги матнларни таҳрир қилувчи дастурий таъминот яратиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и компьютерная лингвистика: Учеб. пособие / Под ред. Е.И.Большакова и др. – М.: МИЭМ, 2011.
2. Коваль С.А. Лингвистические проблемы компьютерной морфологии. – СПб., 2005.
3. Крылов С.А., Старостин С.А. Актуальные задачи морфологического анализа и синтеза в интегрированной информационной среде STARLING // Тр. междунар. конф. Диалог'2003 (<http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Krylov.htm>)
4. Леонтьева Н.Н. Автоматическое понимание текстов: системы, модели, ресурсы. – М., 2006.
5. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV. Компьютерная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989.
6. <http://en.wikipedia.org>. Computational linguistics.
7. <http://www.redaktoram.ru>

МАТНИИ АВТОМАТИК ТАРЖИМА ҚИЛИШДА ЭЛЕКТРОН ЛУҒАТЛАРНИНГ ЎРНИ

Автоматик таржима терминиға аввалги ишларимизда изоҳ берилган бўлса-да, ишимизнинг йўналиши учун бир оз аниқлик киритиб оламиз. Бугунги кунга келиб компьютер орқали бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш оддий ҳолга айланди. Негаки вақт, маблағ, қулайлик каби барча соҳаларда оптималликка бўлган талабнинг инсоният фаолиятига таъсири натижасида, компьютер чексиз имкониятларни тақдим этмоқда. Яъни дунё тилларини тушунишда нафақат сўзларни автоматик излаб топиш, балки муайян турдаги матнларни ҳам тез фурсатда таржима қилиш борасида янги тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Автоматлаштирилган луғатчилик борасида ривожланган давлатларда қилинган баъзи ишларни эслатишнинг ўзи кифоя: Lingvo11, Cambridge dictionary, Oxford dictionary ва ҳ.к. Аммо шу кунгача муайян тилдаги матнни бошқа бир тилга мукамал таржима қилиб берувчи таржимон дастурнинг яратилмаганини қуйидаги бир нечта сабаблар билан боғлаш мумкин: *лексеманинг контекстдаги маъно моҳияти, лексеманинг лингвокультурологик хусусияти, лексема семантик майдонларининг кенглиги, тилларнинг турли тил қоидаларига мувофиқлиги, яъни шакл ва мазмун номутаносиблиги ва ҳ.к.*

Исталган тилдаги бир турдаги матнни автоматик таржима қилишда компьютерда муайян лингвистик таъминотнинг бўлиши талаб қилинади. Бу таъминотда луғат мавжуд бўлиб, унда тартибланган лингвистик бирликлар рўйхати акс этади. Ҳар бир лингвистик бирлик маълум маънода лексик, грамматик, семантик, семантик-синтактик масалаларни автоматик таҳлил ва синтез қилишга мўлжалланган бўлади. Семантика нуқтаи назаридан автоматик луғатда турли кўринишдаги тил белгилари моделининг тартибланган рўйхати акс этади.

Тил тузилиши ҳамда матнни таҳлил ва синтез қилишнинг аниқ вазифаларига асосан, лингвистик таъминотда қуйидаги бирликлар луғатининг мавжуд бўлиши зарур:

1. Лексик асос.
2. Лексемашакл.
3. Сўз бирикмаси (сўз бирикмаси валентликлари).
4. Синтактик гап структуралари.

Лингвистик таъминотни тузишда луғатни шакллантириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Луғатчилик борасида шу кунгача қилинган ишларга таяниб автоматик таржимани самарали амалга оширишда муайян талабларни қондирувчи луғатлар тизими тузишга ҳаракат қиламиз. Бунинг учун қуйидаги тартибда инглиз ва ўзбек тилининг чоғиштира грамматик луғатини тўплаш керак:

1. Инглиз ва ўзбек тилидаги лексемаларни таркиб топтирувчи суффикс, префиксларнинг семантик луғати (бунда ҳар қайси қўшимчанинг муайян сўз туркумини ҳосил қилиши аниқланади).

2. Жамланган суффикс ва префиксларнинг логик луғати (бунда юқорида тўпланган қўшимчалар асоси қайси сўз туркумга қўшилиб, иккинчи сўз туркумини ҳосил қилишлиги аниқлаштирилади).

3. Сўз туркумлари бўйича луғат: ҳар бир луғатда ўрин олган лексемаларга қўшилиш мумкин бўлган грамматик воситаларнинг ўрни ва таржимадаги ҳолати кўрсатилади. Масалан, инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш учун қуйидаги сўз бирикмаларини таркиб топтирувчи бирликлар кетма-кетлиги берилиши керак:

My book => Менинг китоб+им

To my book => китоб+им+га

To my picture of book => китоб+даги расм+им+га

To my books' picture => китоб +лар+им+нинг расм+и+га

To my interesting book => қизиқарли китоб+им+га

To my book which is interesting => қизиқарли бўлган китоб+им+га

Сўзларнинг, албатта, юқоридаги сўз бирикмаси кўринишида эмас, балки грамматик воситаларнинг қўшила олиш имконияти даражасида вариативлиги берилади.

4. Лексемашакллари юзага келтирувчи грамматик воситалар луғати: модал феъллар, эгалик қўшимчалари, келишиқ қўшимчалари, предлог ва ҳ.к.

4. Лексемаларнинг омонимик, полисемантик ҳамда синонимик жиҳатдан уларни бир-биридан фарқловчи кодли таснифи.

Луғатлар шакллантирилганидан сўнг, амалга ошириладиган таржимон дастурининг лингвистик таъминотидан фойданаланиш мумкин бўлади. Тузилган луғатлар умумий ҳолда қуйидаги тур-парга ажратилади:

1. **Лексик-грамматик луғат;**

Bread: саналмайди, бирликда келади–таржимаси: *нон*

2. **Махсус морфемик луғат:**

Difficult+у=>қийин+чилик

Use+ful=>фойда+ли

3. **Ёрдамчи луғат – истисноли ҳолатлар акс этади:**

I-Ман – 1) кишилик олмоши; 2) – ман шахс-сон қўшимчасини беради:

I tellØ him – Мен унга айтаман.

4. **Фразема луғат-предлогларнинг сўз туркумлари билан бириккан яхлит ифодаси:**

Феъл+предлог=> look **for** қидирмоқ.

Предлог+раввиш=>**for** ever – абадий.

Лексема ва лексемашаклларнинг асосий луғат таркиби ва тартиби белгилаб аниқлаштирилгандан кейин содда гапшаклларининг моделларини чоғиштира таҳлил асосида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хакимов М.Х. Формальные системы машинного перевода в многоязычной ситуации// Материалы республиканской научно-технической конференции «Современные проблемы математики, механики и информационных технологий», НУУЗ, ИМ и ИТ АН РУз. 2008. – С.297 – 300.

2. Шаляпина З.М. К проблеме моделирования языковой компетенции и языковой деятельности человека в рамках общей модели языковой действительности // Референция и проблемы текстообразования. – М., 1988. – С.214 – 234.

3. Шаляпина З.М. Текст как объект автоматического перевода // Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – С.113 – 129.

4. Kay Martin. *History of machine Translation*. URL: <http://www.isadc.org/Kay.html> (9 May 2002).
5. M.Y.Blokh. *A course in theoretical English Grammar*. – M.: Высшая школа, 2008.
6. en.wikipedia.org/wiki/history_machine_translation

АХБОРОТ УСЛУБИДА СИНОНИМЛАР МЕЗОНИ

Тилдаги айрим сўзлар шаклий жиҳатдан, айримлари маъно жиҳатидан, бир хиллари эса талаффузи жиҳатидан ўхшаш бўлади. Маъно жиҳатидан ўхшаш сўзлар синонимлар дейилади. Синоним сўзларга турли адабиётларда турлича таъриф берилади.

Маънодош сўзлар нутқнинг таъсирли бўлишига, бир маънонинг турли хил қирраларини ифодалашга ёрдам беради. Бироқ ахборот услубида барча синонимик қатордаги сўзлардан фойдаланиб бўлмайди. Чунки бошқа соҳа вакиллари ўзбек тилида иш юритганда кўп қўлланадиган синонимлар – доминанта, бош сўздан фойдаланади.

Ўзбек тилидаги синоним қаторларни ҳозирги замон (масалан, халқаро LingVo дастури) талаблари доирасида санаб чиқиш, изоҳлаш, лингвистик компьютер дастурларнинг унумдорлигини оширишдаги долзарб масалалардан биридир.

Синоним қаторлардаги сўзларни изоҳлаш қуйидаги умумжаҳон мезонлар асосида олиб борилади:

Ўзбек тилида:

- 1) туркуми;
- 2) синонимик қатор;
- 3) таърифи/изоҳи;
- 4) ишлатилиши: кам ёки кўп қўлланадиган;
- 5) услуби: бадий, сўзлашув, расмий, илмий;
- 6) даражаси: кучсиз, нейтрал, кучли;
- 7) маъно: ижобий, бетараф, салбий;
- 8) соҳаси (доираси);
- 9) муқобили;
- 10) мисол.

Инглиз тилида

Criterion:

- 1) type;
- 2) synonyms;
- 3) definition, commentary;
- 4) using: infrequent, normal, frequent;

- 5) style: artistic, colloquial, formal, scientific;
- 6) degree: weak, neutral, strong;
- 7) color: positive, neutral, strong;
- 8) sphere;
- 9) equivalent;
- 10) example.

Ушбу мезонлар асосида синонимларга намуналар келтирамиз.
Ўзбек тилида

1. Азиз, *қадрли*, *қимматли*, *қадрдон*

1. Туркуми – сифат

2. Синонимик қатор: *Азиз* (*Dear*), *қадрли* (*costly*),
қимматли (*expensive*), *қадрдон* (*precious*)

3. Таърифи/изоҳи – *Азиз* (Кўнгилга жуда яқин инсон ёки нарса; эркак киши исми), (Meaning: very close person, very necessary thing used in conventional forms of address preceding a title or name as in Dear Sir or my dear Mr. Smith) *Қадрли* (frequent)

Қимматли (colloquia)

Қадрдон (*dear*)

4. Ишлатилиши: кўп қўлланадиган – *азиз*
кам – *қадрли*, *қимматли*, *қадрдон*

5. Услуби: Бадиий – *қадрли*, *қимматли*, *қадрдон*

Сўзлашув –

Расмий – *азиз*

Илмий –

6. Даражаси: Кучсиз – *қимматли*

Нейтрал – *азиз*

Кучли – *қадрли*, *қадрдон*

7. Маъно: Ижобий – *қадрли*, *қадрдон*

Бетараф – *азиз*

Салбий –

8. Соҳаси (доираси) –

9. Муқобили: *Азиз*, *қадрли*, *қимматли*, *қадрдон*

10. Мисол: *Азиз* асримизнинг *азиз* онлари,
Азиз одамлардан сўрайди *қадрин*.

Ғафур Ғулом

Ахборот услубида эса юқоридаги мезонлардан айримларигина қўлланилади:

1. Азиз (*Dear*)

1. Туркуми – сифат (adjective)

2. Таърифи/изоҳи – *Азиз* (Кўнгилга жуда яқин инсон ёки нарса; эркак киши исми (Meaning: very close person, very necessary thing used in conventional forms of address preceding a title or name as in Dear Sir or my dear Mr. Smith)

3. Услуби: Расмий (formal)

4. Маъно: Бетараф (neutral)

5. Соҳаси (доираси) –

6. Муқобили: *қадрли*

7. Мисол: *Азиз дўстим. Азиз устозлар*

2. Айғоқчи(Spy)

1. Туркуми – от (noun)

2. Таърифи/изоҳи – бирор шахс, фирма, давлат кузатувининг махфий ходими (a person employed by a state or institution obtain secret information from rival countries, organizations and companies...)

3. Услуби: Расмий (formal)

4. Маъно: Бетараф (neutral)

5. Соҳаси (доираси) –

6. Муқобили: *жосус, агент*

7. Мисол: *Секинроқ гапир, ўғлим, хон айғоқчилари дайдиб юришибди.*

Ушбу изланишлардан кутилган мақсад шундан иборатки, синонимик қатордаги фақат услубий бетараф (доминанта) сўздан фойдаланиш ва сўзлардан ягона вариантда фойдаланиш. Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, ўзбек тилида қўлланиладиган сўзларнинг синонимлари кўп бўлиши ижобий ҳолатдир. Бу нутқда такрорийликдан қочишга ёрдам беради ва матнни бойитади. Аммо ахборот услубида синонимларнинг кўп бўлиши меъёрнинг бузилиш ҳолатига олиб келади. Демак, ахборот услубида синонимик қатордаги сўзларни юқоридаги каби мезонларга мослаш компьютер лингвистикасида муҳим аҳамият касб этади.

O'ZBEK TILI BO'G'IN XUSUSIYATLARI VA UNING O'ZBEKCHA MATNLARNI O'QIYDIGAN DASTUR UCHUN AHAMIYATI

O'zbekcha matnlarni komputerdagi o'qiydigan dasturning lingvistik bazasi bo'g'inlar, bu o'rinda o'zbek tilidagi bo'g'inlarning xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi. Ya'ni bo'g'inlar o'zbek tilidagi so'zlarda so'zning qayerida urg'u olish xususiyatiga ko'ra turlicha talaffuz qilinadi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, dastur bazasiga audio formatda kiritilayotgan bo'g'inlarni turlicha ohangda: ko'tarilish, pasayish, tekis ohangda talaffuz qilgan holda kiritish va so'zning qay o'rinda kelishiga ko'ra to'g'ri o'qish qoidalarini ishlab chiqish ko'zlangan natijalarni beradi deb o'ylaymiz. Shuning uchun o'zbek tilidagi bo'g'inlarning o'ziga xos jihatlarini tadqiq etish ilmiy izlanishlarimizning asosini tashkil etadi. Bu borada taniqli fonetist olimlarning bo'g'in xususiyatlari bo'yicha olib borgan izlanishlariga tayanamiz.

Bo'g'in – bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan, kitob (ki-tob), ota (o-ta) kabi. Bo'g'in nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligidir. Bo'g'in unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush bo'g'inning markazi hisoblanadi. O'zbek tilida bo'g'inning quyidagi tiplari mavjud: berkitilgan bo'g'in, berkitilmagan bo'g'in, yopiq bo'g'in, ochiq bo'g'in.

H.Jamolxonov o'zining «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kitobida yuqoridagi tasnifning bir qator kamchiliklarini keltirib o'tadi. Jumladan, *o-ta*, *o-na* so'zlaridagi bitta unli iborat bo'g'in, shuningdek, *tar-tib*, *mak-tab* so'zlaridagi «undosh-unli-undosh» (CVC) tipidagi bo'g'inlar tasnif tasarrufidan chetda qolganini aytib o'tadi va M.Mirtojiyevning «O'zbek tili fonetikasi» kitobidagi bo'g'in tasnifini ham bunga ilova qiladi:

1) Ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in : *a-na*, *o-na*, *i-liq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

2) Ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in: *ol-tin*, *il-gak*, *ars-lon* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

3) Yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in : *bor-moq*, *qiy-shiq*, *non-voy*, *ras-som* kabi so'zlardagi barcha bo'g'inlar;

4) Yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in: *da-la, qo-ra, sa-ra* so'zlarining barcha bo'g'inlari.

Fonetist M.Mirtojiyev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib bo'g'inning akustik tasnifini ham beradi. Olim shunday yozadi: «Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball lizimiga asoslangan shkala bo'yicha hisoblasak, unlilar 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra bo'g'in tovushlarini tavsiflasak, bo'g'inlar xilma-xil turlarga bo'linadi. Albatta, bunda bo'g'inning boshi va oxiri nazarda tutiladi.

1) Silliq bo'g'in (bo'g'in boshi va oxiri yo'q, kesilgan holatda). Masalan, *a-e-ro-plan* so'zining birinchi va ikkinchi bo'g'inlari shunday;

2) Kuchayuvchi bo'g'in (yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ma, de, shu, bu* so'zlarini tarkib toptirgan bo'g'in shunday;

3) Pasayuvchi bo'g'in (ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ot, ol, it, et* kabi;

4) Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in (to'la, ya'ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ko'z, non, bir, tur* kabi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, *bri-ga-dir* so'zining birinchi bo'g'ini ham kuchayuvchi bo'g'in deb qaraladi. Ammo uning bo'g'in boshi ikki undoshdan iborat. Shunga qaramay, ular ball shkalasiga ko'ra har xil, ya'ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borayotgani kuzatiladi...¹

Ilmiy adabiyotlarda bo'g'inlarning boshqa turlari ham mavjud. Taniqli fonetist A.Mahmudov bo'g'inlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) To'la ochiq bo'g'in. U faqat unidan iborat bo'ladi: *a-na, a-ka, o-pa* so'zlarining birinchi bo'g'inlari;

2) To'la yopiq bo'g'in: bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib, tar-vuz* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

3) Boshi yopiq bo'g'in. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi: *bo-la, ta-na* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

4) Oxiri yopiq bo'g'in. Bunday bo'g'in unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or-tiq, o'r-ta* so'zlarining birinchi bo'g'inlari.

---

¹ Mirtojiyev M.M. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Universitet, 1998 – B.43 – 44.

Muallif to'la yopiq bo'g'in strukturasi 7 xil bo'lishini, boshi yopiq bo'g'in uchga bo'linishini, oxiri yopiq bo'g'in to'rt xil bo'lishini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, muallif o'zbek tilidagi bo'g'inlar 15 strukturada ifodalanayotganini ko'rsatadi. Bunda o'zbek tilining o'z va o'zlashgan qatlam so'zlari birga qaralgan.¹

Fonetist olimlarimizning bo'g'inlarni tuzilish tarkibiga ko'ra ham tasnif qilishgani ma'lum. Quyida tilshunos olim M.Mirtojievning tasnifini keltiramiz.

1. Bir tovushdan iborat so'z-bo'g'inlar. Ular faqat bir unli dan tarkib topadi. Masalan, *a* so'roq yuklamasi, *u* ko'rsatish olmoshi, *a*, *i*, *e* kabi undov so'zlar faqat unli orqali ifodalangan bir bo'g'inli so'zlardir.

2. Ikki tovushdan iborat so'z-bo'g'inlar. Ular bir unli va bir undoshdan tarkib topib, ikki turga bo'linadi.

a) C+V tuzilishli bo'g'inlar: *ma*, *de*, *ye* fe'llari.

b) V+C tuzilishli bo'g'inlar: *ot*, *ol*, *il*, *ez*, *ek*, *iz*, *uch* kabi so'zlar.

3. Uch tovushdan tuzilgan so'zga teng bo'g'inlar. Ular bir unli va ikki undoshdan tarkib topib, uch turga bo'linadi.

a) V+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *ort*, *arch*, *ost*, *erk* kabi so'zlar.

b) C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *tiz*, *tik*, *tiy*, *til*, *tin*, *tish* kabi so'zlar.

Ayni bo'g'inlarning mana shu tasnifida 3-turga kiruvchi uch tovushdan iborat bo'g'inlarning turi keltirilmagan.

4. To'rt tovushdan tuzilgan so'zga teng bo'g'inlar. Ular bir unli va uch undoshdan tarkib topib ikki turga bo'linadi.

a) C+V+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *ko'rk*, *tark*, *tinch*, *yanch* kabi so'zlar.

b) C+C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *kley*, *kran*, *drap*, *graf* va hokazolar.

5. Besh tovushdan tarkib topgan so'zga teng bo'g'inlar. Ular bir unli va to'rt undoshdan tarkib topib, uch turga bo'linadi.

a) C+V+C+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *tekst*, *tembr*, *borshch* va hokazolar.

b) C+C+V+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *spirt*, *sport*, *start* va hokazolar.

c) C+C+C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *vzvod*, *plus*, *plaj*, *skver* va hokazolar.

---

¹ Mahmudov A. O'zbek adabiy tilida so'zlarning fonetik strukturasi // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 1984. – B.30 – 34.

6. Olti tovushdan tuzilgan soʻzga teng boʻgʻinlar. Ular bir unli va besh undoshdan tarkib topib, faqat rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan oʻzlashtirilgan qatlamdagi soʻzlar doirasida uchraydi va ikki turga boʻlinadi.

a) C+C+V+C+C+C tuzilishli boʻgʻinlar: *spektr, sfinks* va hokazolar.

b) C+C+C+V+C+C tuzilishli boʻgʻinlar: *sprint* shunday boʻgʻindan iborat.

Olti tovushdan tarkib topgan boʻgʻinlarning C+C+C+V+C+C tuzilishli turi bir boʻgʻinli soʻzlarda boʻlganidek koʻp boʻgʻinli soʻzlarda ham uchraydi. Masalan, *gi-riyand* soʻzida.

Koʻp boʻgʻinli soʻzlarda olti tovushdan tarkib topgan boʻgʻinlarning yana C+C+C+C+V+C tuzilishli turi ham uchraydi. Biroq u yo soʻnggi boʻgʻin sifatida keladi, yo uning soʻnggi tovushi sonor, y jaranglisi, yumshoq unli kabilardan biri boʻladi. Masalan, *de-kstrin, ka-strul-ka* va hokazo. Olti tovushdan iborat boʻgʻinlar ham faqat rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlarga xosdir.¹

Oʻzbek tilidagi matnlarni komputerdagi oʻqib beradigan dasturning lingvistik bazasini boʻgʻinlar asosida yaratishda ushbu boʻgʻinlarning qanday soʻzlar tarkibida kelishi unchalik ham ahamiyatli emas, muhimi, dasturning matnlardagi soʻzlar, soʻzshakllarini toʻgʻri boʻgʻinga ajratgan holda oʻqib berishi. Biz oʻzbek tilidagi soʻzlar tarkibida uchraydigan boʻgʻinlarning sonini boʻgʻinning tuzilishi hamda alifbo tartibida kelishini hisobga olib roʻyxat tuzib chiqdik va buni qisqacha boʻgʻinlar qatorida koʻrib chiqamiz. Shuningdek, boʻgʻinlarni alifbo tartibida berishda unli bilan boshlanuvchi boʻgʻinlarni alohida hamda undosh bilan boshlanuvchi boʻgʻinlarni alohida tasnifladik.

I. Unli bilan boshlanuvchi, yaʼni boshi berkitilmagan boʻgʻinlar:

1) V tuzilishli boʻgʻinlar: *a, o, i, u, e, oʻ;*

2) V+C tuzilishli boʻgʻinlar: *ab, ad, od, ud, el, ib, is, ob, oʻs;*

3) V+C+C tuzilishli boʻgʻinlar: *abr, adl, eks, iks, erk, ilm, old, ufq, uzr* va boshqalar.

4) V+C+C+C tuzilishli boʻgʻinlar: *Omsk;*

5) V+C+C+C+C tuzilishli boʻgʻinlar: *Ernst.*

II. Undosh bilan boshlanuvchi boshi berkitilgan boʻgʻinlar:

---

¹ Mirtojiyev M.M. Oʻzbek tili fonetikasi. – Toshkent: Universitet, 1998. – B.39 – 42.

1) C+V tuzilishli bo'g'inlar: *ba, de, fi, ge, ha, ju, ko, li, ma* va boshqalar;

2) C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *bab, dod, hah, fib, gil, jah* va boshqalar;

3) C+C+V tuzilishli bo'g'inlar: *bri, bro, dru, fla, glo, kre* va boshqalar;

4) C+V+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *bahs, bahr, dars, dzot, fahm* va boshqalar;

5) C+C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *plev, pnev, spek, tras* va boshqalar;

6) C+V+C+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *tekst, tembr, filtr* va boshqalar;

7) C+C+V+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *kreml, spekt, spirt* va boshqalar;

8) C+C+C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *shtraf, skver* va boshqalar;

9) C+C+C+C+V tuzilishli bo'g'inlar: *mstvo, kstro* va boshqalar;

10) C+C+V+C+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *spektr, sfinks* va boshqalar;

11) C+C+C+V+C+C tuzilishli bo'g'inlar: *sprint* kabi;

12) C+C+C+V tuzilishli bo'g'inlar: *skle, skre, stra* va boshqalar;

13) C+C+C+C+V+C tuzilishli bo'g'inlar: *kstrin, strul* va boshqalar.

Tilshunoslarimizning o'zbek tilida bo'g'in ustida olib borgan tadqiqotlarini umumlashtirib xulosa qilishimiz mumkinki, hozirgi kunda tilimizda 18 ta bo'g'in tipi mavjud. Ularning ayrimlari o'zlashgan qatlamga oid so'zlar tarkibida uchraydi. Shuning uchun o'zbekcha matnlarni o'qiydigan dastur bazasiga ushbu bo'g'inlar ro'yxatini kiritish bilan birga o'zlashgan qatlam so'zlari ro'yxatini ham ilova qilish dasturning foydalanuvchiga so'zlarni to'g'ri o'qib berishiga (urg'u nazarda tutilyapti) ko'maklashadi.

KONNOTATIV MANO'NI HOSIL QILISHDA BARQAROR BIRIKMALARNING O'RNI (T.MURODNING «OTAMDAN QOLGAN DALALAR» NOMLI ROMANI MISOLIDA)

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi.

Biz ushbu maqola doirasida yozuvchi T.Murodning «Otamdan qolgan dalalar» nomli romanida barqaror birikmalar yordamida konnotativ ma'noni hosil qilish mahorati to'g'risida so'z yuritmoqchimiz.

«Ikki va undan ortiq so'zlaming o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birikmalari barqaror birikmalar deyiladi».¹

Ma'lumki, barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi, tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga ko'ra umumiylikni tashkil etsa ham, ma'no butunligi nuqtayi nazaridan turlichadir. Shunga ko'ra, tilshunoslikda barqaror birikmalar quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganiladi:

1. Frazologizmlar.
2. Maqol va matallar.
3. Aforizmlar.

Barqaror birikmalar tarkibidagi so'zlar ma'no jihatdan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltirib, ko'pincha mazmunan bir leksemaga teng kelsa, frazeologizmlar sanaladi. Masalan, *qulog'i ding bo'lmoq* – *hushyor bo'lmoq*, *qovog'i osilmoq* – *xafa bo'lmoq*, *og'zining tanobi qochdi* – *quvonmoq* kabi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.

---

¹ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (AL II bosqich talabalari uchun darslik). – Toshkent: Sharq, 2002. – B.103.

2. Ma'no butunligi.

3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi.

Ma'lumki, barqaror birikmalar badiiylikni oshiruvchi vositalardan biri hisoblanadi. T.Murodning «Otamdan qolgan dalalar» nomli romanida turli mazmundagi barqaror birikmalar o'rni bilan qo'llanganki, bu holat ham asarning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Masalan:

– **Mehnat – mehnatning tagi rohat, o'rtoqlar! – dedim** (122).

Adib asarida ba'zan hikmatli birikmalarga aylanib ulgurgan barqaror birikmalar ham qo'llanadi. Adib bu kabi barqaror birikmalar bilan romanning emotsional-ekspressivligini yanada oshiradi. Masalan:

– **Eshakni xizmati halol – o'zi harom!** (243)

T.Murod so'zlovchi shaxsning salbiy baho munosabatini aks ettirish maqsadida ham barqaror birikmalardan unumli foydalangan. Masalan:

Sen o'zbeklar, o'roqda yo'q, mashaqda yo'q – xirmonda hozir xalqsan! (243)

Quyidagi matn parchalarida esa adib barqaror birikmalarni so'zlovchi shaxsning noroziligini aks ettirish maqsadida qo'llagan:

– **Sabr tagi sariq oltin deydlar. Meni-da boshimga oftob tegib qolar** (244).

– **Holvani hokim yeydi – kaltakni yetim yeydi deydlar...** (249)

T.Murod nutq egasining ijobiy baho munosabatini ifodalashda ham barqaror birikmalardan foydalanishga intiladi. Masalan:

O'rtoqlar, ko'z qo'rqqoq, qo'l botir, jasoratga biz qodir (48).

Misollar tahlilidan ko'rinadiki, T.Murod «Otamdan qolgan dalalar» nomli romanida semantik jihatdan rang-barang barqaror birikmalarni o'z o'rnida shunday mahorat bilan qo'llaganki, ular asarning badiiy qimmatini oshirish bilan birga uning ta'sirchanligini ham ta'minlashga xizmat qilgan.

«СОҒЛОМ АВЛОД» ГАЗЕТАСИДАГИ ТАНИШУВ ЭЪЛОНЛАРИНИНГ ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИК ПАРАМЕТРЛАРИ ХУСУСИДА

Бугунги кунда жамиятда шахслараро мулоқот чоғидаги муаммоларни ҳал қилишда, шунингдек, ёлғизликнинг олдини олишда, танишув эълонлари самарали восита сифатида хизмат қилмоқда. Инсонларнинг бошини қовуштиришга, янги мустаҳкам оилалар барпо этишга ўзининг беминнат хизмати билан улуш қўшиб келаётган матбуот органлари алоҳида ижтимоий мавқега эга. Бундай маҳаллий матбуот органлари сирасига «Оила ва жамият», «Соғлом авлод» ҳамда «Бекажон» газеталари киради. Ана шундай газеталардан бири бўлган «Соғлом авлод» газетасидаги танишув эълонларининг статистик таҳлили хусусида фикр билдирамиз. Ушбу газетада танишув эълонлари 2001 йилдан 2003 йилгача чоп этилган. Уларнинг сони 84 тани ташкил қилади. Ушбу мақоламизда биз эълонларнинг самарадорлиги нуқтаи назаридан, ўзбек танишув эълонлари матнининг асосий параметрлар бўйича таснифи, уларнинг миллий-маданий ўзига хослиги каби масалаларга алоҳида тўхталмоқчимиз.

Параметрлар бўйича таснифни бошларканмиз, биринчи навбатда, гендер хусусиятига ўз диққатимизни қаратамиз, яъни жинс нуқтаи назаридан танишув эълонлари берувчиларни фарқлаш: 66 та эълон аёллар томонидан, 18 та эълон эса эркаклар томонидан берилган. Бундан кўриниб турибдики, XXI аср бошларида бундай усулда ёр излаш ўзбек эркаклари учун урф бўлмаган. Европа ва Россия учун эса бу табиий ҳол ҳисобланади, танишув эълонлари берувчи эркаклар сони ҳам етарли. Кейинги йилларда эълон берувчи эркаклар сони ҳам ортиб борган.

Кейинги параметримиз бўйича хулосалар турличадир. Ёш нуқтаи назаридан эълон берувчи аёлларнинг ўртача ёши 30 га тўғри келади. Эркаклар ичида эълон берганларнинг 50% катта ёшлилардир. Шундай экан, танишув эълонларини берадиган аёлларнинг контингенти эркакларникига нисбатан анча ёш экан. Статистик маълумотларга кўра, аёлларнинг ўрта ёшлиги ёлғиз-

ликка мойил, эркакларнинг ёши катталарида оила қуриш истаги кучли экан.

Эълонларнинг ижтимоий-демографик характеристикаларидан биринчи масала маълумот масаласидир. Абонентлардан 24 таси олий маълумотга эгалигини таъкидлаганлар, қолган 52 таси эса умуман маълумотга урғу бермаган. Шундай экан, улар учун бу параметр ноактуал ҳисобланган. Кўпчилик эълон берувчилар учун маълумотнинг мавжудлиги эмас, балки иш билан таъминланганлик муҳимроқдир.

Навбатдаги параметр бўйича эркакларнинг 50% оилавий аҳволи хусусида фикр билдирган. Улардан 3 таси уйланмаган, 4 таси бева ва 3 таси ажрашганлиги ҳақида маълум қиладилар. Аёлларнинг мазкур категория бўйича 60% ҳам маълумот берган. Статистик маълумотга кўра, булардан 24 таси турмушга чиқмаган, 4 таси бева, 9 таси ажрашган. Хулоса қилганда, оила қуриш ниятидаги қизларнинг сони кўплиги аниқланди.

Ҳаммамизга маълумки, ўзбек халқи болажон халқ. Шундай экан, кейинги параметр фарзандлар билан боғлиқ. Абонентларнинг 24 таси фарзандли, 7 таси ажрашган, аммо фарзандсизлиги ҳақида маълумот берган. Бўлажак турмуш ўртоғига қўйиладиган талабда ҳам фарзандининг борлигига ижобий жиҳат сифатида қаралади. Уларни тарбиялаш ва вояга етказишга барча жиддий қарайди.

Абонентларни моддий ҳолати ёки таъминланганлик ҳолати ҳам танишув эълонлари матнида аҳамиятлидир. Асосан, бу ҳолат ретсепиентларга қўйилган талабда яққол намоён бўлади. Аёл жинсига мансуб абонентларнинг 80% бўлажак турмуш ўртоғининг моддий ҳолати яхши бўлишини истайди. Эркаклар томонидан берилган танишув эълонлардан 15 тасида уй-жойи борлиги, 11 тасида иқтисодий таъминлангани ва атиги 3 тасида автомашинасининг борлиги ҳақида маълумот берган. Шундай экан, эркаклар ва аёллар учун бу параметр аҳамиятли, яъни этник стереотипнинг шаклланиши ижтимоий ҳаётга нисбатан талабда ўз-ўзини тақдим этишда намоён бўларкан.

Сўнги параметрлар сирасига ўз-ўзини тақдим этиш ва талабгорга қўйилган талаблар киради. Ушбу параметр орқали автопортрет ва «идеал» портрет юзага келади. Бунда биз эълон берувчининг қандай сўз туркумига хос сўзлардан фойдаланишини

кузатиш мумкин. Асосан, бу параметрда сифатларни қўллаганини кўрамиз.

Эркаклар томонидан берилган танишув эълонларида талабгорга қўйиладиган талабларга қуйидагилар киради: «меҳрибон», «оқила», «пазанда», «ёқимтой», «болаларимга она бўладиган», «муслима» ва ҳ.к.

Аёллар эса қуйидаги ҳолатларга эътиборларини қаратарканлар, қуйидаги талабларни қўядилар: «уйли-жойли», «моддий жиҳатдан таъминланган», «иш жойи тайин», «салбий одатлардан холи», «зарарли иллатлардан холи», «жиддий», «лафзи ҳалол», «меҳнаткаш», «Тошкентда яшовчи» ва ҳ.к.

Эркаклар томонидан берилган танишув эълонларда, асосан, аёлларнинг ички дунёсига, уларнинг сифатларига аҳамият бериларкан, уларнинг ташқи кўриниши аҳамиятли эмас экан. Фақатгина бир жойда «ёқимтой» бўлиши кераклиги ҳақида гапирилган.

Аёллар ўзларининг талабгорларига кўпроқ уларнинг моддий аҳволи, иш билан таъминланганига аҳамият берганлар.

Хулоса қилиб айтганда, танишув эълонлари матни орқали биз жамиятда содир бўлаётган воқеаларни, давлатнинг ижтимоий ҳаётини, инсонларнинг қизиқиш ва истакларини, биз ўзбекларга хос миллий-маданий ўзига хослигини аниқладик.

МУҚИМИЙ АСАРЛАРИДА СЎЗЛАШУВ ТИЛИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Муқимий ўз даврининг илғор адабий ижодкорлари бўлган Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Муҳаййир, Алмаий қатори халқ маърифати учун курашган ватанпарварлардан. Бу даврга келиб адабиёт фақат эстетик завқ, маънавий ахлоқ қуроли бўлиб қолмасдан, балки ҳақиқий ҳаёт лавҳалари, уларнинг аччиқ оқибатларини кўрсатувчи саҳнага айланди. Муқимий ижоди танқидий реалистик адабиётнинг муҳим намунаси саналади.

«Миллий уйғониш даври» деб аталувчи мазкур давр мумтоз адабиётдан куйидагилар билан ажралиб туради:

- диний-тасаввуфий шеърларнинг кўплаб ёзилиши;
- адресли танқиднинг кучайиши;
- халқ жонли сўзлашув тилига яқинлашиш.

Ушбу мулоҳазаларнинг ҳар бирида ўзига яраша маъно бор, албатта. Диний-тасаввуфий мавзудаги шеърлар Юсуф Сарёмий ва Хазиний ижодида кўплаб учраса, адресли танқид ва халқ жонли тилига яқинлашиш Муқимий ижодининг туб моҳиятини ташкил этади. Шоир ижодидаги ҳар бир ҳаракат маълум мақсад учун йўналтирилган.

Халқ онгини маърифат билан тўлдириш, уни илмли қилиш мақсадида жонбозлик кўрсатган жадид ҳаракати намояндаларининг мақсад йўлида турли йўналишлар мавжуд эди. Айрим жадидлар янги усул мактабларини очган бўлсалар, бошқалари ўз асарлари орқали халққа мурожаат қилиб, уни мутелик кўланқасидан ёруғлик сари чиқишга ундардилар. Айниқса, Муқимий ижоди халққа озор етказувчи амалдорларни қаттиқ танқид қилишга йўналтирилганди. Халқ учун ёзиладиган ҳар қандай асар, албатта, унинг руҳиятига, ўй-фикрларига, тилига яқин бўлиши лозим. Бу яқинлик Муқимий ижодини четлаб ўтмаган. Унинг ижоди ғазаллар, ҳажвий шеърлар, саёҳатномадан ташкил топган. Шоир лирикасида кўпроқ анъанавийлик, адабий тилга яқинлик, гўзал ташбеҳлар, нозик ҳислар намоён бўлса, ҳажвиёти ва саёҳатномаси эса халқ дилию тилига яқин услубда ёзилган.

Масалан, унинг лирик шеърлари ва ҳажвий мисралари услубида кескин фарқни кузатамиз.

Шоир лирикасидан намуна:

*Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ, гадо деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг.*

«Танобчилар» сатирасидан:

*Султон Али Хўжа, Ҳакимжон иков,
Бири хотун, бириси бўлди куяв.¹*

Муқимий лирикасида ҳам халқ кўшиқларига яқинлик сезилиб туради, аммо халқ сўзлашув тили элементлари унинг ҳажвиётида кенгроқ ўрин эгаллаган.

Ижодкор тили хилма-хиллик асосида қурилган. Бир қараганда уни адабий тилда ёзилувчи асарларнинг билимдони деб билсак, яна бирида замонавий байналмилал (завод, билет, самовар) сўзлардан ўз ўрнида фойдаланган зукко ижодкор, яна бирида эса халқ жонли тилидан усталик билан истеъфода этувчи ижодкор тимсоли намоён бўлади.

Шу ўринда улуғ ижодкорлар: «Тил халқ томонидан яратилади. Тилни адабий тил ва халқ жонли тили деб ажратиш фақат шу деган сўзки, бирида биз «хом» тилга, иккинчисида санъаткорлар томонидан ишланган, жило берилган тилга дуч келамиз», – деб таъриф берган. Дарҳақиқат, халқ учун жило берилган адабий тил эмас, ўзининг хом тили муҳим. Муқимий ўз асарларида сўзлашув тилига мурожаат қиларкан, Қўқон ва Марғилон шевалари бойлигидан моҳирона фойдаланади. Зотан, ижодкор умрининг кўп қисмини шу ерда ўтказган ва халқ тилини яхши билган. Унинг «Танобчилар» ҳажвиясида халқ сўзлашув тилининг қуйидагича акс этганини кўрамиз: *иков, мўлтонинамо, баччағар, дардисар. Иков* сўзи адабий тилда «икков» шаклида қўлланади, қолган сўзлар салбий маъно оттенкасини ифодалаш мақсадида шевада кенг ишлатиладиган сўзлардир. Халқнинг «дегайларким» шаклида қўлланишини «Сайлов» шеърида кўриш мумкин. Муқимийнинг Оқжар одамлари ҳақидаги мухаммасида *махташиб, мулдур-мулдур, пулими* каби шева сўзлари қатнашган. *Махташиб* равишдоши

---

¹ Муқимий. Асарлар. – Тошкент, 1974. – Б.343.

адабий тилда *мақташиб* шаклида келса, *улдур-мулдур* сўзи кўз ҳаракатини билдириб, *милтир-милтир* шаклида берилиши керак эди. Қолаверса, халқ тилида келишиклар алмашинуви ёки тушиб қолиши ҳодисаси уни адабий тилдан фарқлаб туради. Шеърдаги *пулими* сўзи адабий тилдаги *пулимнинг* шева шаклидир, буни кейинги *қолгани* сўзи орқали билиш мумкин.

Шоир «Воқиаи Вектор» шеърида қариндош-уруғни англатувчи *холаваччам* сўзи ўрнида *холабаччам* сўзини ишлатган. «Воқиаи куз Ашурбой ҳожи» шеърида шева сўзлардан *чиқор* ва *мункир* шакллари қўлланилган. *Чиқорнинг* асл шакли *чиқар* бўлса, *мункир* сўзи инкор маъносига қўлланилган.

«Тўй» сатирасида ҳам бир қанча шева сўзлари қўлланган. Булардан *истеза*, *аччиғ*, *илдам*, *биринч*, *кўсов*, *ликов*, *табоқ* сўзлари шева элементларининг асл кўринишидир. «Истега» сўзи сўзлашув тилида истехзо маъносига қўлланса, «аччиғ» сўзи хафа бўлмоқ, жаҳлини чиқармоқ маъносига қўлланади. «Илдам» илдом шаклида, гуручнинг шева шакли «биринч», косов «кўсов», товоқ «табоқ» шакллари қўлланган.¹ Рус тилидан ўзлашган «ликоп» сўзи халқ тилида талаффузга мослашган ҳолда «ликов» шаклида қўлланган.

«Ҳажви Халифаи Мингтепа» сатирасида «баччағар» сўзи радиф бўлиб келади. Бу шеърнинг халқ тилига мос тўпори услубда ёзилганини англатади. Шеърдаги «ҳамтабақ, савғо» сўзлари ҳам шева элементлари таъсиридир. «Ҳамтабақ» адабий тилда «ҳамтовоқ» шаклида келади. Худди шу типдаги «Турфа нодон баччағар» шеърида «енигга» сўзи ишлатилади. Унинг асл шакли «енгинга» кўринишидадир.

Шоирнинг «Тар мевалар» шеъридаги ушбу мисраларда халқ жонли тили яққол кўзга ташланиб туради.

*Ошқора боғда зардоли теролмай кайфким,
Бир қошиқдонда бировга келтиролмай кайфким,
Тош-торозулар қабоқларидин қуролмай хайфким,
Шаҳрга бир дона саҳродин киролмай хайфким,
Муртади ҳар растаю бозор экан тар мевалар.²*

¹ Турсунов У., Ўринбоев Й., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.183 – 195.

² Муқимий. Асарлар. – Тошкент, 1974. – Б.385.

Ушбу мухаммасдаги «теролмай, келтиролмаи, қуралмай, киралмай» сўзларини шева элементлари сифатида келтириш мумкин.

Муқимий халқ орасидаги айрим ясалган сўзларни ҳам келтиради. Улар кўпроқ касб-кор маъносида ишлатилади: «сотқувчи, чатоқчи, фироқчи» сўзларида -чи фаолият-жараён ясовчи қўшимча вазифасини ўтаган. Халқ орасида кўпроқ бундай лақаблар ишлатилади. Ушбу сўзлар билан биргаликда «Ҳожи қадоқчи» шеърида «шўрбоси» сўзи ҳам ишлатилган. Адабий тилда бу овқат номи «шўрва» шаклида қўлланилади. Тожик ва ўзбеклар аралашган халқлар уни «шўрбо» тарзида талаффуз қилишади.

Юқоридаги келтирилган шеърларда сўзлашув тилига хос хусусиятлар кўплиги Муқимий мақсадига бир қадар эришганини кўрсатади. Шоир ўз ҳажвияларида аччиқ тил элементларидан фойдаланаркан, бу бевосита халқнинг жонли тилида ишлатиладиган сўзлардан ташкил топганини сезади ва шунинг учун ўз адабий асарларига сўзлашув тилини олиб кирган. Маълумки, ғазаллар ёки рубоийлар нафислиги, жозибаси, нозик ҳис-кечинмалари, фалсафийлиги билан ажралиб туради. Аввало, элни уйғотиш лозим. Уйғотиш учун эса юқоридан туриб эмас, унинг ичида юриб халқнинг тилини, дилини англамоқ, уни қурол сифатида қўллаш керак. Муқимий ана шу мақсад билан сўзлашув тилидан унумли фойдаланди.

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA «O'RTA TIL» MASALASIGA DOIR QARASHLAR

Tilning takomillashuvi, shubhasiz, adabiyot bilan bog'liq. Har qanday tilning xususiyatlari o'z davri manbalarida namoyon bo'ladi. Navoiy davrida katta o'zgarishlarga uchragan turkiy til XIX – XX asr chegaralarida yangicha ko'rinish oldi. Adabiyotning maqsadi va unga qo'yilayotgan talablarning keskinlashuvi adabiy tilga bo'lgan yondashuvni ham o'zgartirib yubordi. Bunda, birinchi navbatda, ko'p asrlardan beri shakllanib kelgan jozibali tilni xalq hayotiga yaqinlashtirish ko'zda tutilardi. Bu borada matbuot asosiy vosita bo'lib xizmat qildi. Ziyolilarning til masalasiga doir bahs-munozaralari ham matbuotda e'lon qilib borilgan. Bu maqolalarda ko'tarilgan muammolar milliy tilni sofligicha saqlash, barchaga tushunarli tilda ijod qilish, yot so'zlarni olib tashlash kabi mavzular atrofida kechgan. Misol uchun, «Turkiston viloyati gazetasi»ning 1906-yil 15-mart sonida Mulla Olim ismli muallifning bir maqolasi e'lon qilingan. U Behbudiyning «Jug'rofiyayi umumiy» kitobining nashri munosabati bilan yozilgan. Mulla Olim Behbudiyning go'zal tilda yozishini ta'kidlagani holda, ko'p iboralarning forsiy va arabiy ekanligi, «maktabda o'qiydurgon shogirdlarining ustodlari ham kam tushunishi» bois, Behbudiyni va shu orqali barcha asar yozuvchilarni «chig'atoy-turk iborati ilan» yozishga chaqiradi. Shu bilan birga, avom tilida yozishga qarshi bo'lganlar ham ko'p edi. Ular gazeta maqolalarining uslubini ziyolilarga xos emas deb qarashgan. Turkiston aholisining ahvolini ochiq ko'rolgan jadidlar esa mazkur fikrlarning davr talabiga mos kelmasligini, xalqni busiz ma'rifatli qilib bo'lmasligini ta'kidlashga urinishgan. Buning dalili sifatida Mirmuhsin Shermuhammedov (1895 – 1929)ning quyidagi fikrlarini keltirish mumkin: «Gazit o'qig'uvchilar hammasi birdek mullo emasdur. Masalan, bir odam gazit o'qusa, eshitg'uvchi(ning) ko'bi bir umr maktab yuzin ko'rmagan avom bo'lur... Bir nav' odamlar bordurkim, gazit o'qug'oni ila, ba'zi lug'attalab joylarig'a aslo tushunolmasdin irg'itub tashlarlar. Shunday esa arabcha, forsha yozub, gazit o'qig'uvchilarning va avom eshitg'uvchilarning gazitni munofe' so'zidin bebahra qilmoq yaxshi emasdur». Bu kabi jarayonlar birgina Turkiston

iniqyosida emas, balki butun turkiy xalqlar hayotida yuz berayotgandi. Maqsadi va o'ylari mushtarak bo'lgan ma'rifatparvarlarning bir-biriga la'siri kuchli bo'lgan. Barcha turkiy xalqlami tilda, ishda, fikrda birlikka chaqirgan Ismoil Gasprinskiy faoliyati bunga misol bo'la oladi. Rossiya musulmonlari hayotida bo'layotgan o'zgarishlarning bosh sababchisi, islohotlar va yangi g'oyalar muallifining til masalalariga yondashuvi ham o'zgacha bo'lgan. U barchaning e'tiborini «til birligi» masalasiga qaratdi: «Nima uchun Lomonosov, Jukovskiy, Pushkin, Turgenev kabi adiblar, mutafakkirlar yagona adabiy til uchun umr bo'yi kurashdilar?! Nima uchun arabning ko'zga ko'ringan olim-fozili borki, til birligini tildan qo'ymaydi?! Nemislar nega umumiy til ustida bu qadar jon kuydiradilar?!» Gasprinskiy yagona adabiy tilni millat ozodligini ta'minlovchi kuch deb bildi. «Til birligi masalasi bizim hayotimizda hayot-mamot masalasidir va biz bu masalada bir qadam ham orqaga chekinmaymiz!» Gasprinskiyning «o'rta til»i til birligi orqali turkiy xalqlarni ham birlashtirishni nazarda tutardi. Ko'p tarkibli turkiylar uchun yagona adabiy til joriy qilish juda qiyin masala edi. Shu bois ko'pchilik buni amalga oshmaydigan g'oya sifatida qabul qilgan.

Lekin Gasprinskiyning bu yo'ldagi ilk tajribasi – «Tarjimon» o'z nomi bilan barcha turkiy xalqlar uchun tarjimon vazifasini o'tadi. Muharriming 1906-yil 18-dekabrda yozgan bir maqolasida shunday so'zlar bor: «Tarjimon» umumiy bir milliy gazetadir. Uning tili ham umumiy bir milliy tildir. Yashasin millat! Ham yashar, chunki u tilda va fikrda birlikning zarurligini angladi». Bundan ko'rinib turibdiki, Gasprinskiy barcha turkiy qavmdoshlarini bir millat deb ataydi. «Tarjimon»ning bu vaqtdan ancha ilgari chiqa boshlaganini inobatga olsak, Gasprinskiyda tilni birlashtirish g'oyasi birdan paydo bo'lib qolmaganini ko'ramiz. Mazkur masala Gasprinskiy vafotidan keyin ham ancha vaqt ko'tarilib turgan. Ufada chiqadigan «Ong» jumalining 1916-yil 5-sonida Olim Ibrohimovning bir maqolasi berilgan. «Tillari boshqa bo'lsa-da, ko'ngillari bir» sarlavhali bu maqolada Gasprinskiy g'oyasiga qarshi ochiq munosabat bildiriladi: «Adabiy til hech vaqt yasalmiy. Ul xalqning o'z ruhindagi ma'nini ninday til bila ayturg'a tilovindan kelib chig'a». O'zbek ziyolilari orasida ham bu fikrga aks munosabat bildiruvchilar bo'lgan. Avloniy «Turkiy guliston...» asarining «Hifzi lison» bo'limida yozadi: «Hifzi lison deb har bir millatning o'z ona tili va adabiyotining salmog'ini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oyinayi hayoti til va

adabiyotdur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur». Avloniy misolida ko'rib o'tganimiz maqoladagi fikrlar ko'pchilikka ma'qul bo'lgan. Bu tabiiy hol, albatta. Biroq Gasprinskiy fikrlariga to'g'ri yondashdigan bo'lsak, u hech bir turkiyni milliy tilidan ayirmoqchi bo'lmagan. Faqatgina matbuotda, maktab-maorif ishlarida, adabiyotda umumiy bo'lgan bir tilni yaratmoqchi edi. Shu yo'l bilan millatdoshlarining ozodlikka erishishini maqsad qilgandi. «...Qrim, Qo'qozyo, totor, o'zbek, turkmanlar orasida til masalasi yangi bir shaklda qo'zg'oldi, u-da til birligi masalasi edi. Bu masalani boshlab qo'zg'og'on Ismoilbekdir».

Gasprinskiy ijodidan ruhlangan va uni o'ziga ustoz deb bilgan Behbudiy bu g'oyani qo'llab-quvvatlovchilardan bo'lgan. 1913 – 1915-yillarda chiqqan «Oyna» jurnalining tiliga «turkiy va forsiy o'rta shevada» deb tavsif beradi. «Buning tili ham «Samarqand» gazetasidek o'rtaroq shevada bo'lib, forsiycha-tojikcha bo'limi bor edi... Shu so'zlardan ham Behbudiyning «Tavahhudi lisoniya» (til birligi) tarafdori ekanligi bilinadi. Haqiqatan, Behbudiy tavahhudi lisoniya tarafdori edi». Ziyo Said bu holatni Gasprinskiy yo'li deb baholaydi. «Tarjimon» va «Oyna» ni kuzata turib esa bu ikki muharrirning «o'rta til» masalasidagi qarashlari bir xil bo'lmaganini ko'ramiz: «Ilm, hilm, maorif, izzat-nafs va haysiyat riyokorlig'a tabdil o'lmish edi. Bu so'zlar, balki, og'u so'zlardir, lekin do'g'ri so'zlardir. Tarix yozan muarrix madhiya yozan mirzo degildir» («Ilm, hilm, maorif, haysiyat o'rnini riyokorlik egalladi. Bu so'zlar og'u so'zlardir, lekin to'g'ri so'zlardir. Tarix yozuvchi muarrix madhiya yozuvchi mirzo emasdir») (Tarixi jadidayi Turkiston // Tarjimon. №110. 30.12.1905).

«Tarix ko'p ahamiyatli va foydali bir narsadir. Tarixning foydalaridan ba'zisi ushbudurki, bir millatning na tariqada, qaysi yo'l ila taraqqiy etganin o'qib, ibrat olmoq yoki bir millatning na sabablardan tanazzul etib, oxiri munqariz bo'lub ketganin o'qub, mundan ham istifoda etmak mumkindur».

(«Tarix ko'p ahamiyatli va foydali bir narsadir. Tarixning foydalaridan ba'zisi shuki, bir millatning qay tariqa taraqqiy etganini o'qib, ibrat olmoq yoki bir millatning nima sababdan parchalanib, inqirozga yuz tutganini o'qib, bundan ham foydalanish mumkindir») (Turkiston tarixi kerak // Oyna. №1. 20.08.1913).

Har ikki maqolaning uslubida ham muharrirlarning milliy til xususiyatlari ta'siri kuchliligi sezilib turadi. «Tarjimon»da turk tili elementlari

ustun bo'lsa, «Oyna»da arabiy-forsiy so'zlar keng qo'llanilayotgani anglashiladi. Behbudiy, o'zi ta'kidlaganidek, turkiy va forsiy til oralig'ini tanlaydi. Mahalliy xalqning ko'pchiligini tojiklarning tashkil qilishi bunga asos bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Qolaversa, u vaqtda hali «Navoiy tili» ham o'z ta'sirini yo'qotmagandi.

«O'rta til» tamomila o'zini oqlamagan bo'lsa-da, bu o'z davri uchun katta voqea bo'lgan. Uning atrofida kechgan bahslar esa milliy tilga bo'lgan e'tiborni oshirib, har bir ziyolini o'z tili taqdiriga jiddiy yondashishga undovchi chorlov bo'lgan deyish mumkin.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қосимов Б. Излай-излай топганим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б.104.
2. Қосимов Б. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.227.
3. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б.135 – 136.
4. Зиё Саид. Танланган асарлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б.44.

ҚИЁСИЙ ТИЛШУНОСЛИК

*Ш.Усманова, филол. фан. докт.,
Д.Калонова, ЎЗМУ магистранти*

ЎЗБЕК ВА КОРЕЙС ТИЛЛАРИДА РАСМИЙ МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИ

Расмий муурожаат шакллари расмий доираларда сўзловчининг тингловчига ўзаро муносабатини, ҳурматини ва унинг маданият даражасини ифодаловчи лингвистик воситалардан бири ҳисобланади. Расмий муурожаат шаклларида бошқалардан фарқли ўлароқ ҳурмат белгиси кучли бўлиб, шахснинг мавқеи, мансаби, лавозими, вазифаси, касб-кори, унвони ва ёшига кўра қуйидагича даражаланади:

1. Энг олий даражадаги ҳурмат шакли;
2. Олий даражадаги ҳурмат шакли;
3. Оддий ҳурмат шакли;
4. Орттирилган даражадаги ҳурмат шакли.

1. Энг олий даражадаги ҳурмат шакли ўта расмий доирага ҳосланган бўлиб, ҳукумат раҳбарларига, хусусан, президентга муурожаат этилганда қўлланилади. Мазкур даражада нутқ йўналтирилган шахсга нисбатан «Зоти олийлари», «Жаноби олийлари» сингари олий даражадаги ҳурмат ифодалари ва *муҳтарам* сўзидан истифода этилади. Корейс тилида «Зоти олийлари», «Жаноби олийлари» маъносида *Kakha* сўзи ишлатилади: *Kakha Detóngryong* (Президент Жаноби олийлари).

2. Олий даражадаги ҳурмат шакли ҳукумат раҳбарлари, элчилар ва мансабдор шахсларга нисбатан қўлланиб, ўзбек тилида аксарият ҳолларда *муҳтарам*, *ҳурматли*, *жаноб*, *хоним* сўзлари билан, корейс тилида *-nim* ҳурмат кўрсаткичи ёрдамида ҳосил қилинади: *Муҳтарам вазир – Jangwan-nim*, *Ҳурматли элчи жаноблари – Desa-nim*, *Ҳурматли шаҳар ҳокими – Sijang-nim*, *Хонимлар ва жаноблар – (Són-nim) yorobun*.

3. Оддий ҳурмат белгиси расмий муурожаат шаклининг энг кенг тарқалган тури, у *ҳурматли* сўзи ёки ҳурмат маъносини англатган

бошқа воситалар билан ифодаланиши мумкин. Ушбу мурожаат шаклида ўзбек тилида «хурматли + касб», «хурматли + унвон»; корейс тилида «касб + -nim», «унвон + -nim» қолиплари фаол қўлланилади: *хурматли раис – (sil)jang-nim*, *хурматли мудир – gwajang-nim*, *хурматли декан – hakjang-nim*, *хурматли устоз – sonseng-nim*, *хурматли домла, хурматли профессор – kyósu-nim* ва ҳ.к.

Қайд этиш жоизки, ўзбек нутқида профессор ва ўқитувчиларга *хурматли* сўзининг иштирокисиз *устоз*, *домла* деб мурожаат қилганда ҳам ҳурмат маъноси англашилади. Лекин корейс нутқида *sonseng* (ўқитувчи, устоз), *kyósu* (домла) ва бошқа шунга ўхшаш сўзларни *-nim* ҳурмат кўрсаткичисиз қўллаш мумкин эмас.

Ўзбек нутқида корейс нутқидан фарқли ўлароқ расмий доираларда, чунончи, мажлис, конференция, семинар иштирокчилари, шунингдек, ўқитувчиларга нисбатан «исм+ака» ёки «исм+опа» қолипидаги (*Бахтиёр ака*, *Раъно опа*) мурожаат шаклини ишлатиш мумкин.

Корейс расмий мулоқотида «исм+ака» ёки «исм+опа» қолипидаги мурожаат шаклини ишлатиш мумкин эмас. «Исм+ака» ёки «исм+опа» қолипидан фақат ўта самимий муносабатлардагина фойдаланиш мумкин. Кези келганда корейс дискурсининг ўзига хос гендер тафовутларини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади. Корейс аёлларининг нутқида *орра* «ака», *онпи* «опа», корейс эркаларининг нутқида *hyong* «ака», *nuna* «опа» сингари мурожаат шакллари фарқланади.

Айтилганлар билан бирга ўзбек расмий мулоқотидаги «исм+ака» ёки «исм+опа» қолипи тажрибали ҳамкасбларни, шунингдек, ўзидан юқори синфда, курсда ўқийдиганларни ҳурматлаш маъносида ҳам ишлатилади. Корейс тилида бундай ҳолатларда ҳурматлаш маъносидаги *sonbe* ёки *-nim* қўшимчали орттирилган ҳурматни ифодаловчи *sonbe-nim* сўзи муомалага киритилади.

Расмий мулоқотда адресатга «исми + отасининг исми»; «унвон + фамилия»; «унвон + исм-фамилия»; «унвон + исм (ака-опа) + фамилия» билан мурожаат қилиш ҳам кенг тарқалган усуллардан саналади: *Бахтиёр Қосимович*, *Раъно Равшановна*; *Доцент Шарипова*; *Профессор Акмал Каримов*; *Профессор Акмал ака Каримов*.

Корейс тилида «унвон + -nim» ва «фамилия + унвон + -nim» қолипларидаги мурожаат шакллари кузатилади: *Kyósu-nim* (Профессор); *Kim kyósu-nim* (Профессор Ким). Бу ўринда «фамилия + унвон + -nim» қолипли мурожаатдаги ҳурмат даражасининг «унвон + -nim»га нисбатан бир поғона пастлигини қайд этиш лозим. Чунончи, *Kim kyósu-nim* (Профессор Ким) ёки *Lee sonseng-nim* (Ли устоз) каби хитоблар бир жойда ишлайдиган ҳамкасблар ва кундалик турмушдаги танишлар орасидаги муомалада ишлатилиши мумкин. Шунингдек, «фамилия + унвон + -nim» қолипи қўлланганда, адресатнинг шахси аниқлашиб, «унвон + -nim» даги мавҳумлик, чалкашлик бартараф этилади.

4. Расмий доираларда, иш жойларида кенг тарқалган расмий мурожаат турларидан яна бири орттирилган даражадаги ҳурмат шаклидир. Ўзбек мулоқотида ҳурмат белгиси -жон ва -хон кўрсаткичлари воситасида муайян даражада орттирилиши мумкин. Мазкур мурожаат шаклини ёши катта ёки лавозими юқори бўлган ходимлар ўз ҳамкасбларига нисбатан қўллай оладилар: *Рустамжон, Лолахон*.

Корейс расмий мулоқотида орттирилган даражадаги ҳурмат шакли -*ši* кўрсаткичи орқали ифодаланади. Қадимда мазкур қўшимча юқори табақадаги кишиларнинг қуйи табақадаги кишиларга мурожаатида қўлланган бўлса, бугунги кундалик расмий муомалада энг фаол ишлатиладиган нейтрал ҳурмат-шакл ҳисобланади ва «фамилия + исм + -*ši*» ҳамда «исм + -*ši*» қолипларида акс этади. Масалан, *Kim Minhó-ši* («фамилия + исм + -*ši*») сингари мурожаат шакли бир жойда ишлайдиган ва тенгдош (ёки орада озгина ёш фарқи бўлган) ҳамкасблар орасида ҳамда муайян расмий муносабатларда ишлатилади. *Kim Minhó-ši* хитоби *Kim kyósu-nim* чалик юқори ҳурматни акс эттирмайди. Шу билан бирга, «исм + -*ši*» қолипидаги *Minhó-ši* мурожаатида ҳам ҳурмат-нинг даражаси *Kim kyósu-nim* дек юқори бўлмайди.

Minhó-ši шакли бир жойда ишлайдиган ва ораларида самимийлик бўлган ҳамкасблар, яқин ўртоқларнинг мурожаатини билдиради. *Minhó-ši* даги -*ši* кўрсаткичининг қўлланиш имкониятлари -*nim* ҳурмат кўрсаткичига нисбатан чекланган, у фақат исмларгагина бирика олади. -*nim* ҳурмат кўрсаткичи, айти

пайтда, ҳам исмларга, ҳам касб ва унвон ифодаловчи сўзларга бирика олади. Агар *-ši* кўрсаткичи фақат фамилияга бирикиб, масалан, *Kim-ši* тарзида қўлланса, субъект адресатга нисбатан ҳурматсиз-лик қилган бўлади.

Ўзбек ва корейс расмий мулоқотида профессор-ўқитувчилар талаба ва ўқувчиларга уларнинг «фамилияси», «исми» ёки «фамилияси + исми» билан мурожаат қиладилар. Қиёсланаётган тилларда адресатга унинг исми билан мурожаат қилиш шакли кенг тарқалган бўлишига қарамай, у ҳар бир тилда муайян меъёрга кўра қўлланилади. Шахсга унинг исми билан мурожаат қилиш шакли меъёрдаги муносабатнинг «энг куйи» поғонаси бўлиб, аксарият ҳолларда ҳурмат кўрсаткичи нолга тенг келади.

Расмий мурожаат шаклларида диалектал фарқланишлар ҳам кузатилади. Жумладан, Фарғона, Қўқонда ўрта мактаб ва олий таълим соҳасидаги эркак ўқитувчиларга *домла*, аёл ўқитувчилар-га *опой* (қозоқ тилида ҳам *арай*) деб мурожаат этилса, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарёда *домла* сўзи ҳам эркак, ҳам аёл ўқитув-чиларга нисбатан қўлланилади.

Шундай қилиб, ўзбек ва корейс расмий мулоқотидаги мурожаат шакллари юзасидан олиб борилган таҳлиллар натижасида куйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Ўзбек ва корейс тилларидаги расмий мурожаат шакллари тизими жамиятдаги поғонали муносабатлар асосида вужудга келган.

2. Расмий мурожаат шакллари мавқе, мансаб, лавозим, вазифа, касб-кор ва унвон билдирувчи сўзлар орқали ифодаланади.

3. Расмий мурожаат шакллари қўллашда «мендан катта //кичик» шартига қатъиян амал қилинади.

4. Расмий мурожаат шакллари ҳурмат белгисининг кучли-лиги билан характерланади.

5. Ўзбек расмий мурожаат шаклларида ҳурмат маъноси кўпинча *ҳурматли* сўзи билан, корейс расмий мурожаат шаклла-рида *-nit* кўрсаткичи билан ифодаланади.

6. Корейс расмий мулоқотидан фарқли ўлароқ ўзбек расмий нутқида «исм+ака» ва «исм+опа» қолипидаги мурожаат шакл-

лари кенг тарқалган, улар субъект билан адресат ўртасидаги муносабатнинг самимийлигини таъминлашга хизмат қилади.

Умуман, ўзбек ва корейс расмий мулоқотидаги мурожаат шаклларини атрофлича ўрганиш тилшунослик, социолингвистика ва психолингвистика каби қатор ижтимоий фанлар учун алоҳида аҳамият касб этади.

ЎЗБЕК ВА ХИТОЙ БОЛАЛАРИНИНГ ТИЛ ЎЗЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИДАГИ ЎЗИГА ХУСУСИЯТЛАР

Инсонда нутқнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига доир кузатув ва тадқиқотлар орасида Р.Якобсоннинг фикрлари алоҳида аҳамиятга молик. Унинг ёзишича, боланинг тил ўзлаштириш жараёнида тўпланган маълумотлар тилнинг структур қурилма экани ва ундаги муштарак қонуниятларни асослашга имкон беради. Бола тилни ўзлаштираркан, унда бўшлиқ ёки чалкашлик бўлмайди. Турли мамлакат ва қитъа болаларида ҳайратланарли даражадаги универсалликлар кузатилади, яъни улар айнан бир хил тизим бўйича нутқ товушларини ўз нутқида ифодалай бошлайди [Якобсон Р.О. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии // Избр. работы. – М.: Прогресс, 1985. – С.105 – 116]. Дарҳақиқат, турли тилларда тил чиқараётган гўдакларда мазкур жараёни кузатишга бағишланган тадқиқотларда боланинг илк товушлари, дастлабки коммуникатив бирликлари, нутқий ифодалари билан бирга турли новербал воситаларнинг қўлланиши, илк сўз бирикмалари ва гаплари қурилиши – буларнинг бари юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Таъбир жоиз бўлса, болалар тили худди эсперантонинг ўзидир.

Ўзбек болалари нутқида оид баъзи кузатувларни олиб бориш жараёнида уларнинг дунё болалари каби маълум тизим асосида тил чиқаришига гувоҳ бўлдик. Ўзбек болалари ҳам аввал баъзи унли товушларни, кейин унлиларнинг барчасини ва муайян ундош товушларни алоҳида-алоҳида, кейинчалик унли ва ундош товушларни қўшган ҳолда ифодалашни қайд этилди. Маълумки, ўзбек тили морфологик қурилишига кўра агглютинатив тиллар гуруҳига киради. Шу тилда нутқи шаклланаётган гўдак нутқида тилнинг морфологик тузилиши қай даражада таъсир этади, бошқа тил тузилишига оид болаларда бу универсал қонуният қай ҳолда намоён бўлади деган саволга жавоб топиш мақсадида биз ўзбек ҳамда хитой тилларининг жажжи вакилларидаги тил ўзлаштириш жараёнини қиёслашга аҳд қилдик. Маълумки, хитой тили тузилишига кўра аморф тил ҳисобланиб, аффиксларга эга

бўлмаган, сўзлар орасидаги грамматик алоқалар битишув йўли билан ёки ёрдамчи сўзлар воситасида ифодаланадиган тилдир [Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б.13]. Агглютинатив тилларда сўз ясалиши ва шакл ясалиши агглютинация (сўз ясалиш ёки шакл ясалиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёки сўз шакли ҳосил бўлиши) йўли билан амалга ошади [Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б.9].

Ўзбек болалари ва хитой болалари нутқида муштарак кузатилган ҳолатлар қуйидагилар:

- баъзи унли товушларни бошқа унлилардан эртароқ талаффуз эта бошлаш: *а, о, у* каби;

- *б, д, т, м, п, н* ундош товушларини бошқа ундошларга нисбатан эртароқ талаффуз қила бошлаш;

- ота-она номининг бола учун илк маъноли сўзлар бўлиши. Масалан, *ада//адда//дада//дадда, аппа//оппа//аййа; па//папа//папа, ма//мама//мамма* каби;

- ҳар иккала тил вакиллариининг илк гаплари «телеграф» усулида, яъни грамматик қоидалари мавжуд бўлмаган сўзлар бирикмаси ёки йиғиндисидан иборат шаклда бўлиши. Масалан, *адда ўй, ада тет (дадам уйда ўйқ, у ишга (кўчага) кетди); та chaosi (онам дўконга кетди)* каби;

- ҳар икки тил вакиллари, вербал нутқи тўлиқ шаклланмай туриб, ўз нутқий фаолиятида новербал нутқ воситаларидан унумли фойдаланади. Масалан, тасдиқ маъносини ифодаловчи бошни вертикал ҳолатда бир неча марта ҳаракатлантириш ўзбек болаларида ҳам, хитой болаларида ҳам энг кўп учровчи ҳаракатдир;

- тил ўзлаштиришда бола томонидан катта ёшдагилар нутқи-га тақлид қилиш ҳолати;

- болалар томонидан мавҳум сўзлар ўзлаштирилишининг нисбатан кечроқ бошланиши, гарчи болалар нутқида шундай сўзларнинг ўзи эрта кузатилса-да, боланинг у сўзларни тушунишида, айна маъносида қўллашида ўзига хосликлар мавжуд.

Кўринадикки, тил тузилишидан қатъи назар, ҳар иккала тилда нутқи шаклланаётган болаларда мазкур жараён бир-бирига жуда яқин қоидалар асосида амалга ошади. У ҳолда тил тузилиши тил ўзлаштиришда умуман аҳамиятга эга эмас экан-да деган хулоса-

га келишга шошилмаслик керак. Чунки тиллар тузилишининг ўзига хослиги боланинг нутқий жараёнида жуда эрта намоён бўлади.

Ўзбек ва хитой болалари нутқидаги ўзига хосликлар куйидагилар:

- ҳар иккала тилнинг фонетик тизимидан келиб чиққан ҳолда баъзи товушларнинг ифода этилишида, масалан, ўзбек тилидаги р, ғ, қ, ч, ф товушларини; хитой тилида z, zh, j, с, s, sh, х, г каби товушларни айтишда бола қийинчиликка учрайди ва бу товушлар ифодаси бола нутқида бошқа товушларга нисбатан анча кеч кузатилади;

- хитойлик болалар нутқида тил хусусиятларига боғлиқ равишда оҳангдорликнинг (маълумки, хитой тилида сўзларни маълум оҳангларда (тонларда) талаффуз этиш уларнинг маъноларини ажратиш учун хизмат қилади) бузилиши энг кенг учровчи ҳолатдир, бундай ҳолат ўзбек болалари нутқида кузатилмайди;

- ҳар иккала халқ маданияти, ижтимоий муҳити, турмуш тарзи билан боғлиқ ҳолда болалар сўз захирасининг шаклланиши, ўсиши ва ривожланишидаги фарқлар;

- болалар нутқий ҳулқида муайян жинсга оидлик тушунчасининг ўзбек болаларида хитой болаларига нисбатан эрта шаклланиши, бунинг ижтимоий ролларда ва бола нутқида акс этиши.

Кўриб ўтганимиздек, болаларнинг тил ўзлаштириш қонунлари бутун дунё тиллари гўдаклариди ҳам бирдек учровчи муштарак ҳолатларнинг кўплиги билан муҳим аҳамият касб этади: барча чақалоқлар маълум даврдан ўзига қаратилган нутқни тушуна бошлаши, муайян товушларни талаффуз эта бошлаши билан нутқ аппаратини машқ қилдириши, «гудраниш» деб номланган нутқ даврининг деярли бир хил вақтда амалга ошиши ва ҳ.к. Лекин тилнинг грамматик тузилиши шу тил ташувчилари яшаётган ижтимоий, маданий, тарихий, сиёсий ва иқтисодий муҳитларда аниқлашади. Шундай экан, ўзбек ва хитой болалари нутқидаги муштарак ва ўзига хос хусусиятларнинг мазкур кўринишда намоён бўлиши табиийдир.

ТУРК ТИЛИНИ ЎРГАТИШНИНГ БАЪЗИ ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРИГА ДОИР

Ҳозирги давр ахборот асри бўлганлиги боис, бугунги кунда таълим тизимида, хусусан, олий таълим тизимида ҳам ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг зарурлиги ҳақида гапириш жуда ўринли.¹ Бу соҳада фаолият олиб бораётган ҳар бир педагогнинг вазифаси талабага нафақат билим бериш, балки билимни, у ёки бу илмий маълумотни излаб топишга, мустақил ўзлаштира билишга ўргатиш ҳамдир. Йиғилган ахборот материалларини ўрганиб чиқиш эса талабага янада жиддийроқ, янада мустақилроқ ишлаш билан бирга ўз иқтидорини кўрсата олиш имконини ҳам яратади.

Назаримизда, ҳар қандай фан ўқитувчисининг ҳар бир дарсидаги асосий жараёнларда, албатта, агар шароит яратилган бўлса, замонавий воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Айниқса, компьютердан янги материални тушунтиришда, мустаҳкамлашда, такрорлаш дарсларида, назорат дарслари давомида мунтазам равишда кўргазмали қурол сифатида унумли фойдаланиш ўринли, чунки бугунги кунда компьютер ҳам ўқитувчи, ҳам дарслик-қўлланма, ҳам ҳар хил ҳажмдаги маълумотларни ўзида жам этолган, хилма-хил амалларни бажара билувчи полифункционал воситадир. Лекин, сир эмаски, баъзи ҳолларда, замонавий янги воситалар йўқлигида ёки ундан фойдаланишнинг имкони бўлмаганда, ўқитувчи ўқитиш самарадорлигини, талабалар фаоллигини ошириш учун ўз тажрибасидан келиб чиқиб бошқа ижодий усулларни ҳам татбиқ этиши лозим.²

Ушбу кичик ахборотда турк тилини ўргатиш билан боғлиқ баъзи мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз.

1. Аввало, ҳар қандай тилни ўргатишни луғат бойлигини оширишга аҳамият беришдан, хусусан, фаол ва нофаол сўзлар тизimini ва бу сўзлардан фойдаланиш йўриғини мунтазам равишда ҳам ёздириб, ҳам ёдлатиб боришга эътибор беришдан бошлаш

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Седьмые Виноградовские чтения. Материалы конференции. – Ташкент, 2011. – С.220 – 339.

² Қаранг: Тил ва адабиёт таълими. 2003. №3. – Б.7 – 13, 24 – 30.

мақсадга мувофиқ. Буни биринчи дарсданоқ амалга оширса бўлади. Бунинг учун эса турли мавзудаги ўйинларни ташкил қилиш ва талабаларни ўзаро мулоқотга киришишга даъват этиш, яъни уларнинг фаоллашувига туртки бериш керак. Масалан, «Танишиш», «Ўқитувчи-ўқитувчи», «Қайси сўзларни биламан?» каби мавзулардаги ўйинларни ташкил қилиш лозим. Тахминан қуйидагича йўл тutilади: ҳар гал мавзуга дахлдор таянч сўзлар туркча таржимаси билан тавсия этилади ва талабалар уларни алоҳида «Луғат» дафтарларига қайд этиб борадилар. Сўнгра улар билан аниқ мавзуда ўйин ўйналади. Айрим ҳолларда ўқитувчининг ўзи ҳам иштирок этади. Бу ўйинларда талабаларни гуруҳларга ажратиш ҳам дарснинг қизиқарли, жонли ўтишини таъминлайди.

Ёки «Ким кўп сўз билади?» деган савол билан мурожаат қилиб, яширин ёзма жавоб ёздириш тарзида ҳам гуруҳдаги барча талабаларни топқирликка, сўзамолликка ундовчи ўйинни ташкил қилиш мумкин. Дарс сўнгида талабалар бир-бирларини тинглаб бўлгач, ўқитувчи сўзларнинг сонига қараб уларни рағбатлантиради. «Топқирлар» ўйинини яна бошқачароқ тарзда ҳам ташкил қилса бўлади. Масалан, қуйидагича: талабалар ўқитувчининг сўзлар ёзилган, олдиндан тайёрлаб қўйган тарқатма материалларини танлаб олишади ва унда сўралган саволнинг шартига ёзма жавоб ёзишади. Ўйиннинг сўнгида эса жавоблар баҳоланади. Мазкур ўйинни ҳамма мавзуни ўтганда, мавзуни мустаҳкамлаш жараёнида ёки такрорлаш дарсларида қўллаш мумкин. Аммо саволнинг шarti мавзуга мувофиқлаштирилади: «Мен от сўз туркумига мансуб нечта сўз биламан?», «Мен нечта феъл биламан?» Бу ўйинни синонимлар ва антонимларни ўргатиш мақсадида ҳам ташкил қилиш мумкин.

2. У ёки бу грамматик материални тушунтирганда ҳам турли ўйинлардан фойдаланиш яхши натижа беради. Масалан, «Сон туркуми» мавзусини тушунтирганда «Супермаркетда», «Аукционда», «Китоб дўконида», «Бозорда» сингари мавзуларда диалогли матн туздириш мақсадга мувофиқ. Албатта, талабага қуйидаги таянч сўз ва сўз бирикмаларини тавсия қилиш керак. *Fiyat, ödemek, ucuz, pahalı, ne kadar, adet, tane, kaç, satın almak.*

Бундан ташқари, аниқ вазиятни тушунтириб, уларнинг гоҳ сотувчи, гоҳ харидор сифатида қатнашишларини таъминлаш

керак. Ушбу усулни сўзлашув дарсларида «Шифохонада», «Аэропортда», «Кутубхонада» каби мавзулар ўтилганда ҳам қўллаш мумкин. Талабалар мазкур ўйинлар орқали маълум бир мавзуга оид сўз ва сўз бирикмаларидан фойдаланиш билан бирга ўтилган назарий мавзуни янада яхши ўзлаштириш имконига эга бўладилар.

3. Маълумки, турк ва ўзбек тиллари лексик, грамматик жиҳатдан жуда яқин. Бу яқинлик ҳар доим ҳам талабага қулай ҳисобланмайди. Турк тилидаги баъзи сўзлар ўзбекчада ҳам бор, лекин бошқа маънони англатади. Масалан, «zorg» сўзи ўзбекча «зўр» сўзи билан бир хил айтилади. Аммо турк тилида «қийин» маъносидан ишлатилади. 'Düşmek' феълининг ўзбекча муқобили эса «йиқилмоқ». Ўзбек тилидаги «тушмоқ» феъли туркчага «inmek» тарзида ўгирилади. Бундай маъно фарқлари турк тилини ўрганаётган ўзбекларга бирмунча қийинчилик туғдиради. Шу сабабли турк тилини ўргатишда ана шундай фарқли жиҳатларни эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Ҳар икки тилда мавжуд бўлган, лекин маъноси бошқа-бошқа бундай сўзларни нутқда тўғри ишлатишлари учун, «Давом эттир» ўйинини ташкил қилиш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи олдиндан тайёрланган тарқатма материалларни талабаларга тарқатади. Талабалар яқка ёки гуруҳ ҳолида жумлаларни давом эттирадилар. Масалан:

Adam hasta olduğu için dokuzuncu kattan..... (inmek)

Bu onun için çok ..... (zor)

Otobüsten inerken ..... (düşmek)

Агар талаба нотўғри сўз танласа, унда гап мазмуни ўзгариб кетади ва кулгили вазият юзага келади. Бу эса сўзларнинг маъносини, уларнинг қўлланиш доирасини яхшироқ эслаб қолиш имконини беради.

4. Турк тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири товуш мослашувидир. Грамматикага доир мавзуларнинг деярли ҳаммасида товушларнинг мослашиб келиши кузатилади. Ана шу қонуниятга асосан 2 вариантли, 4 вариантли ва 8 вариантли қўшимчаларнинг орасидан маълум бир сўзга мос келадиган шакли аниқланади. Турк тилини ўрганаётган талабаларда ана шундай кўникмани ҳосил қилиш учун, машқлар бажариш жуда муҳимдир. Бу жараён зерикарли бўлмаслиги, талаба учун ҳам қизиқарли, ҳам фойдали бўлиши лозим. «Kim nerede?» ўйини келишиқ қўшимчаларини,

замон қўшимчаларини тўғри танлай олиш малакасини орттириш билан бирга талабаларнинг бир оз дам олишларига ҳам хизмат қилади. Мазкур ўйинни ўтказиш учун 3 га букланган қоғозлар тарқатилади. Ҳосил бўлган 6 та устунга талабалар ўз жавобларини ёзишади.

Kim?	Kiminle?	Nerede?	Ne yaptı?	Kim gördü?	Ne dedi?
Ahmet	arkadaşıyla	okulda	dövüştü	öğretmen	'ayıp'

Сўнг ўқитувчи биринчи саволга бир талабанинг жавобини, кейинги саволга иккинчи талабанинг жавобини сўрайди. Натижада жуда қизиқ гаплар ҳосил бўлади. Талабалар учун қизиқарли бўлган бу ўйин жараёнида ўқитувчи жавобларда қўшимчаларнинг тўғри танланганига эътибор беради. Талаба ёд олган сўзларни эслаб, мослашув қондасига кўра уларга мос келадиган қўшимчаларни топади.

Албатта, бу ўқув-услубий ўйинларнинг барчаси дарснинг мавзусига, машғулот турига, талабаларнинг сонига қараб танланади. Ана шундагина таълим жараёнининг сифатини оширишга хизмат қилади. Умуман, таълимда талаба шахсига таълим жараёнининг объекти эмас, субъекти сифатида ёндашиш, уни мустақил фикрлашга ўргатиш, унда билим олишга қизиқиш ва эҳтиёж уйғота билиш ҳар бир педагогнинг масъулиятли бурчидир.

KOREYS TILIDAGI SOMATIK FRAZEMALAR HAQIDA

Koreys tilida somatik frazemalar haqidagi ilmiy ishni ‘김문창 (KIM MUN CHANG 1976)dan tashqari 50 taga yaqin ilmiy ishlar ilmiy kengashga taqdim etilgandi.

Lekin 1970-yillargacha somatik frazemalar haqida chuqur tadqiqotlar olib borilmagan. ‘김문창’ yozgan ilmiy ishida somatik frazemalar alohida ajratib tadqiq qilingan bo‘lib, bu somatik frazemalar yuzasidan o‘tkazilgan birinchi tadqiqot hisoblanadi.

1980-yillarga kelib somatik frazemalar yuzasidan o‘tkazilgan tadqiqotlar ko‘paydi. Somatik frazemalar tadqiqoti inson tana a‘zolarini umumlashtirib o‘tkazilgan tadqiqotlar va tana a‘zolarini alohida ajratib o‘tkazilgan tadqiqotlarga bo‘lingan. Bu davrlarda esa inson tana a‘zolarini umumlashtirib o‘tkazilgan tadqiqotlarga nisbatan tana a‘zolarini alohida ajratib o‘tkazilgan tadqiqotlar ko‘proq bo‘lib, ayniqsa, ‘머리(mory) – bosh, 눈(nun) – ko‘z, 코(ko) – burun, 귀(giy) – quloq, 손(so’n) – qo‘l kabi tana a‘zolari haqidagi tadqiqotlar umumiy frazeologik tadqiqotning negizi hisoblangan.

1980-yili yozilgan ‘김문창’ ning ilmiy ishida o‘rta asrlardan hozirgacha yozilgan adabiy asarlarda frazemalar qay tarzda qo‘llanilganini ko‘rsatib bergan. Keyin ‘이경자(YI KYUNG JA)’, ‘양용석(YANG YONG SUK)’, ‘이병선(YI BYUNG SUN)’ olimlar o‘z ilmiy ishlarida somatik frazemalar yuzasidan qisman tadqiqotlar o‘tkazganlar.

Somatik frazemalar yuzasidan batafsil tadqiqotlarni ‘박경현(PARK KYUNG HYUN), ‘이훈중(YI HOON JONG)’ kabi olimlar tadqiqot o‘tkazganlar.

1980-yillarning oxiridan koreys va yapon tillari somatik frazemalari haqida tadqiqotlar boshlanib, bugungi kunda bu ikki til somatik frazemalariga tegishli tadqiqotlar ko‘paymoqda.

‘손철호(SON CHIL HO)ning dissertatsiyasida koreys va yapon tillari frazemalari xususiyatlari somatik frazemalar misolida tadqiq qilingan.

1990-yillarda ham bu ikki tilga xos somatik frazemalar haqidagi tadqiqotlar davom ettirildi.1992-yili yozilgan ‘김현숙(KIM HYUN SOOK)

dissertatsiyasida ‘머리(bosh), 눈(ko‘z), 얼굴(yuz), 손(qo‘l)’ somatizmlari ishtirok etgan frazemalar chuqur tadqiq qilindi.

Olima 박영희(PARK YOUNG HEE) ko‘p ishlatiladigan koreys somatik frazemalarini yapon tili somatik frazemalari bilan qiyoslab, o‘zaro o‘xshash tomonlar va farqlarni tadqiq qildi.

‘강미희(KANG MI HEE)’ esa koreys tili somatik frazemalarini ma‘noviy tahlil qilib, ularni salbiy ma‘noli somatik frazemalar va ijobiy ma‘noli somatik frazemalarga taqsimlagan.

Olima ‘강미희’ ning tadqiqotiga asoslanib 1994-yili Yaponiyada ‘소림아명 (SORIM A MYUNG)’ ikki tilning somatik frazemalaridagi o‘zaro jihatlarni tarixiy aspektida tadqiq qildi.

1990-yili mazkur olimlardan tashqari ‘손영주(SON YOUNG JOO)’, ‘이강호(YI KANG HO)’, ‘마성식(MA SUNG SIK)’, ‘김주원(KIM JOO WON)’ ham koreys tilidagi somatik frazemalar haqida tadqiqot o‘tkazdilar.

Ayniqsa, ‘곽재용(KWAK JAE YONG)’ XV asrdan hozirgi davrgacha tana a‘zolarining nomlari qanday o‘zgarib kelganiga asoslanib har davrda somatik frazemalar qay ma‘noda ishlatilganini tadqiq qildi.

Somatik frazemalarni birinchi bo‘lib umumlashtirib tadqiq qilgan olim ‘박경현(PARK KYUNG HYUN)’dir. U frazemalarning ko‘p qismini tana a‘zolari tashkil etganini aytib, o‘zining tadqiqotida 41 ta tana a‘zolari ishtirok etgan 209 ta frazemalarni ta‘rifladi.

‘우형식(WOO HYUNG SIK)’ leksik polisemiya va frazeologik polisemiya tana a‘zolarining ishtirokini tadqiq qilib, leksik polisemiya va frazeologik polisemiyaning o‘xshashlik va farqlarini chuqur tushuntirib berdi.

Tana a‘zolarining frazeologik ma‘nosi haqidagi muzokaralar ‘김문창’ dan boshlandi. Olim ‘홍사만(HONG SA MAN)’ ‘김문창’ning nazariyasiga tayanib tana a‘zolarining frazeologik ma‘nosini yana chuqurlashtirdi. Olim ‘김문창’ ‘손(so‘n) – qo‘l somasi ishtirok etgan koreyscha frazemalarni tadqiq qilish natijasida koreys tili somatik frazemalarida ‘손 – qo‘l somasi ishtirok etgan iboralar eng ko‘pligini aniqladi.

Va u ‘손 – qo‘l somasi bilan tuzilgan frazemalarni quyidagi turlarga ajratib ko‘rsatdi.

*손(qo‘l)+동사(fe‘l) 15 ta

*손(qo'l)+형용사(sifat) 20 ta

*손을(qo'lni)+동사(fe'l) 40 ta

*손에서(qo'lda)+형용사(sifat) 15 ta

*손에(qo'lda)+동사(fe'l)

‘홍사만(HONG SA MAN) esa ‘손(qo'l) somasining ko'p ma'noviy strukturasi tahlil qilib, tushuntirib berdi. Va I ‘손(qo'l) o'zi bilan ta'riflanadigan fe'lga suyanib, har xil ma'noni anglatishi mumkinligini aniqladi.

* **Koreys tili frazeologiyasining o'rganilishi**

* **Koreys tilida frazemaning ma'nosi**

Frazema bu so'zni so'zga bog'lab, bitta ma'noga ega bo'lgan shaklni hosil qilish va shu orqali nutqni ta'sirchan va obrazli ifodalash usulidir. Ya'ni frazema leksikologiyada ma'nosi bir so'zga teng bo'lgan til birligidir.

Koreys tilida frazemalarning xususiyatlari

Frazema quyidagi bir necha xususiyatlarga ega: 1. Frazema so'zlovchining urf-odati, madaniyati, turmush tarziga bog'liq holda kelib chiqadi va shakllanadi. Shuning uchun uni grammatik shakliga qarab tahlil qilish qiyin. Masalan:

a. *Hit the sack* → uyquga ketmoq (karavotda yotmoq);

b. *Let off the hook* → olib tashlamoq;

c. *Be well off* → yaxshi bo'lmoq;

d. *Beat a dead horse* → behuda harakat qilmoq;

e. *Run out of something* → hammasini ishlatmoq;

f. *Catch up with someone* → quvlamoq.

Frazema ichidagi so'zlarning lug'aviy ma'nosiga qarab tahlil qilinsa, o'sha frazemani aytuvchi kishining fikrini anglash mumkin emas.

2. Frazema bog'langan so'zlarning tub ma'nosiga qarab frazemaning ma'nosini to'la taxmin qilish mumkin emas. Masalan, xitoy tili» 馬上» (mashang) «tez» degan ma'noni bildiradi. Lekin so'zning tub ma'nosiga e'tibor beradigan bo'lsak, u «otning usti» degan lug'aviy ma'noni anglatadi. «馬上» (mashang) «otning usti» degan ma'noda emas, «tez» ma'nosida qo'llanilsa, bu frazema hisoblanadi. «Otning usti» degan asosiy, ya'ni lug'aviy ma'nosi «tez» degan frazeologik ma'nosi bilan o'zaro uzviy bog'liq. Lekin so'zning tub ma'nosidan frazeologik ma'nosini anglash qiyin. Masalan:

- a. *Kick the bucket*;
- b. *Fly off the handle*;
- c. *Red herring*.

«*Kick the bucket*»ning soʻzma-soʻz maʼnosi (asosiy maʼnosi) «paketni tepmoq», frazeologik maʼnosida esa «oʻlmoq»dir.

«*Fly off the handle*»ning soʻzma-soʻz maʼnosi «tutqichni chiqarib tashlamoq», frazeologik maʼnosida esa «hayajonlanmoq», «oʻzini yoʻqotmoq»dir.

«*Red herring*»ning asl maʼnosi «qizil rangli baliq», frazeologik maʼnosi esa «odamning eʼtiborini tortadigan, jalb qiladigan narsa»dir.

3. Frazemani tashkil etgan soʻzlar faqat oʻzaro bogʻlanib ishlatilishi kerak. Masalan:

- a. 그는 이제 독 안에 든 쥐다 (U xumga tushgan sichqondir.) – 독 안에 든 쥐 (Xumga tushgan sichqon);
- b. 그는 이제 독 안에 든 고양이이다 (U xumga tushgan mushukdir) – 독 안에 든 고양이 (Xumga tushgan mushuk);
- c. 그는 이제 쥐 땃에 걸린 쥐다 (U tuzoqqa tushgan sichqondir) – 쥐 땃에 걸린 쥐 (Tuzoqqa tushgan sichqon).

Koreys tilida «독 안에 든 쥐 (Xumga tushgan sichqon)» iborasi qoʻllaniladi. Lekin «xumga tushgan sichqon» iborasi oʻmiga «독 안에 든 고양이 (xumga tushgan mushuk)», «쥐 땃에 걸린 쥐 (tuzoqqa tushgan sichqon)» kabi soʻz birikmalarini qoʻllaganimizda, ular hech qanday frazeologik maʼno anglatmaydi. Demak, soʻzlar oʻzaro birikib koʻchma maʼno anglatmasa, frazeologik birlik yuzaga kelmaydi.

4. Frazemadagi leksemalar tub maʼnoga ega boʻlsa ham, frazemada ular oʻz maʼnosidan xalos boʻladi. Masalan:

- a. *Kick the bucket* → oʻlmoq;
- b. *Put away with* → yoʻq qilmoq;
- c. *Put up with* → chidamoq;
- d. 개밥의 도토리 (itning oldida tushirilgan dup) → yolgʻiz qolmoq;
- e. 누운 소 타기 (oʻtirgan molga minmoq) → juda oson ish;
- f. 새발의 피 (qushning oyogʻidan chiqqan qoni) → juda kam.

Keltirilgan frazemalar ichidagi soʻzlar frazema ichida oʻzining asl maʼnosida tarjima qilinsa, ular frazema hisoblanmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раҳматуллаев Ш., Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2010.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. Т.II.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ АСАРЛАРИНИНГ ТУРКЧА ТАРЖИМАЛАРИДА ҲАРБИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ

Профессор Н.Каримов таъбирича: «Инсоният цивилизациясининг ҳозирги босқичида бирор миллий адабиётнинг бошқа халқлар адабиёти ютуқлардан бебаҳра яшаши маҳол. Ҳатто, айтиш мумкинки, ҳар бир миллий адабиётнинг тараққиёти жаҳон адабиётида пайдо бўлаётган янги бадиий ғоялар ва янги бадиий услубий изланишларни кузатиб бориши, ўрганиши ва улардан баҳраманд бўлишига боғлиқ. Жаҳон адабиёти бирор муайян халқнинг адабиёти эмас. Турфа дарёлар улкан уммонларни ташкил этганидек, ер куррасида яшаётган барча юксак маданиятли халқлар адабиёти жаҳон адабиёти уммонига келиб қўшилади. Шу маънода ўзбек адабиёти ҳам жаҳон адабиётининг таркибий қисмидир». ¹ Дарҳақиқат, ҳар бир халқнинг ўз маънавияти, дунёқараши, истеъдоди, тарихи асарларида намоён бўлади, бу эса дунё аҳлининг бир-бирини ўрганишида замин вазифасини ўтайди.

Тарихий мавзунини бадиий адабиётда ёритиш ёзувчидан машаққатли меҳнатни талаб қилиш билан бирга унинг олдида катта масъулиятни ҳам қўяди. Тарихий мавзуда ёзилган бадиий адабиёт (роман, повест, ҳикоя, драма ва ҳ.к.) ёритилаётган давр воқеаларига аниқлик, ҳаққонийлик билан ёндашишни талаб қилса, тил фактларининг берилиши, баён усуллари, тарихий-лексик қатламлар, грамматик бирликнинг ифодаси ҳам ундан кам бўлмаслиги лозим. Пиримқул Қодиров қаламига мансуб «Юлдузли тунлар» ҳамда «Ҳумоюн ва Акбар» тарихий романлари мана шундай хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган нодир асарлардандир. Романларнинг ҳар иккиси ҳозирги замон китобхонига мўлжаллаб ёзилгани туфайли, уларнинг тили, табиий, ҳозирги ўзбек адабий тилининг меъёрларини ўзида тўлиқ акс эттирган. Шу билан бирга, мазкур асарлар тарихий мавзуга бағишлангани сабабли, уларда тасвирланаётган лавҳаларда давр адабий тили-

---

¹ Каримов Н. Адабий алоқа ва бадиий таржиманинг янги уфқлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №6. – Б.3.

нинг характерли белгилари акс эттирилган. Буни ҳар икки асар тилининг лексик сатҳида кўришимиз мумкин. Қайд этилган асарлар лексикасининг энг характерли мавзуий гуруҳларидан бири ҳарбий терминлардир. Ҳарбий терминлар, уларнинг қўлланилиш доиралари, қурол-аслаҳалар, ҳарбий унвон, лавозим ва рутба номлари романларда ўз ўрнида, давр руҳига мос ифода этилган.

Тарихий жанрда қалам тебратган адиб тасвир этилаётган давр ҳаётининг манзарасини тўла гавдалантириш, яъни асарнинг ҳаққонийлигини таъминлаш учун ўша даврнинг тилига оид хусусиятларни сақлашга мажбур.¹ Шу маънода биз ҳам «Юлдузли тунлар» романининг туркча таржимасидаги айрим ҳарбий терминлар таржимасига диққат қаратамиз. Бобур, Ҳумоюн ва Акбар замонида ишлатилган ҳарбий терминларни бугунги давр ўқувчисига аслидагидек етказиш нафақат ёзувчи, балки таржимоннинг ҳам маҳоратига боғлиқ. Чунки тарихий асарларда кўп учрайдиган бундай сўзларни таржимада сақлаш аҳамиятлидир. Аксинча йўл тутилса, таржима ноқис чиқиб, романдаги тарихийлик руҳи йўқолади. Бундай сўзлар тарихий романларнинг ўзагини ташкил этади.

«Бобурнома»да «Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паё-пай бир ерда қилган эмас эрдим»², – деб айтиб ўтади Бобур. Дарҳақиқат, «Юлдузли тунлар» («Бобур») романининг бош қаҳрамони Мирзо Бобур умрининг кўп қисмини ҳарбий юришлар, ҳарбий ҳаракатлар билан ўтказади. Шунинг учун асарда жуда кўп ҳарбий терминлар ишлатилган. Романларнинг туркчага таржимасида мазкур терминлар Аҳсен Батурнинг маҳорати билан ўгирилган. Уларни қиёслаш орқали таржима қийматини аниқлашга интиламиз.

Турк ва мўғул тиллари учун умумий бўлган ҳарбий терминлар орасида *ясол* термини «саф» маъносини билдиради. Айнан шу терминни таржимон қуйидагича беради: Иброҳимнинг ҳарбий филлар ҳимоясига таяниб уришадиган қўшинида пиёдалар кўплиги ва сафлар тигиз бўлиши маълум эди (453). Ҳеч ким буйруқсиз қўзғалмасин, *ясол* бузилмасин! деб ҳаммани қаттиқ тутиб турарди (454).

¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Тошкент, 1986. – Б.213.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б.23.

Муаллиф ўша давр адабий тилида истеъмолда бўлган мўғулча-туркийча ҳарбий терминлардан айримларинигина асар луғат гаркибига киритиб, уларни воқеа-ҳодисалар, айниқса, уруш ҳаракатлари баёнида ва персонажлар нутқида ўринли беролган, шу жумладан, таржимон ҳам. Масалан, навкар, аскар каби терминлар деярли асарнинг бошидан-охиригача ишлатилган. Уларни асл матнда ҳамда таржимасида берилишига назар солсак, деярли фарқ қилмайди:

Таржимон романларни ўз тилига таржима қилишда баъзи бир ҳарбий терминларнинг аслини бериб, унинг изоҳини иқтибос орқали келтириб ўтган. Масалан, «Бобурнинг қўшинлари орасида **тўра** кўтарган, дастаси узун найзалар ва ойболталар билан қурулланган пиёдалар ҳам кўп эди».¹

«Babur'im ordusunda **tore** kullanan, uzun mirzakh, aybaltali piyadeler fazlaydi».²

«Тўра»³ ҳарбий терминининг луғавий маъносига эътибор берсак. Бу қалқоннинг бир тури бўлиб, отлиқларникидан катта бўлиши билан ажралиб туради. Фикримизни давом эттириб, қуйидаги мисолга диққатимизни қаратсак:

«– Тўхта! Кимсен? – деди. – Ўронни айт!

– Ўрон – Андижон».

Юқоридаги «ўрон»⁴ сўзининг маъноси ҳозирги пароль сўзига тенг келади. Бу ҳарбий термин соқчиларнинг ўзларига тегишли кишини бегоналардан ажратиб олишида қўл келган. Таржимон ушбу истилоҳни аслидек қолдирган:

«– Dur! Kimsin! Oran soyle!

– Oran – Andican».⁵

«Таржимон миллий адабий асарни ўз тили, ўз бадий муҳитига кўчирар экан, ўша оригинал асар авторининг ниятини бошқа тилда ҳам амалга оширишни мақсад қилиб қўяди. Асардаги ҳар бир сўз ёки иборани шунчаки қоғозни қорайтириш учун эмас, чуқур маъноси билан китобхонда аниқ бир ҳис-туйғу уйғотиш учун бир

¹ Қодиров П. Юлдузли тунлар (Бобур). – Тошкент, 1981. – Б.215.

² Kadir P. Yildizli geceler (Babiir). Otiiken. – Istanbul, 1994. – S.209.

³ Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент, 2003. – Б.154.

⁴ Кўрсатилган манба. – Б.202.

⁵ Kadir P. Yildizli geceler (Babur). Otuken. – Istanbul, 1994. – S.252.

сўзда ажиб вазифадош элемент деб қарайди, ҳар бир сўзда ажиб иероглифларни эмас, катта ҳаёт нафасини сезади. Бу таржимонга катта масъулият юклайди. Чунки ҳар бир қардош миллий тилда унинг фақат ўзигагина хос сўзлар жуда кўп бўлиши билан бирга баъзан ҳамма қардош тилларда ҳам мавжуд бўлган айрим сўзлар ҳар бир тилда бошқа-бошқа маъноларни англатиши мумкин. Бугина эмас, бу тилларда муайян бир сўзнинг кўчма маъносига асосланган ибора айрим ҳолларда уларнинг баъзиларида тамомила бошқа сўзнинг кўчма маъносига асосланган бўлиши ёки айна иборанинг бутунлай бошқача вариантга мувофиқ келиши мумкин». ¹ Аммо бирор-бир сўзнинг таржимасини тушириб қолдириш мумкин эмас, бу таржимоннинг обрўсига путур етказиши мумкин:

«Мулозимлар қаторида юрган Тоҳир аравалар сафининг нариги четига от чоптириб бориб, саркарданинг буйруғини Мустафо тўпчига етказди. Ҳамма пиёдалар, тўпчилар, зарбзан ва барқазанлар буйруқни бажаришга ҳозирландилар».

Кўриб турганимиздек, асл матнда *пиёда, тўпчи, зарбзан* ва *барқазан* каби ҳарбий терминлар кўлланган. Мазкур ҳарбий терминлар Бобур мирзо кўшинининг турлари ва қудратини кўрсатиб, бунда кўп кўшин иштирок этишини билдирмоқда. Ушбу парчанинг туркча таржимасида қуйидаги ғалати ҳолатга дуч келамиз:

«Tahir Babir'un buyrugunu topci Mustafa'ya iltti. Herkes bu emri yerine getirmeye hazirlandigi sirada...»

Кўриб турганимиздек, таржима матнида ҳеч қандай ҳарбий терминлар келтирилмаган. Бу эса матнга хос жанговарлик руҳиятининг йўқолишига олиб келган. Бундай ҳолатларни қуйидаги қиёсда ҳам кўришимиз мумкин:

«Тоҳирбек, Иброҳим Лоди қочдими ёки жанг майдонида қолдими, шуни аниқламоқ керак. Агар қочган бўлса хосса тобиндан қувғинчи юборгаймиз».²

Мирзо Бобурнинг кўшинида махсус отряд бўлиб, у алоҳида вазифаларни бажарган ва *хосса тобин* деб аталган. Энди ушбу парчанинг туркча вариантини кўриб чиқсак:

¹ Жўраев К. Таржима санъати. – Тошкент: Фан, 1982. – Б.24.

² Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент, 2003. – Б.151.

«Tahirbey hassa edeklerinden asker gondermemiz gerektir».

Таржимада асл матндаги ҳарбий термин озгина ўзгартириш билан берилган. Бироқ *hassa edekleri* ҳарбий терминининг маъноси романдаги *хосса тобин* терминининг маъносига тўлиқ мос келади.

Умуман, таржимада ҳарбий терминларни асл матндагидек бериш мақсадга мувофиқ бўларди. Маълумки, Бобур фарзанди Ҳумоюн ва набираси Акбар умрининг ҳам кўп қисми ҳарбий ҳаракатларда ўтган. Шу боис «Ҳумоюн ва Акбар» романида турфа ҳарбий терминлар муаллиф томонидан фаол ишлатилган.

Мирзо Бобурнинг жангларда «тўлғама» усулидан моҳирлик билан фойдаланиши тарихдан маълум. Мана шу усулдан унинг ўғли Ҳумоюн мирзо ҳам фойдаланган. Мазкур ҳолатни эътиборга олган ёзувчи асарда бунини ёритишга ҳаракат қилади:

«... Акбарнинг эндиги умиди тўлғамага ажратилган чавандозлардан эди».¹

Тўлғама термини «қўшиннинг айланма ҳаракати, душманнинг қанотига қилинадиган отликлар ҳужуми» маъносини аниқлаётган. Афсуски, мазкур ҳолатни тасвирловчи парчалар таржимада тушириб қолдирилган. Бу эса роман узвининг узилиб қолишига олиб келган.

Сўзларнинг муқобилини таржимада тўғри топа билиш ва қўлай олиш таржимондан катта меҳнат ва масъулият талаб этади:

«...у билан тиллакори кўшқда пинҳон учрашганда, бунинг зимдан кўриб қолган канизлар ёки савдарлар бўлса...»² Ушбу матнда қўлланган сўзларнинг ҳозирги кундаги маъноси «хос хизматкор» сўзларига тенг келади. Туркча таржимасига назар ташласак:

«...altin islemeli koskte bulustuklarindan onlan cariye veya ozel hizmetgilerden binsi...»

Ажратиб кўрсатилган «ozel hizmetci»³ сўзларини ўзбек тилига таржима қилсак, асл матндаги сўзга мос келадиган маънонинг ҳосил қилганига гувоҳ бўламиз. Бироқ романдаги тарихийлик руҳи анча замонавий кўриниш олган. Бундай ҳолатлар тарихий

---

¹ Қодиров П. Ҳумоюн ва Акбар (Авлодлар доवони). – Тошкент, 1997. – Б.309.

² Қодиров П. Юлдузли тунлар (Бобур). –Тошкент, 1981. – Б.19.

³ Turkic sozluk (2 cild). Tiirk Tarih Kurumu Basim Evi. – Ankara, 1998. – S.1745.

колоритдан узоқлашишга олиб келади. Шунинг учун тарихий сўзлар, айниқса, терминлар ҳар доим сақланиб қолиши керак.

Юқоридаги мисоллардан таржимон асл матндаги тарихий сўзлар билан бир қаторда уларнинг туркча муқобилларини қўлагани яққол кўриниб турибди. Бу эса тарихий терминларни замонавийлаштириб, тарихийлик руҳиятидан узоқлашишга сабаб бўлиши мумкин. Тарихий жанрда қалам тебратган адиб тасвирланаётган давр ҳаётининг манзарасини тўла гавдалантириш, яъни асарнинг ҳаққонийлигини таъминлаш учун ўша даврнинг тилига оид хусусиятларни ҳам сақлашга мажбур.

«Бадий таржима сўз санъатининг шундай бир соҳасики, унда маҳорат кўрсатиш учун истеъдодли шоир ёки ёзувчи бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Таржимон истеъдодли шоир ёки ёзувчи бўлишдан ташқари асари таржима қилинаётган шоир ёки ёзувчининг руҳий оламига кира билиши, унинг бадий услуби ва тасвир санъатини ўзлаштириши, у яратган қаҳрамонлар дарди билан яшаши лозим. Эшигига бундай талаблар ёзилган даргоҳга ҳар ким ҳам киравермайди».¹ Зеро, таржимон бизни бутунлай бўлак ҳаётга, тили ва хулқ-атвори, урф-одати, тарихи мутлақо нотаниш бўлган оламга олиб киради.

---

¹ Каримов Н. Адабий алоқа ва бадий таржиманинг янги уфқлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №6. – Б.3.

ФАҚИР БОЙҚУРТ ВА ТУРК НАСРИ

XX аср бошларидан, ижтимоий ҳаётнинг кўпгина соҳаларида бўлгани каби, маънавият, маданиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёни бошланди. Турк ёзувчиси Фақир Бойқурт XX аср турк адабиёти тарихида шоир, юксак маҳоратли носир ва етук адабиётшунос сифатида муносиб ўрин тутди. Ўзбек адабиётшунослигида Ф.Бойқурт ҳаёти ва ижоди, асарларининг жанр хусусиятлари, тили, образлар олами, услуби, сюжети ва композицияси бадиий маҳорат масалалари билан боғланиб, муайян даражада ўрганилган.

Ф.Бойқурт ижоди ёшлар маънавиятини шакллантиришдаги маърифий аҳамияти жиҳатидан ҳамisha янги тадқиқотларга мавзу бўла олади. Зотан, Ф.Бойқурт ижодий камолоти ўзбек адабиётининг тараққиёти тамойиллари билан узвий боғлиқ. Унда замонавийлик ва тарихийлик, анъанавийлик ва новаторлик, шакл ва мазмун, зиддият ва характер, реализм ва бадиий тўқима, лирик конфликт ва лирик характер, эпик ва лироэпик жанрларнинг ўзига хос жиҳатлари ўз аксини топган. Ф.Бойқурт ижодининг такомилли бадиий маҳорат, услуб нуқтаи назаридан кузатилса, *кўплаб инсоний характерларнинг шаклланиши сюжет ва композиция, ижодий метод ва маҳорат, шунингдек, унинг инсон маънавиятини шакллантиришдаги маърифий қиймати масалалари ойдинлашади.*

Фақир Бойқурт ижоди мушкул бир даврда шаклланиб, машаққатли ҳаёт кўйида камол топди. Ёзувчи дилини нурафшон этган орзуларнинг ифодасига қанот бағишлаган омилларни англаш бадиий тафаккурда рўй берган улкан силжишлар моҳияти ва қонуниятларини очиш, ёзувчи лирикасининг эстетик қийматини белгилашгагина эмас, балки Фақир Бойқурт феноменини тушунишга ҳам изн беради. Ёзувчи истеъдоди, салоҳияти, маънавий-руҳий олами унинг шахсиятидан ажралган эмас.

Фақир Бойқурт Нозим Ҳикматнинг шеърларини севиб ўқийди ва унинг ижоди билан яқиндан танишиш учун шоир ҳақида бор маълумотлар билан мунтазам ўртоқлашади. Нозим Ҳикмат ижоди

таъсири туфайли Ф.Бойқуртнинг адабиётга меҳри ошади. 1947 йилдан «Каунак» журналида унинг шеърлари эълон қилина бошлайди. Шу йили ўқишни тамомлаб, Яшиловада ўқитувчилик қилишга киришади.

1953 йили Анқара Ғозий университетининг адабиёт бўлимига ўқишга киради. 1955 йили адибнинг биринчи романи «Чили» нашр қилинади. Маълум фурсатдан кейин навбатдаги «Илонлар ўчи» романи чоп этилади. Ушбу асар Yünüs Nadi романлар танловида биринчи ўринни олади.

1961 йили «Илонлар ўчи» романи сахналаштирилади, унинг асосида бадиий фильм суратга олинади. Шу йили ёзувчининг «Ўнинчи қишлоқ», «Ирозжанинг қисмати», «Қорин оғриғи» романлари бирин-кетин нашр қилинади. «Илонлар ўчи» ва «Ирозжанинг қисмати» немис ва рус тилларига таржима қилинади.

1966 йили миллий фольклор институтида тадқиқотчи бўлиб фаолиятини давом эттиради. 1967 йили «Ўнинчи қишлоқ» номли асари рус тилига таржима қилинади. Мазкур асарлари учун Саид Фанк номли мукофотларга сазовор бўлади. «Қора Аҳмад» достони учун Ўрхан Камол мукофотига лойиқ топилади. 1979 йили «Тирпан» номли асари сахналаштирилади. Бу асар машҳур бўлиб, Измир, Анқара ва Анталия театрларида муваффақият қозонади.

1984 йили ёзувчининг «Тун борлиғи», «Қора Аҳмад» достони немис тилига, «Илонлар ўчи» асари булғор тилига таржима қилинади. 1987 йили «Каклик» романи ва 20 га яқин ҳикояси рус тилига таржима қилиниб, нашр этилади. Шу йили Бойқурт Лондонга саёҳатга боради.

Бўлажак адиб тарбияланган оилада адабиётга бевосита алоқадор кишилар бўлмаса-да, китоб, бадиий ижод қадрланган. Турмуш машаққатларига қарамай, Фақир Бойқурт жуда яхши ўқийди. Фақир Бойқурт бадиий ижодда тез ўсди. Илк муваффақиятларидан руҳланиб қатор асарлар яратди. Шу ўринда Фақир Бойқурт табиатига хос бир жиҳатни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак: тушкунлик, умидсизлик унга ёт, ўз вақтида ижоди теварагида баҳс-мунозаралар: гоҳ мақтов, гоҳида кескин танқидий гаплар айтилган бўлса-да, унинг ижодга бўлган меҳр-иштиёқи ҳеч қачон пасаймаган. Одатда, танқидга учрагандан кейин сал ўтмай дунёга келган асари ҳар сафар жамоатчилик эътиборини

гортган, кенг китобхон оммасининг олқишига сазовор бўлган. «Илонлар ўчи», «Ирозжанинг қисмати» асарлари эълон қилинганда ҳам, шундай ҳолат кузатилди. Бу асарлар қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Адиб ижодининг илк босқичига мансуб қиссаларида унинг диққат марказида кўпроқ инсон қалби, севги, маиший-ахлоқий муаммолар, маънавий қадриятлар билан боғлиқ масалалар туради. Унинг қаҳрамонлари кўпинча ҳаётнинг оғир зарбаларига дуч келадилар, ана шундай чигал вазиятда маънавият синовларидан ўтиб тобланадилар. Адибнинг севимли қаҳрамонлари оғир йўқотишлар эвазига бўлса-да қалб мусаффолигини сақлаб қоладилар, бошқалари эса синовга дош беролмасдан таназзулга юз тутадилар.

Шу ўринда Фақир Бойқурт ижодига хос бир жиҳатни таъкидлаш лозим: ёзувчининг ижобийлик ва салбийлик борасидаги нуқтаи назари қатъий; ҳалоллик, поклик, адолат, садоқат сингари эзгу қадриятларни ўзида мужассамлаштирган кучли шахслар унинг севимли қаҳрамонлари, бунинг акси бўлмиш хусусиятларга эга кишилар эса унинг қаҳр-ғазабига, киноя-истеҳзосига маҳкум. Ёзувчи баъзан салбий қаҳрамонларида инсоний жиҳатларни кўрса ҳам уларни сира кечирришни истамайди, аксинча, ижобий қаҳрамонларининг ожизликларини қаламга олганда уларни тушуннишга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, Бойқурт ижодида ҳаётдан адашган, табиатидаги баъзи қусурлар, инсоний заифликлар туфайли аччиқ қисматга маҳкум мураккаб характерлар ҳам учрайдики, ёзувчи уларга нисбатан ёндашувда холис мавқени эгаллайди.

«Илонлар ўчи» асарида бош қаҳрамон Элиф душманлари тасвирида ёзувчи ўз ақидаларида қатъий турган, қаҳрамоннинг салбий жиҳатларини ҳеч аямай фош қилган. Бироқ ёзувчи истеъдодининг қудрати шундаки, китобхонда бу кимсаларга нисбатан нафрат эмас, кўпроқ ачиниш, ҳамдардлик туйғулари уйғонади. Адабий танқид бунинг сабабини қаҳрамон руҳий-маънавий инқирозининг санъаткорона таҳлили, тасвирнинг туйғуларга бойлиги ва самимийлигида кўради.

Одатда, ҳар бир адибнинг йирик жанрда ўзини синаб кўриш орзуси бўлади. Фақир Бойқурт қатор ҳикоя ва қиссалар эълон қилди. Мазкур асарлари ўз мухлисларини топди. Адиб шу ҳавас

етовида роман жанрига қўл уради ва 1955 йили илк романи «Чили» нашр юзини кўради.

Фақир Бойқурт ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар, ижобий ва салбий ҳолатларга нисбатан ўта сезгир ва ҳозиржавоб ёзувчи, илк романида бу хусусият, айниқса, яққол намоён бўлади. Қиссаларида кўпроқ инсон қалби билан боғлиқ маънавий-ахлоқий муаммолар таҳлилига асосий ўрин берилган бўлса, биринчи романида ижтимоий руҳ устуворлик қилади, давр иллатлари, жамиятдаги маънавий таназзул эҳтирос билан қаламга олинади.

Фақир Бойқурт турк адабиётида энг кўп ўқиладиган ёзувчилар сирасига киради. Адиб юксак маънавият, маданият соҳиби, у доимо миллат тарихини ҳимоя қилиш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда покликка, ҳалолликка, виждонийликка интилади. У мозийни билмай туриб бугунни англаб бўлмаслигини яхши тушунади. Ўтмишга юксак маънавий назар билан боқиш унга бошқаларга ҳам юксак талаблар қўйиш имконини беради. Таъкидлаш лозимки, Фақир Бойқурт ижоди турк адабиёти тараққиётида ўзига хос ҳодисадир.

Ушбу ўзига хослик ёзувчи истеъдодининг бетакрорлигида намоён бўлади. Ёзувчи олам ҳодисалари ва одам руҳиятини ҳеч ким пайқамайдиган йўсинда кўради, бошқаларга ўхшамаган алфозда тасвирлайди, ўзгача бир мантиқ билан изоҳлайди. Адибнинг ижодидаги етакчи белгилар ҳам мана шу ўзига хосликнинг натижасидир.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA FONETIK DISTRIBUTSIYA

Distributsiya atamasi tilshunoslikka Amerika tilshunosligi maktabi tomonidan kiritilgan. I.S.Stepanovning fikricha, bu atama dastlab Amerika tilshunosi, glottoxronologiya metodi asoschisi M.S.Svodesh tomonidan 1934-yili qo'llangan.¹

Deskriptiv tilshunoslik til tuzilishini ifoda va ma'nodan tashkil topgan butunlik deb tushunadi va ifoda tuzilishini tilning bosh komponenti hisoblaydi.² Mazmun tuzilishini esa ikkinchi muhim komponent sifatida baholaydi. Lekin mazmuniy tuzilishga munosabat Amerika tilshunosligida bir xil emas. Shuning uchun lingvistik ma'no va uning lingvistik tadqiqotlardagi o'ri masalasi Amerika tilshunosligining fundamental muammosiga aylandi. Fonetik distributsiyaga oid ilmiy adabiyot va o'quv qo'llanmalari bilan tanisharkanmiz, tilshunoslikda (o'zbek va turk tillarida ham) turlicha qarashlarni ko'rishimiz mumkin.

Yu.S.Maslov fonema distributsiyasi va uning variantlariga to'htalarkan, distributsiya tilning nafaqat fonetika va fonologiya sathiga, balki barcha sathlariga tatbiq qilinishi mumkin bo'lgan birlik ekanini ta'kidlaydi va erkin almashinish distributsiyasiga alohida to'xtaladi. Tilshunos rus tilidagi *лужайка* so'zining erkin almashinuvchi variantlarini ko'rsatar ekan:

(1) *луга* – на *лугу*

(2) *луга* – *луг*

(3) *луга* – *лужайка*

Birinchi so'zda *a* harfiga tushayotgan urg'u keyingi yasama so'zlarida o'zgarayotganini ta'kidlaydi.³

---

¹ Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975. – С.203.

² Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. –М., 1959. – С.33.

³ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. – С.59 – 63.

Yu.S.Stepanov o'zining ilmiy tadqiqotlarida deskriptiv tilshunoslikka va uning eng asosiy metodi distributsiyaga to'xtaladi. Boshqa tilshunoslardan biroz farqli ravishda distributsiyaning uch turini: mayda (мелькая), katta (глубокое) va qo'shimcha distributsiyani ajratib ko'rsatadi. Mayda distributsiyaga quyidagi so'zlarni misol qilib keltiradi:

из-за, из знаков, из зала, из дома, взвалить, раз-два.

Bu so'zlarda kelayotgan *з* harfi turlicha talaffuz qilinayotgani sababli, tilshunos ularni kichik distributsiya sifatida talqin qiladi. Katta distributsiyaga tilshunos aynan mantiqiy urg'uni oladi va gapdagi so'zlarning ohangiga ko'ra qo'llanayotgan urg'u ushbu katta distributsiyani hosil qiladi deydi. Qo'shimcha distributsiyaga pozitsion tovush o'zgarishlarida sodir bo'ladigan urg'usizlikni ko'rsatadi va misol tariqasida rus tilidagi *скушал* so'zidagi *а* reduksiyaga uchrashi natijasida, *скушьл* hosil bo'layotganini ta'kidlaydi.¹

V.N.Koduxov tovushlarning fonetik va fonologik talqiniga to'xtalarkan, aynan distributsiya haqida hech qanday ma'lumot bermaydi, biroq distributsiyaning erkin almashinish turini alohida o'rganadi va uning tarixiy talqiniga to'xtaladi.

Tildagi kombinator va pozitsion tovush o'zgarishlarining barchasi erkin almashinuv tarzida ro'y bergan holatda boshqa tovushlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, unli *и* bilan undosh tovush *ы* ko'p hollarda bir-biri bilan erkin almashinuv hosil qiladi. So'zlardagi fonemalarning bunday bir-biriga nisbatan ta'siri har doim tovushning bir tovushdan ikkinchi tovushga erkin almashina olishini ta'minlaydi:

*з-с (просьба), ы-и (розыск) kabi.*²

I.L.Barannikova tovush o'zgarishlarini tasniflarkan, pozitsion tovush o'zgarishlari; kombinator tovush o'zgarishlari; erkin almashinuvchi tovushlar o'zgarishiga bo'ladi. Olima ham tadqiqotida distributsiyaga to'xtalmagan, biroq fonetik jarayonlar pozitsion va kombinator tovush o'zgarishlari qatoriga distributsiyaning uchinchi turi erkin almashinish distributsiyasini qo'shadi. Erkin almashinuvchi tovush o'zgarishlarini tarixan o'rgangan tilshunos, har doim rus tilida *[c]-[u]*, *[m]-[y]* tovushlari erkin almashinishda bo'lganini ta'kidlab o'tadi.³

M.I.Matusevich o'z asarining «*Fonetik aloqalar*» bobida distributiv aloqalarga to'xtalarkan, ularning uch turini ajratib ko'rsatadi:

¹ Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М., 1966. – С.42 – 91, 105.

² Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М., 1979. – С.120 – 126.

³ Баранникова Л.И. Введение в языкознание. – М., 1973. – С.78 – 80.

- 1) distributiv ekvivalentlik;
- 2) qo'shimcha distributsiya;
- 3) qisman ekvivalentlik:
  - a) distributiv aloqadorlik;
  - b) qisman aloqador ekvivalentlik.

Biroq tilshunos bularning hech biriga to'liq to'xtalmagan.¹

G.Glison o'z asari orqali deskriptiv tilshunoslik va distributsiyaning mohiyatini 1959-yillarda ochib berdi. Biz distributsiya haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish mumkin bo'lgan manba sifatida ushbu olimning «Введение в дескриптивную лингвистику» asarini ko'rsatishimiz mumkin. Chunki ushbu asar deskriptiv tilshunoslik vujudga kelishidan to' uning tadqiqot obyekti bo'lgan fonetika, fonologiyagacha o'rgangan va distributiv tahlilni yoritib bergan. Tilshunos allomorf va morfemalarning tasnifini berarkan, ularning o'zaro aloqaga kirishish usulini qo'shimcha distributsiya orqali yoritib beradi. Masalan, *go* [go'w] va *went* [we'nt] so'zlaridagi *w* tovushi urg'u natijasida turlicha talaffuzga uchramoqda. Glison distributsiyaning uch modelini (*qo'shimcha; erkin almashinish; kontrast*), ikki elementini (*kichik; katta*)ni farqlaydi. Kontrast distributsiyaga fonologiyadagi bir tovush bilan farqlanuvchi so'zlar (*tol-sol-mol t-s-m*) misol bo'lishini aytadi.

Qo'shimcha distributsiya esa uning aksi sifatida namoyon bo'lib, unda bir tovushning so'zlarda turlicha talaffuzda ko'zga tashlanadi:

семь [e]

сел

шесть

шест

Bu o'rinda ko'rish mumkinki, turli so'zlarda kelayotgan *e* tovushi yonidagi tovushlarning ta'siri munosabati bilan turlicha talaffuzga uchramoqda.

Erkin almashinish distributsiyasiga to'xtalarkan, Glison ingliz tilidagi 24 undosh tovushning 276 ta variantini ko'rsatadi. Har bir undoshning 12 xil oppozitsiyasini beradi.²

Ingliz tilshunosi Djon Layonz distributsiya hodisasini o'zining «Введение в теоретическую лингвистику» asarida keng yoritgan.

¹ Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. – М.-Л., 1948. – С.170 – 173.

² Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – М., 1959. – С.111 – 122.

Avvalo, tilshunos deskriptiv tilshunoslik haqida ma'lumot berarkan, deskriptiv elementlar fonetik hodisalarni tashkil etishini misollar orqali ko'rsatadi. Masalan, – deydi tilshunos – *b* va *p* tovushlari bir-biri bilan doimiy aloqada, chunki yozuvda qo'llangan *b* tovushi talaffuzda ko'pincha *p* tarzida qo'llanadi. Bu esa har ikki tovush o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlaydi va tovush hodisalarini hosil qiladi. Distributsiya hodisasi ham mana shunday deskriptiv elementlardan tashkil topadi va uch turga bo'linadi». Layonz ham distributsiyaning uch turi: qo'shimcha, kontrast va erkin almashinish distributsiyasini ko'rsatadi. Erkin alamshinish distributsiyasi fonologiyaga taalluqli ekanini aytadi va distributsiyaning grammatikada qo'llanadigan elementlariga to'xtaladi.¹

Fonetika-fonologiya sohasining har bir jabhasiga to'xtalarkanmiz, Trubetskoyning nazariyalarini keltirmasdan ilojimiz yo'q. N.S.Trubetskoy o'zining «Основы фонологии» asari orqali fonologiyani keng tadqiq etdi. Olim tovushlar klassifikatsiyasini berarkan, har bir tovushning ikki, uch, to'rt varianti va oppozitsiyasini keltiradi. Masalan, *b-p*, *g-k*, *d-t* kabi. U tovushlarning oppozitiv holatlarini to'rt turga bo'lib asoslaydi. Trubetskoy tovushlarning pozitsiyasini ularning distributiv holati bilan bog'laydi:

– kuchli pozitsiyadagi tovush, so'zga hech qanday qo'shimcha qo'shilmay turib, o'zakning bir-biridan bir tovushga farq qilishidir: *сам – сом*;

– kuchsiz pozitsiyadagi tovush esa uning aksi, ya'ni o'zakka qo'shimcha qo'shilgach, undagi tovushlarning urg'u orqali farqlanishi: *сома – сама, нога – нага, ром – род* kabi.²

Turk tilshunosligida aynan distributsiya hodisasi alohida obyekt sifatida o'rganilmagan bo'lsa-da, ba'zi adabiyotlarda uning tovush hodisalariga qo'shib o'rganilganini ko'rish mumkin. Masalan, turk tilshunosi O'.Demirjan distributsiyani «*bilgi dağılımı*», «*bilgi yapısı*»

---

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – С.210 – 430.

² Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960. – С.126 – 127.

terminlari bilan ifodalaydi va urg'u hodisasi ichida beradi. Tilshunos distributsiyani vujudga keltiradigan narsa, avvalo, urg'u va urg'usizlik holati ekanini ta'kidlaydi va so'zning gapda kelish va talaffuz ohangi urg'uning so'zdagi turli bo'g'inlarga tushishiga sabab bo'lishini aytadi. Masalan, *okul (maktab)* va *anne (ona)* so'zlari yolg'iz qo'llanganda, ulardagi urg'u haqida bahs qilish befoyda. Biroq ular boshqa so'zlar bilan birikib gap hosil qilganda va qo'shimcha olganda, gap ohangiga qarab urg'uning so'zdagi qaysi bo'g'inga tushishi aniqlanadi:

Okul > *okullar* > *okullarda* > *okullardadir*;

Anne / *anne* > *annele*r > *annele*r kabi.

Ko'rilganidek, har ikki so'zda ham turli holat ro'y berdi, ya'ni birinchi so'zga qo'shimcha qo'shilishi natijasida, urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chib bormoqda, ikkinchi so'zning ohangiga qarab ham urg'u ko'chmoqda hamda birinchi bo'g'inning o'zida qolmoqda. Bu esa turk tilidagi urg'u hodisasining o'zbek tilidan farqlanishini ko'rsatadi, chunki o'zbek tilida urg'u faqat oxirgi bo'g'inga tushadi. Xullas, tilshunos distributsiyani boshqa tilshunoslardan farqli ravishda so'z urg'usi va gap urg'usi bilan bog'lab o'rganadi.¹

Izlanishlarimiz natijasida quyidagi hulosalarga kelindi:

1) biz o'rganayotgan uch turli distributsiya hodisasining kontrast va qo'shimcha distributsiya turlarini har ikki tilda fonetikaning pozitsion tovush o'zgarishlariga taalluqli deb bildik;

2) erkin almashinish distributsiyasini har ikki tilda fonologiya sohasining fonotaktika va tovushlar oppozitsiyasiga taalluqli deb topdik;

3) tildagi neyronlar va nazal tovushlarni fonetik hodisalarni keltirib chiqaruvchi asosiy sabab deb oldik;

4) turk tilidagi unli va undoshlarning o'z oppozitsiyasiga egaligi, o'zbek tilidagi tovushlarning aynan oppozitsiyasi yo'qligi tildagi singarmonizm qonuniyatiga bog'liq deb bildik.

---

¹ Demircan Ö. Türkçenin ses dizimi. – İstanbul, 2001. – S.141 – 151, 153 – 157

ЎЗБЕК ВА ТУРК ТИЛЛАРИДА ЮКЛАМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТАСНИФИ

Туркий тиллар ривожининг ҳозирги даврида нутқда грамматик элементлар вазифасини бажарувчи ёрдамчи сўзлар – юкламаларнинг семантик-функционал имкониятлари кенгаймоқда. Буни ўзбек ва турк тили мисолида яққол кўриш мумкин. Ҳозирги турк адабий тилида ўзбек тилидаги «юклама» атамаси ва тушунчаси мавжуд эмас, бироқ ушбу туркумга кирувчи сўз ва қўшимчалар, алоҳида бўлмаса-да, ёрдамчи сўзлар – *edatlar* (*edat ve bağlaç*) – таркибида ўрганилади.

Юкламаларни маъновий гуруҳларга ажратишдан олдин мавжуд илмий адабиётлар, жумладан, изоҳли луғатларда уларнинг маъноси ва қўшимча вазифалари умумий жиҳатдан ёритилганини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Луғатларда баъзи юкламаларнинг изоҳи берилмаган (-ми, -ку, -гина (-кина, -қина), -дир); янги луғатда *-ки* (*-ким*) юкламаси ҳақида ҳам маълумот йўқ. Бироқ мавжуд юкламаларни маъновий ажратишда луғатлардаги талқин илмий адабиётлардагидан бирмунча фарқланади. Жумладан, таъкид ва кучайтирув юкламаси *-да* кучайтирув ва сўроқ юкламаси сифатида берилади. Илмий манбаларда мазкур юкламанинг сўроқ маъноси ҳақида эслатилмайди. Ёки бириктирув боғловчиси вазифаси қайд қилинса-да (луғатларда), зидлов боғловчиси ўрнида ҳам қўлланилиши ҳақида ёзилмайди. *-да* юкламасининг изоҳли луғатлар ва илмий адабиётларда кўрсатилмаган яна бир қанча маънолари бор: кетма-кетлик, истак-хоҳиш, талаб, танбеҳ, хавотирланиш, пичинг, кесатик, афсусланиш. Мисоллар: *Китобни олди-да изига қайтди* (В.Ғафуров). *Шу тобда уни кўрса-да, юраги тинчиса...* (М.Исмоилий). – *Ишини билиб қилсин-да!* (Н.Аминов). – *Тезроқ етиб келсин-да, ишқилиб* (Н.Сафаров). – *Э... сизга қолса кап-катта эркак ҳам ўйнасин-да юраверсин, шундайми?* (Ў.Ҳошимов). – *Ўзи ёнимга келмади-да, ғилпа бўғзидан олардим* (Ў.Умарбеков).

Луғатда -у (-ю) юкламасининг зидлов боғловчиси вазифаси ҳақида эслатилмайди. Фақат боғловчи сифатида «ва» маъносида қўлланилиши қайд қилинади.

Туркий тилларда юкламаларнинг грамматик маъно доирасида функционал семалари жуда кенг. Ўзбек тилида маълум маънода *фақат* айирув ва чегаралов юкламасининг синоними бўлган *ёлғиз* сўзи юклама вазифасидан ташқари сифат (*ёлғиз ўғил*), равиш (*ёлғиз қолди*) функционал семаларига эга. Турк тилида ҳам айни ҳолатни кузатиш мумкин: *yalniz* ҳам ўзбек тилидаги варианты сингари шу вазифаларда келади. Бироқ бу сўзнинг боғловчилик вазифа семаси етакчидир. Ўзбек тилидаги вариантда эса мазкур сема мавжуд эмас; *фақат* сўзи ҳам юклама, ҳам боғловчи вазифасидаги семаларга эга бўлса, турк тилида *fakat* нинг боғловчи вазифа семасигина мавжуд.

Юкламалар маъносига кўра ўзбек тилида қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- 1) сўроқ ва таажжуб юкламалари: *-ми, -чи, -а(-я), наҳотки*;
- 2) кучайтирув ва таъкид юкламалари: *-ку, -да, -у(-ю), -оқ(-ёқ), -ки(-ким), ҳатто, ҳаттоки, ҳам, ахир, энг*;
- 3) айирув ва чегаралов юкламалари: *-гина (-кина, -қина), фақат (-гина)*;
- 4) аниқлов юкламалари: *худди, нақ*;
- 5) гумон юкламаси: *-дир*;
- 6) инкор юкламаси: *на... на...*

Турк тилида юклама вазифасини бажарувчи бирликлар гапдаги ўрни ва функциясига кўра ажратилади (*жумла боши, чеким, сона гелен эдатлар, бағлама эдатлари* каби). Бироқ улар жумладаги маъносига кўра ҳам номланишади: *sanki – benzetme edati, - da | - de | – kuvvetlendirme edati*

Турк тилида: сўроқ ва таажжуб юкламаларининг вариантлари: *-mi, ya, be, ha (-a сўроқ юкламаси вазифасида ҳам қўлланилади), olamaz ya (Allahın işine bak ki, ne gariptir ki) – soru ve hayret, şüphe anlatır*;

1) кучайтирув ва таъкид юкламалари вариантлари: *ya, ki; -da (-de); ya; -ca (-ce), -za (-ze); -ki; hatta, bile; -da (-de); ya, ya... ki; en; hele (-ki) – kuvvetlendirme-vurgulama edatları*;

2) айирув ва чегаралов юкламалари вариантлари: *tek, sadece, ancak, yalnız – sadecelik, teklik anlatır*;

3) аниқлов юкламаси вариантлари: *tam, tıpkı, sanki; tıpkı (kuvvetlendirme edatı), sanki – cümle başı edatı (bağlama edatı)*;

4) гумон юкламаси вариантлари: *-miş (olabilir), belki de, -miş galiba – şüphe anlatır*;

5) инкор юкламаси варианты: *ne... ne – karşılaştırma-denkleştirme edatı* ёки *olumsuzluk bağlacı* дейилади. Турк тилида *edatlar* маъно томонлама ҳам тавсифланади. М: *-ki (-axır, -ku маъносуда) yakınma (шикоят) edatı, sanki – benzetme edatı дур*.

Демак, ўзбек тилида юкламалар сўроқ ва таажжуб, таъкид ва кучайтирув, айирув ва чегаралов, аниқлов, гумон, инкор каби грамматик маъносига кўра ажратилса, турк тилида юкламалар кўмакчи (*edat*)лар ичида *kuvvetlendirme-vurgulama, soru, zekim, bağlama, karşılaştırma-denkleştirme (кучайтирув ва таъкид, сўроқ, қиёслаш-тенглаштириш, таажжуб)* юкламаларига ажратиб ўрганилади. Турк тилида ушбу маъновий гуруҳларга ажратилган юкламалар грамматик маъносига кўра ўзбек тилидаги юкламалар берадиган барча маъно оттенкаларини беришади. Яъни юкламалар юқоридаги катта гуруҳлар остида бирлашган бўлсалар-да, *таъкид (vurgulama), кучайтирув (kuvvetlendirme), аниқлов-ўхшатиш (benzetme), гумон (şüphe), инкор (olumsuzluk), сўроқ (soru), таажжуб (hayret)* ва бошқа жуда кўп маъноларни ифодалайди.

Иккала тилни таҳлил қилиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, ўзбек тилида бошқа гуруҳ юкламалари таркибига киритилган юклама турк тилида бошқа гуруҳ остида берилади. Чунки турк тилида баъзи юкламаларнинг ўзбек тилидагидан фарқли ўлароқ маъно доираси кенгдир. Масалан, турк тилида ўзбек тилидаги *худду* аниқлов юкламаси варианты *tıpkı (tam, sanki) kuvvetlendirme (кучайтирув) edatı* таркибига киритилади. Бироқ у жумлада «*benzetme edatı*» сифатида ҳам қўлланилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. –Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. IV жилд. – Б.63.
2. Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1986.
3. Сайфуллаева Р., Қурбонова М. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Лексикология). – Тошкент, 2005.
4. O'zbekce-Turkce ve Turkce-O'zbekce izahli so'zluq. – Тошкент, 1997. – Б.326.

ЎЗБЕК ВА ТУРК ТИЛЛАРИДА БАЙРАМЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР НОМИ

Ўзбек ва турк тилларида байрам, тўй-тантана ва туғилиш билан боғлиқ урф-одат ва маросимларнинг номлари деганда илк тасаввурда пайдо бўладиган тушунча **байрам**дир. Соф туркий сўз ҳисобланган ушбу тушунча турк тилининг изоҳли луғатида куйидагича изоҳланган:

Bayram – байрам. 1. миллий ёки диний нуқтаи назардан муҳим бўлган ва қутланадиган кун; 2. севинч, нашъа; 3. махсус нишонланадиган кун.

Bayram (байрам) сўзи турк тилида кўплаб бирикмалар таркибида ҳам кенг қўлланади. Масалан, **bayram şekeri** – диний байрамларда меҳмонларга улашиладиган конфет ёки шоколад; **bayram ziyareti** – диний байрам кунлари табриклаш учун бир жойга ташриф буюриш, меҳмонга бориш, беморларнинг ҳолидан хабар олиш; **bayram topu** – диний байрамлар бошланганини эълон қилиш учун отиладиган тўп, **bayram namazi (байрам намози)** – рамазон ёки қурбон ҳайитининг илк куни бомдод намозидан кейин ўқиладиган намоз. Турклар ҳайит сўзини ўзлаштиришмаган. Ҳайит сўзи ўрнига фақат байрам сўзи қўлланилади (**ramazan bayram – рўза ҳайит, kurban bayram – қурбон ҳайит**).

Турк тилида «кўнгилхушлик қилиш ёки бирор воқеа-ҳодисани нишонлаш мақсадида бир неча кишининг биргалашиб зиёфат қилиши, таом ейиши **şölen** дейилади. **Şölen** сўзи турк тилига мўғулчадан ўзлашган бўлиб, арабчадан ўзлашган **ziyafet (зиёфат)** сўзининг синоними сифатида кенг қўлланилади. Ушбу сўзнинг турк тилига мўғулчадан кирганлиги унинг қанчалик қадимийлигидан далолат. Ўрхун битиклари эса ҳозирги Мўғулистон ҳудудларидан топилган. *Sizin şöleniniz, galiba, benimkinden daha masraflı olmuş – Siz bergan ziyafat menikidan ҳам серчиқимроқ бўлибди*. Турк тилининг изоҳли луғатида **şölen** сўзининг «Санъат намойиши», «Маълум бир мақсадда ўтказиладиган кўнгилочар тадбир, ўйин-кулги», «Диний маросим характериға эға бўлган ва иштирокчиларға таом ҳам тортиладиган маросим» маънолари

хам белгиланган: *şölen çekmek; şölen düzenlemek*. Конушманин şurasına burasına espriler serpiştirererek size bir konuşma şöleni çekerdi¹ – *Сўзлаётганда нутқида ҳазил-ҳузул ҳам аралаштириб ҳамманинг кўнглини яйратарди*.

Турк тилида байрам ва тўй-тантаналар билан боғлиқ урф-одат ва маросим номларини таҳлил этиш сирасида турк тилида бир киши ёки кўпчиликини иззат-икром кўрсатиб кутиб олиш, меҳмон қилишнинг бир сўз билан қандай ифодаланишига эътибор берамиз. Бу сўз соф туркча феъл шакли – **ағирлама**. Ушбу сўз **ағирламак** феълнинг ҳаракат номи шаклига асосланган (*Yine güler yüzle misafirlerini ağırladı – Яна меҳмонларини очиқ чехра, иззат-икром билан кутиб олди*). **Ağırlamak** феълга энциклопедик луғатда қуйидагича изоҳ берилган: «Арабча эъзоз (*izaz etmek*), иззат-икром қилмоқ (*ikramda bulunmak*) сўзларининг туркча муқобили. 1. Меҳмонга ҳурмат кўрсатиб, унга ҳузурбахш шароит яратмоқ, меҳмон қилмоқ, иззат-икром кўрсатмоқ, эъзозламоқ. 2. Келин ёки куёвни кутиб олаётганда чалинадиган шўх мусиқа».²

Гесе соф туркча сўз ҳисобланади. Чунки бу сўз туркча *geç* (кеч, кечқурунги пайт) сўзига -е ясовчи қўшимчаси қўшилиб ясалган бўлиши мумкин. **Гесе** сўзининг луғатлардаги бир маъноси маросим сўзининг луғавий маъносига мос келади (4)³: «хотирлаш, нишонлаш, қутлов мақсадида, одатда, кечқурун уюштириладиган тадбир, кўнгилхушлик қилинадиган йиғин». Масалан: *kına gecesi* (хина кечаси), *düğün gecesi* (тўй кечаси). «*Bütün çalgıları, dansları, şarkıları ve bütün külfetleriyle o geceler geldi çattı*».

Турк тилига француз тилидан ўзлашган **parti** сўзи кўп маъноли сўздир. Ушбу сўзнинг луғатлардаги маънолардан бири (3) «бир киши, бир ташкилот ёки муассаса, жамоанинг бир воқеа-ҳодисани эслаш, нишонлаш, қутлов мақсадида, одатда, кечқурун уюштириладиган тадбири, кўнгилхушлик қилинадиган йиғин (*doğum günü partisi – туғилган кун*). *Gece partileri için arkadaşlarını buldu mu, artık dünya istediği gibi dönsün, umurunda olmazdı – Тунги базмлар*

¹ Türkçe Sözlük. TDK. 9. Baskı, 1.-2. Ciltler. – Ankara, 1998. – S.2101.

² Dictionnaire Larousse. Ansiklopedik Sözlük. Milliyet Gazetesi Yayını, 1993 – 1994. C.1. – S.54.

³ Türkçe Sözlük. TDK. 9. Baskı, 1.-2. Ciltler. – Ankara, 1998. – S.823.

учун ўртоқларини топдим, дунё тескари айланмайдими, парвосига келмасди унинг.

Düğün – тўй. 1. уйланиш муносабати билан ўтказиладиган маросим, тантана, ўйин-кулги. *Bir gün, araba ile Merdivenköyü'nde bir köy düğününe gidilecekti.*¹ *Üstelik teyzem de köşkte düğün hazırlıklarına başlamış.*² 2. суннат тўйи (sünnet düğünü).

Турк тилида **düğün** сўзи иштирок этган, урф-одат ва маросимлар билан боғлиқ сўз ва бирикмалар ҳам бор. Улар сирасига **düğüncü** (1. тўй эгаси, 2. тўйга айтувчи одам; 3. тўй маросими қатнашчилари), **düğüncübaşı** (тўй бошловчиси, раис), **düğün alayı** (тўйда иштирок этаётганларнинг мусиқа асбоблари жўрлигида ва оломон бўлиб юриши), **düğün çorbası** (тўй шўрваси, яъни *гўшт*, ун, қатиқ қўшилиб, устига қизитилган ёғ қўшилиб тўйда тортиладиган шўрва тури), **düğün demek** (уйланиш муносабати билан ўтказиладиган тантана, ўйин-кулги), **düğün evi** (тўйхона, бахт уйи), **düğün hamamı** («тўй ҳаммоми», яъни тўйдан бир кун олдин келин ва яқинларининг егулик, мусиқа, ўйин ва томошалар билан кўнғилхушлик қилиб ювиниб тозаланиши), **düğün pilavı** (тўй палови; тўй оши), **düğün salonu** (тўйхона), **düğün yahnisi** (паст оловда серпиез қилиб пиширилган серсуяк қўй *гўш*тидан кам сувли таом) каби сўз ва бирикмалар киради.

Туркларда унаштириш маросими «söz» ёки «nişan», никоҳ (тўйи), (уйланиш) «evlenme» дейилади.

Унаштириш маросимининг «söz» (сўз) ёки «nişan» (нишон) дейилишига сабаб шуки, бу ерда «söz» (сўз) деганда *söz vermek* (ваъда бермоқ) ибораси таркибидаги «ваъда» тушунилади, яъни бўлажак куёв ва келин томон бир-бирига сўз (ваъда) беради. Бунга турк тилидаги *söz kesmek* (сўз кесмоқ) ибораси асос бўлган: *O evlenmek üzere söz kesmiş, işi pişirmiş* – У уйланиш учун унаштирилибди, ишни пишитибди). Шундан **sözlü** сўзи пайдо бўлган. Турк тилининг изоҳли луғатида ҳам от, ҳам сифат туркумига кирувчи ушбу сўзнинг 3-маъноси қуйидагича берилган: «уйланиш ёки турмушга чиқиш учун сўз берган киши (қиз ёки йигит)».³ **Sözlü** сўзининг синоними «уйланиш учун сўз бериб

¹ Çalikuşu. – S.52.

² Çalikuşu. – S.60.

³ Türkçe Sözlük. TDK. 9. Baskı, 1.-2. Ciltler. – Ankara, 1998. – S.2227.

нишон узуги таққан киши (қиз ёки йигит)» маъносидаги «nişanlı» сўзидир: *Nişanlısını alıp gelmiş genç bir efendi, ikisi de terbiyeli oturuyorlar* – Унаштирилган қайлиғини олиб келган ёш йигит иккиси ҳам тарбияли бўлиб ўтиришибди). *Bir gün nişanlınız size koyu al renkli karanfiller gönderecektir* – Бир кун қайлиғингиз сизга тўқ қирмизи ранг чиннигуллар юборадилар).¹

Kız isteme; Söz Kesme. Йигит оиласининг яқин ва ҳурмат-этиборли кишилари қиз хонадонига совчиликка боришади (kız isteme – қиз ишташ, яъни қизнинг қўлини сўраб бориш). Қиз уйида бир оз суҳбат қилинган, Оллоҳнинг амри ва пайғамбар (с.а.в.)нинг қавли билан («Allah'in emri ve Peygamberin kavli ile» қизнинг қўли сўралади. Қиз томон «тақдир бўлса, бўлади» («Kismetse olur») дея ўйлаб кўриш учун кув томондан муддат сўрайди. Олдиндан келишиб қўйилган бўлса, хонадоннинг энг обрўли кишиси томонидан қабул қилиниб маъқулланади: «Sen kızı kandıracaksın, sonra kaunananla gidip kızı isteyeceksin» – Сен қизни алдайсан, кейин қайнонани билан бориб қизнинг қўлини сўрайсан.²

Туркиянинг жануби-шарқий ва шимоли-шарқий вилоятларида баъзи қишлоқларда «beşik kertme» анъанаси бор. Жуда яқин дўст ёки меросининг ташқарига чиқиб кетишини хоҳламаган хонадонлар орасида янги туғилган бир қиз ва бир ўғил бола бешиқда ётган пайтларидаёқ унаштириладилар.

---

¹ Ko'rsatilgan manba. – S.1654.

² Ko'rsatilgan manba. – S.1316.

ANTONIMIK KOMPONENTLI PAREMIYALAR

Milliy madaniy semantika tilning hamma qatlamlarida: leksikasida ham, grammatikasida ham, hatto fonetikada ham mavjud. Ammo milliy-madaniy semantika tilning harakatdagi birliklarida juda ham aniq namoyon bo'ladi. Bunday til birliklari so'zlar, frazemalar va paremalardir.

Avvalo, parema va paremiologiyaning tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, O.V.Lisininaning berayotgan ma'lumotiga ko'ra paremiologiya XII asrda yuzaga kelgan va o'rganila boshlangan. Grekcha paronimiya «*hikmatli so'z, zarbulmasal*» ma'nosini anglatib, o'sha paytlarda cherkovlarda bo'lib o'tadigan bayramlarda o'z ma'nosiga ko'ra ishlatilgan. Paremiya aytuvchilar alohida hurmatga sazovor bo'lgan shaxslar edi, ular maxsus taklif bilan boy xonadonlarga va cherkovlarga borib, bayramlarda hikmatli so'zlar aytganlar va ularni xalq «*paremeynik*» (*paremiynik*) deb atagan. V.I.Dal paremiyani «*o'qimishlilar so'zi*» deb ataydi va paremiya o'qiladigan kechada o'qimishli, ziyolilar ishtirok etishini keltirib o'tadi. Paremiyalar ko'proq pand-nasihat ruhida yozilgan. Qadimda cherkovlarda ishlatiluvchi paremiya so'zi 1970-yildan tilshunoslikka «paremiologiya» termini sifatida kirib keldi.¹ G.L.Permyakova paremiya va paremiologiyani Sharq xalqlarining hikmatli so'zi deb ataydi va ularning mifologiya, folklorizmi bilan vujudga kelganini hamda bu termin didaktika bilan bir ma'no kasb etishini aytadi.²

Tilshunos N.Sulayeva o'z dissertatsiyasida turkiy tillar guruhiga mansub bo'lgan qumiq tilining paremiologiyasini ko'rib chiqadi. Tilshunosning ma'lumotiga ko'ra, Dog'iston xalq shoiri, mashhur dramaturg Olim Posho Salavatov 1908-yili qumiq maqollarini «Chechekler» nomi ostida alifbo tartibida joylab nashr qildirgan. N.Sulayeva qumiq tili paremiyalarida xalqning dunyoqarashi aks etganini misollar orqali izohlaydi:

---

¹ Лисинина О.В. Современная комическая афористика как часть русского паремнологического пространства // Вестник Новгородского государственного университета. – 2007. – С.32 – 35.

² Пермяков Г.А. Паремнологический сборник. –М., 1978. – С.320.

Гюн гәрмеген гюн гәрсе, гюндюз чыракь якьдырыр (Кун ko'magan kun ko'rsa, kunduz chiroq yoqtirar).¹ O'zbek tilida ham bu maqolning bir necha hil variantlari mavjud:

«Kambag'alni siylasang, chorig'i bilan to'rga chiqadi», «Ko'magan-ning ko'rgani qursin», «Eshak semirsa egasini tepadi» kabi.

Paremiologiyaga taalluqli o'zbek tilshunoslarining ishlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, birinchi galda, X.Berdiyorov va R.Rasulovlarning «O'zbek tilining paremiologik lug'ati»ni tuzganligi va Sh.Rahmatullayevning o'zbek frazeologiyasi va O.Madayevning o'zbek adabiyoti folklorini rivojlantirishga qo'shgan hissalarini ta'kidlamay iloji yo'q.² O'zbek tilshunosligida paremalarni to'plash, o'rganish Mahmud Koshg'ariy («Devonu lug'at-it turk») zamonidan to hozirga qadar davom etib kelmoqda. Antonimlar ishtirokidagi qiyos taqqoslash mazmunini ifodalaydigan paremlar turli ko'rinishlarga ega. Bu xil paremlar antonimlar quyidagi mazmun munosabatini ifodalaydi.

– Shaxs yoki predmet belgisini ko'rsatuvchi antonimlar ishtirokida qiyos mazmuni anglashiladi:

Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga,

Yomon bilan yursang qolarsan uyatga. (Maqol)

– Antonimlar ishtirokida miqdorga nisbatan qiyoslash mazmuni anglashiladi:

Ilm ko'p, umr oz, zarurini o'rgan,

Oz bo'lsa yetar, ko'p bo'lsa ketar. (Maqol)

– Antonimlar ishtirokida harakat belgisini ifodalovchi bo'laklar qiyoslanadi:

Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib. (Maqol)

– Payt ma'nosini ifodalovchi antonimlar ishtirokida voqea-hodisaning sodir bo'lish vaqti qiyoslanadi:

Erta ekan darmon, kech ekan armon. (Maqol)

– Voqea-hodisaning o'ringa munosabatini ifodalovchi antonimlar qiyoslanadi:

Orqada turgan do'stdan oldingda turgan dushman yaxshi. (Maqol)

---

¹ Сулаева Ж.А. Пословичная концептуализация мира в кумыкском языке. Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Махочкала, 2011.

² Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати Тошкент, 1988; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати Тошкент, 1985; Мадаев О. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, 2010

– Predmetning hajmi, mazasi kabi belgilarni ifodalovchi antonimlar ishtirokida qiyos mazmuni anglashiladi:

Bir harom luqma deb, ming halol luqmani yo'qotma. (Maqol)

– Qiyos mazmunini ifodalovchi maqollar tarkibida birdan ortiq antonimlar ishtirok etib, ikki yoki undan ortiq gap bo'laklari qiyoslanadi:

Yaxshidan yetar sharofat, yomondan yetar kasofat. (Maqol)

Yuqorida bayon qilinganidek, paremalarda, asosan, qiyos mazmunini antonimlar asosida ifodalash orqali ma'no yanada yorqinroq ochib beriladi, bu, ayniqsa, maqollarda kuzatiladi. Qiyos mazmunini ifodalashda sof antonimlardan tashqari ma'lum matn tarkibidagina ziddlik ma'nosini ifodalab, nisbiy antonim vazifasida keladigan birliklar ham mavjud. Bunday birliklar matndan ajratib olinganda sof antonim bo'lolmaydi. Bu xildagi qiyos mazmunli gaplarda turli so'z turkumiga oid birliklar nisbiy antonim vazifasida keladi. Bunday birliklar bir so'zdan, bir necha so'zdan, hatto bir necha propozitsiyalardan tashkil topadi.

Yaxshini ko'rib fikr qil, yomonni ko'rib shukur qil. (Maqol)

– Qiyos mazmunidagi gaplarda bo'lishli va bo'lishsiz shakldagi ayrim fe'l formalari ham nisbiy antonim vazifasida keladi. Masalan:

Dushmanning suyganidan do'stning urgani afzal. (Maqol)

Demak, o'zbek tilidagi paremiyalarda qiyos-taqqoslash mazmunini ifodalashda grammatik ko'rsatkichlar ayrim so'zlar va sintaktik birliklardan tashqari antonimlarning gapda ishtirok etishi muhim omil sanaladi.

«PAR» SO'ZI BORASIDAGI AYRIM ETIMOLOGIK KUZATISHLAR

Tilimizning lug'at boyligidan o'rin olgan, nutqimizda faol qo'llanadigan so'zlarning ko'pchiligi asrlar davomida shakliy o'zgarishlarga uchragan. Ularning ayrimlarini asl ma'nosini, kelib chiqish manbalarini bilmagan holda qo'llaymiz. Quyida biz ana shunday so'zlardan biri haqidagi etimologik kuzatishlarimizni bayon qilmoqchimiz.

Xalqimiz orasida «yuzing yorug' bo'lsin», «yuzidan nur taralib turadi» kabi iboralar keng qo'llaniladi. Bu esa «nur» so'zi ezgulik, yaxshilik timsoli ekanligidan dalolat beradi. Nurboy, Nurxon, Nurali, Nurjamol, Nuriniso, Nurbek singari ismlar tarkibida ham «nur» so'zining mavjudligi ezgu niyatlarning atoqli otlarda ham o'z ifodasini topganligini ko'rsatadi. Mazkur ma'nodagi so'zning nutqimizda qo'llanilishi boshlashi miloddan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Eng qadimgi davrlarda «nur»ga ma'nodosh «par» so'zi ancha keng qo'llanilgan. Xususan, yunon tarixchisi Gerodotning «Tarix» kitobida shunday afsona keltiriladi:

«Skiflarning aytishlaricha, ular boshqalardan ko'ra yosh el hisoblanadi. Yurtlarida hali hech kim yashamagan zamonda bu yerga birinchi bo'lib Targitay degan odam kelib joylashgan. Targitayning ajdodlari, skiflarning aytishicha, ota tomondan Zevsga, ona tomondan Borisfen daryosining qiziga taqaladi. Targitayning Lipoksais, Arpoksais, Koloksais degan uch o'g'li bo'lgan. Ularning podshohliklari davrida Skif yeriga osmondan tildan yasalgan omoch, otning bo'yinturug'i, oybolta va kosa tushgan. Bu narsalarni birinchi bo'lib to'ng'ich aka ko'rgan. Olmoq niyatida yaqinlashganda, tilla buyumlar o't bo'lib yongan. To'ng'ich tisarilgan-u, o'rtancha o'g'il yaqinlashgan. Biroq buyumlar yana o't bo'lib yongan. Xullas, oltin buyumlarning alangasi ikki katta akani qaytargan. Ammo kenja o'g'il yaqinlashganda, o't o'chgan va u buyumlarni uyiga olib ketgan. Shu sababdan akalari podshohlikni kenjaga berishga rozi bo'lishgan.

Aytishlaricha, aka-ukalarning kattasi – Lipoksaidsdan skiflarning avxat qabilasi, o'rtanchasidan katiar va traspiy; kenjasi – shohdan esa paralat deb ataluvchi qabilalar tarqalgan».¹

Mazkur afsonada Geraklning uchinchi o'glidan aynan «paralat» qabilasi paydo bo'lganida o'ziga xos ma'no yashiringan. Bu haqda A.Shukurovning «O'zbek atamasining kelib chiqishi haqida» kitobida shunday deyiladi: «Bu so'zdagi asosiy o'zak par bo'lib, bu so'z hozirda aynan shu shaklda ham, biroz o'zgargan shaklda ham mavjud va u «nur» ma'nosini anglatadi. Bular – «Par», «Far», «Por» so'zlaridir. Osmondan tushadigan maloikalarni «Farishta» ham, «Pari» ham deb ataymiz yoki quyosh «por»ladi deymiz. Fors tilida ham Partov ismi – «nuri», «nur sochuvchi», «go'zal», «ko'rkam» ma'nolarini beradi».

Mazkur so'zning yorug'lik ifodasi sifatida qo'llanilishi qadimgi davlatlar, shaharlar nomlarida ham aks etgan va ularning ba'zilari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Xususan, Parfiya, Parg'uza, Parkent, Farg'ona toponimlari shular jumlasidandir.

Shaxslarga atab qo'yilgan bir qancha ismlar tarkibida ham «nur»ga ma'nodosh bo'lgan «par» so'zi keng qo'llaniladi. Masalan, Parchaoy ismidagi «parcha» so'zini forscha «mato» deb hisoblash noo'rin bo'lib, parcha turkiy tilda numing bir bo'lagi, hozirda qo'llaniluvchi «uchqun» ma'nosini anglatadi. Qadimgi Xitoy imperatoriga xat yozgan turkiy xoqonlardan birining ismi ham Ishpara (G'arbiy turk xoqoni Ishpara Tirish To'ngga qog'on (634 – 639) bo'lganini hisobga olsak, «Alpomish» dostonidagi Alpomishning sevgilisi ipakni anglatuvchi Barchinoy emas, nurning bir bo'lagini anglatuvchi Parchinoy bo'lishi mumkin degan mulohazaga kelamiz.

Tilimizda qo'llaniluvchi Parizod ismining turkiy shakli Oypari bo'ladi. Bu esa «oy nuri» ma'nosini anglatadi. Arab tilidagi o'g'il bolalar ismi Faraj «quvnoq», «shodon bola» ma'nosini beradi. Forscha Farangiz – «nur sochuvchi» ma'nosidagi ism haqida ham shunday deyish o'rinli.

Asl turkiy ismlardan iste'molda keng qo'llaniladigan Farog'at, Farhod, Parda, Eshparda, Pari, Oypari ismlari ma'no tarkibida ham «nuri», «yorug'» ifodalari mujassamlashgan. Buning isbotini Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida keltirilgan Farhod ismining ma'nosiga berilgan ta'rifda ham ko'rishimiz mumkin.

---

¹ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида / Таржимон ва тузувчи Зоҳир Аълам. – Тошкент, 2008. – Б.7 – 8.

Xulosa qilib aytganda, tilimiz tarixining eng qadimgi davrlaridan boshlab ezgulik timsoli sifatida qo'llanilib kelgan «par» va uning variantlari bo'lgan «por», «far» so'zlari yorug'lik ma'nosini ifodalagan va hozirda keng qo'llaniluvchi «nur» so'zining ma'nodoshi bo'lgan ekan.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA ENANTIOSEMIYALAR

Enantiosemiya so'zi yunoncha «*enantios*» – bir-biriga qarshi sema, belgi, ishora demak. Ichki ma'nolari bir-biriga zid bo'lgan so'zlar enantiosemiyalardir. Ayrim asarlarda hatto bir so'z o'z-o'ziga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi aytib o'tilgan.¹ Enantiosemiyalarning antonimlardan farqi shundaki, ularning ma'nolari bir-biriga zid bitta so'zdir. O'zbek tilidagi bu hodisani birinchi bo'lib prof. S.Usmonov o'z tadqiqotlarida keltirib o'tgan. «Antonimlik so'zlardagi ma'no zidligini aks ettiradigan tushuncha bo'lgani uchun, u bir so'z bilan ifodalana-dimi, ko'p so'z orqali ifodalana-dimi, bundan qat'i nazar, baribir antonim deb qaralishi kerak»², – deb xulosa chiqaradi olim va o'z-o'ziga qarama-qarshi ma'noda ishlatiluvchi bunday so'zlarni ham antonim so'zlar qatoriga kiritadi. Muallif bunday antonimlarni farqlash maqsadida turli so'zlar orqali zid ma'nolarni ifodalashni noshakldosh antonimlar, bir so'z orqali zid ma'no ifodalovchi antonimni esa shakldosh antonimlar, ya'ni omoantonimlar deb nomlaydi. Xullas, bu haqda tilshunoslarning munosabatlari turlichadir. R.A.Budagov va A.A.Reformatskiy bu kabi so'zlarning har ikkisini ham antonimlar deb atashgan.³ Shveysariyalik olim Sh.Balli ham zid ma'no qutblariga mansub so'zlarni, ya'ni enantiosemiyalarni antonimlar deb ataydi.⁴

L.A.Bulaxovskiy va V.I.Koduxov faqat bitta so'z bilan ifodalana-digan zid ma'noli bunday so'zlarni antonimlar emas, balki enantiosemiyalar deb atagan.⁵

---

¹ Qarang : Детская энциклопедия. – М.: Просвещение, 1968. – С.49.

² Усмонов С. Антонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. – №2. – Б.35.

³ Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. – М., 1953. – С.38 – 40; Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1955. – С.68.

⁴ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С.191.

⁵ Булаховский Л.А. Введение в языкознание. – М., 1953. Част II. – С.77; Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М., 1979. – С.211.

S.Usmonov: «Shakldosh antonimlar (enantiosemiyalar – B.Yu.) tilda u qadar ko'p emas», – deydi, bunga qo'shilish qiyin. Tilda enantiosemiyalar tez-tez uchrab turadi.

Taniqli lug'atshunos B.Yusuf «Alisher Navoiy asarlarida enantiosemiyalar» nomli maqolasida enantiosemiyalarga oid bir qator misollar keltirgan. Misol uchun, *basir* so'zini olib qaraylik. *Basir* so'zi arabcha bo'lib, u eski arab tilida ham, yangi arab tilida ham «*juda yaxshi ko'radigan, ko'zi o'tkir*» ma'nosida ishlatiladi.¹ Shuningdek, u Allohning sifatlaridan biri bo'lib, «*har narsani ko'rib biluvchi*» deganidir.

Navoiy asarlarida mazkur so'z bir-biriga qarshi ikki ma'noda qo'llanilgan. Birinchi ma'nosi juda yaxshi ko'radigan.

*Qilurni ayla rioyat, demakta asra adab
Ki, do'st fe'ling-u qavlungg'adur basir-u same'*

(Favoid ul-kibar).

Shuningdek, ba'zi lug'atlarda mazkur so'zning «*o'tkir ko'zli, o'ta sezgir*»² kabi tasavvufiy va «*xabardor, ogoh*»³ singari ko'chma ma'nolari qayd etilgan. Ikkinchi ma'nosi sifatida esa Navoiy asarlari bo'yicha to'plangan kartoteka fondida «*ko'r, so'qir, ojiz*» ma'nosi aniqlangan.

*Tushtilar bir nav' ila jam'i basir,
Yo musofirilig' bila yoxud asir*

(Lison ut-tayr).

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda o'zbek va turk tillaridagi enantiosemiyalarga bir nechta misollar keltirdik:

O'zbek tilida «*afandi*» so'zi ham *qiziqchi, uddaburon, topqir* odam ma'nosida, ham unga butunlay teskari bo'lgan *ahmoq, ovsar* ma'nolarida qo'llanilishi enantiosemiyani hosil qilgan. Turk tilida *shu* olmoshi uzoq masofani anglatadi. O'zbek tilida esa *shu* olmoshi yaqin masofani bildiradi. «*Biz*» olmoshining aynan bir formada kamtarlik va

---

¹ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С.74; Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. – Тошкент, 1949. – Б.95.

² Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент, 1953. – Б.39.

³ Фарҳанги забони тожики. – М., 1969. I жилд. – С.156; Фиёс ул-луғот. – Душанбе, 1987. I жилд. – С.135.

manmanlik ma'nolarini ifodalashi qiziq hodisadir. Bundan tashqari, *katta* so'zi Shahrisabz shevasida momo, Samarqand viloyati Xatirchi tumanida bobo ma'nosida qo'llaniladi. Asli forscha so'z bo'lgan *peh*¹ so'zi o'zbek tilida *old* ma'nosida, turk tilida esa *orqa* ma'nolarida ishlatiladi: Yillardir sürükler beni peşinden – Yillar orqasidan meni sudraydi. O'zbek tilida: Jo'raboy ota ayvon peshidagi ko'rpachaga kelib o'tirishi bilan, Rohatbibi unga qarab gapira ketdi.²

Xulosa qilib aytganda, enantiosemiyalar mavzusi o'zbek tilida ham, turk tilida ham alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan, bundan tashqari, aniq bir to'xtamga kelinmagan. Bu mavzu ikki tilda ham tadqiq qilinishi kerak bo'lgan masalalardan biridir.

---

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. III том. – Б.250.

² Юсуф Б. Туркча-ўзбекча «алдоқчи» сўзлар луғати. – Тошкент, 2009.

МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИНИНГ РАСМИЙ-ИДОРАВИЙ УСЛУБДА ҚўЛЛАНИЛИШИ (ЎЗБЕК ВА ТУРК ТИЛЛАРИ МИСОЛИДА)

Маълумки, одамлар ҳаётининг маълум бир қисми унинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар мазкур фаолият жараёнида хазматчилик юзасидан кўплаб кишилар билан расмий-норасмий мулоқотга киришадилар. Бинобарин, бу жараёнда муомала маданиятининг аҳамияти ғоятда катта. Муомала маданиятининг яхши эгалланиши кишиларнинг бир-бирини ҳурмат қилиши ва эъозлашига олиб келади.

Муомала маданиятининг барчага хос бўлган умумий қоидалари мавжуд. Уларга риоя қилиш нафақат ҳар бир кишининг, балки у мансуб бўлган миллатнинг, халқнинг умумий маданияти даражасидан далолат беради. Сухбатдошга ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлиш унинг ёши, жинси, жамиятда эгаллаб турган мавқеи ва обрўсини эътиборга олиш ана шу маданиятнинг ибтидоси ҳисобланади.

Ўзбек халқи дунёда ўз маънавияти ва маданияти мавжуд бўлган туркий халқларнинг бири сифатида тилдан фойдаланишда ҳам қадимий анъаналари, одат ва кўникмаларига эга, зеро, ана шу анъана ва одатлар ҳар бир халқнинг ўзлигини кўрсата оладиган белгилар саналади.

Шу ўринда айтиш жоизки, ўзбек ва турк тиллари битта тил оиласига мансуб бўлса-да, ушбу тиллардаги мурожаат шакллари-нинг ўзаро ўхшаш ва фарқли томонлари мавжуд. Ҳар икки тилдаги мурожаат шакллари-нинг ўзаро қиёслаганимизда бунга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Олдинги тадқиқотларимизда ҳар икки тилдаги мурожаат шакллари-нинг ўзаро қиёслаб умумий тавсиф бергандик.¹ Қуйида эса расмий-идоравий услубда қўлланиладиган мурожаат шакллари-нинг ҳар икки тил мисолида таҳлил қилишга уриндик.

Бизга маълумки, расмий-идоравий услуб жамиятдаги ижтимоий, ҳуқуқий муносабатлар, давлат ва давлатлараро расмий, сиёсий-иқтисодий, маданий алоқалар учун ҳизмат қилувчи нутқ

услугидир. Мазкур услуб ҳужжатлилик характери билан ажралиб туради, шунга кўра, ёзма нутқнинг хизматга доир бу тури давлат қонунлари, фармонлар, баёнотлар, шартномалар, идора ҳужжатлари, эълонлар ва бошқа расмий ёзишмалар услуби ҳисобланади.

Бу услубдаги мурожаат шакллари ҳам қўлланиш жиҳатидан бошқа услублардан фарқ қилади, жумладан, сўзлашув услубидаги мурожаатлар расмий-идоравий услублардан ёинки бадий услубдаги мурожаатлардан ажралиб туради.

Расмий-идоравий услубдаги мурожаатда, асосан, расмий муносабат ифодаланади. Расмий мурожаатлар ўз ичида турли хил кўринишларда намоён бўлади, бу шакллар ўзаро структураси, баён усули, мақсад-вазифалари билан фарқланади. Расмий мурожаатлар давлат раҳбарининг давлат раҳбарига мурожаати, давлат раҳбарининг мамлакат аҳолисига мурожаати, турли таш-килотларнинг фуқароларга мурожаатлари, дин уламоларининг аҳолига мурожаати каби кўринишларда бўлиши мумкин.

Ўзбек тилида расмий мурожаатда, асосан, *жаноби олийлари, муҳтарам (давлат раҳбарига нисбатан), ҳурматли, қадрли, азиз, жаноб, хоним, биродарлар, юртдошлар, ватандошлар, мунис ва муҳтарама, мўмин-мусулмонлар* каби мурожаат сўзлари қўлланилади. Масалан: *Мунис ва муҳтарама онахон-лар! Қадрли опа-сингиллар! Сизларни 8-март – Халқаро хотин-қизлар байрами билан табриклаймиз.*

Турк тилида эса *bey, hanim, bay, bayan, efendi, beyefendi, hanimefendi, yurttashlar, arkadashlar, sayin, muhterem, saygili* сўзлари ҳурматни ифодалайди ва расмий мурожаатда кенг қўлланилади.

Расмий мурожаатларни икки: оғзаки ва ёзма турга ажратиш мумкин. Ушбу кўринишларнинг ўз меъёрлари ва баён этиш усуллари мавжуд. Ўзбек тилида расмий мурожаатларнинг оғзаки турида исм-шарифга *опа, ака, оға* каби сўзларни қўшиб мурожаат қилинади. Масалан, Раҳима опа Қаюмова, Рустам ака Иброҳимов, суюкли Зариф оға каби. Бундан ташқари, ўзбек тилида ҳурматли Баҳодир Каримович, муҳтарам устоз Жўрабой Ҳамдамович каби шаклларда мурожаат қилишлар ҳам мавжуд. Турк

тилида эса ўзбек тилидан фарқли равишда расмий мурожаатни ифодаловчи сўзлар оғзаки ва ёзма мурожаат турларида бир хил қўлланилади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
----------------	---

ТАРИХИЙ МАНБАЛАР ТИЛИ – ЯНГИ ТАДҚИҚОТЛАР АСОСИ

Ҳ.Дадабоев. Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашма қатлам хусусида	4
Э.Умаров. Алишер Навоий фонемани қандай аниқлаган?	14
З.Ҳамидов. Кутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ва унинг тили хусусида	19
Ж.Худойбердиев. «Девону луғотит турк»нинг Хитойда ўрганилиши	24
Л.Сағатова. «Таъвиз ул-ошиқин»даги иборалар ва таъсирий ифодалар бадиияти	31

ТИЛ ТАЪЛИМИГА ЭЪТИБОР – ДАВР ТАЛАБИ

З.Т.Холманова. Туркий тиллар қиёсий-тарихий грамматикаси таълимида генеологик таҳлилларнинг аҳамияти	36
Алавуллоева Н. Ўзбек тилшунослигининг XX аср 40 – 80-йилларидаги тараққиёт босқичи	41
М.Эрназарова. Тил – мураккаб тизим ёки мулоқот системасининг гетерогенлиги	45
Р.Атамухамедова, Ж.Алибаева. Использование интерактивных методов в процессе обучения английского языка	49
Р.Атамухамедова, Ж.Алибаева. Понятие о педагогических технологиях	52
Х.О'ринбойева. Ona tili o'qitishning zamonaviy usullari	56

СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Н.И.Бекмухамедова. К вопросу о безопасности передачи информации по информационно- коммуникационным линиям	59
С.Солиева. Аудиториал хосланганлиги ноаниқ сарлавҳаларни муайянлаштирувчи омиллар ҳақида	61
М.Исаева. Бадиий диалогик мантда қўлланиладиган ўзбек мулоқот хулқиға хос мулозамат-манзират ифодаловчи нутқий бирликларнинг гендер хусусиятлари	66
Z.G'afforova. SMS tilining o'ziga xos xususiyati	75
О.Саидахмедова. Кўзи ожиз шахсларнинг лисоний ижтимоийлашуви	78
Л.Шукуриллаева. «Leet speak» yoxud bugungi kunda qanday yozuvdan foydalanamiz	81

ЛЕКСИКОЛОГИЯ. СЕМАСИОЛОГИЯ. СТИЛИСТИКА

Ф.Холметова. Фафур Фулом ҳикояларидаги оксюморон хусусида	83
О.Умматова. «Юсуф ва Зулайхо» достонида антонимлар услубий восита сифатида	86
Ш.Маматқулов. «Туркий лаҳжалар луғати тажрибаси»даги суяк лексемасининг маъно тараққиёти ҳақида	92
Н.Азизова. «Девону луғотит турк»даги лексемалар семантикаси хусусида	96
Д.Абдуллаева. Фитрат драмаларида ўз, ўзлашган ҳамда олинма қатлам лексемалари	101

A. Faniyev. Muносабат феълларининг объект валентлиги	108
D. Tosheva. «Xarakter», «temperament» va «shaxsiyat» tushunchalarining lingvistik ifodasi	111
D. Maхkamova. Терминологияда тежамлиликни вужудга келтирувчи омиллар	115
U. Majidova. Matn tarkibiy qismlarini bog'lashda leksik (lug'aviy) takrorlarning o'imi	118
M. Xolmuradova. «Kутадғу билиг» асарида ўхшатишларнинг қўлланилиши	120
A. Шаймарданова. Маъно кўчирувчи воситалар	124
D. Kalonova. Rasmiy uslubning leksik-semantik xususiyatlari	128
H. Najmiddinova. Сўз туркумлари тизимида тақлидлар	131

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ – ТАРАҚҚИЁТ АСОСИ

M. A. Abjalova. Компьютер лингвистикасида лингвистик модуль тушунчаси	133
H. Abduraхmonova. Матни автоматик таржима қилишда электрон лугатларнинг ўрни	137
M. Adilova. Ахборот услубида синонимлар мезони	141
N. Abdurahmonova. O'zbek tili bo'g'in xususiyatlari va uning o'zbekcha matnlarni o'qiydigan dastur uchun ahamiyati	144
L. Mambetova. Konnotativ mano'ni hosil qilishda barqaror biinkmalarning o'imi (T. Murodning «Otamdan qolgan dalalar» nomli romani misolida)	149
H. Bekmuxamedova. «Соғлом авлод» газетасидаги танишув эълонларининг этнопсихолингвистик параметрлари хусусида	151
D. Rustomova. Муқимий асарларида сўзлашув тилига хос хусусиятлар	154
H. Эгамқулова. XX asr boshlarida Turkistonda «o'rtta til» masalasiga doir qarashlar	158

ҚИЁСИЙ ТИЛШУНОСЛИК

Ш. Усманова., Д. Калонова. Ўзбек ва корейс тилларида расмий мурожаат шакллари	162
Г. Исқандарова. Ўзбек ва хитой болаларининг тил ўзлаштириш жараёнидаги ўзига хусусиятлар	167
С. Тошалиева. Турк тилини ўргатишнинг баъзи интерфаол усулларига доир	170
Жо Минг Ёнг. Koreys tilidagi somatik frazemalar haqida	174
З. Қурбонова. Пиримқул Қодиров асарларининг туркча таржималарида ҳарбий терминларнинг берилиши	179
О. Кўшоқов. Фақир Бойқурт ва турк насри	185
Г. Mirzayeva. O'zbek va turk tillarida fonetik distributsiya	189
Д. Мақсудова. Ўзбек ва турк тилларида юкламаларнинг семантик таснифи	194
Ф. Умарова. Ўзбек ва турк тилларида байрамлар билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар номи	198
G. Eshonqulova. Antonimik komponentli paremiyalar	202
Z. Yo'ldosheva. «Par» so'zi borasidagi ayrim etimologik kuzatishlar	205
Z. Norqobilova. O'zbek va turk tillarida enantiosemiyalar	208
Д. Пўлатова. Мурожаат шаклларида расмий-идоравий услубда қўлланилиши (Ўзбек ва турк тиллари мисолида)	211